

6036 укр

КР.

ІВАН ФЕЩЕНКО-ЧОПІВСЬКИЙ

**ХРОНІКА
МОГО
ЖИТТЯ**

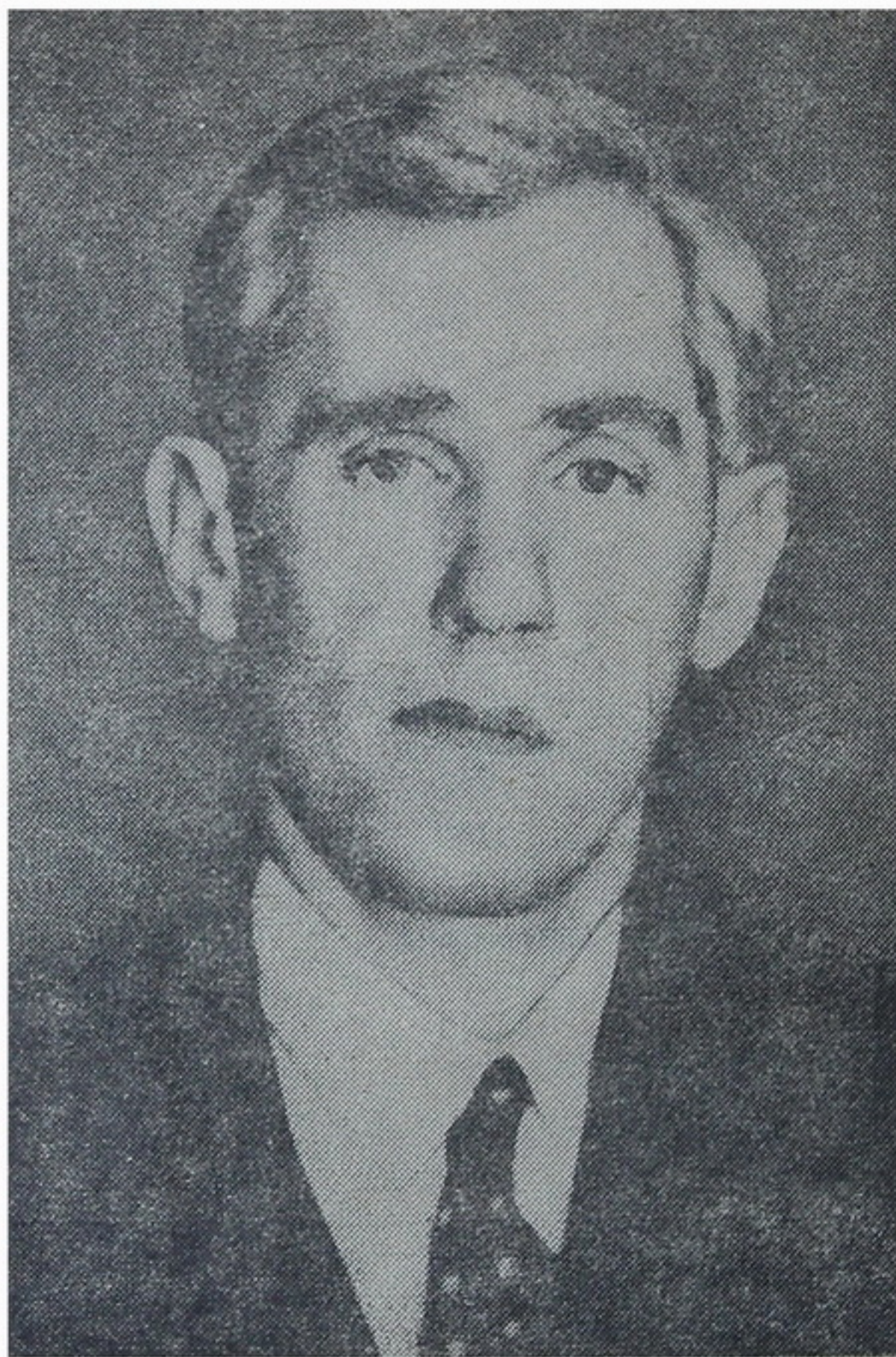
6036 ykr

Бібліотека журналу „Авжеж“

*Серія
заснована
1991
року*

Видання № 4.

В
ВІСНИК

ІВАН ФЕЩЕНКО-ЧОПІВСЬКИЙ

ХРОНІКА МОГО ЖИТТЯ

Спогади
міністра Центральної Ради
та Директорії

Житомир
1992

Перед тобою, читачу, мемуари Івана Феценка-Чопівського — видатного українського вченого-металознавця та громадського діяча, політика. За доби УНР і Директорії І. Феценко-Чопівський входив до цих українських урядів, згодом брав участь в національно-визвольному русі в еміграції.

Книга має значну історичну та пізнавальну вартість. Автор спогадів багато уваги приділяє основам моральності і порядності. Як зазначає Валерій Шевчук, «Хроніка мого життя» — це «документ, пропущений через «я» людини неординарної, чесної, щиро відданій національній ідеї... Спогади Феценка-Чопівського написано стислим, строгим, лапідарним стилем, відчутно, що їх писала людина точних наук, але вони зберігають живу емоційну настрівність...»

- © Чопівська-Богун Ірина, 1992.
- © Шевчук В. О., передмова, 1992.
- © Костриця М. Ю., Мокрицький Г. П., коментар, примітки, 1992.
- © КВО «Житомирський вісник», видання, 1992.

ДОДОМУ Є ВОРОТТЯ

Сумне, навіть трагічне словосполучення: додому нема вороття; люди двадцятого століття повторювали його дуже часто, бо це століття виявилось розбурхане, катаклізоване, століття збурень, революцій, непомірної жорстокості, знищення народів, століття геноцидів, тотального походу супроти цінності людського «я» і нівеляції цього «я», століття, зрештою, фальшивих ідей, в ім'я яких творилися страхітливі злочини проти людства й людськості, і тільки під кінець цього бентежного століття люди починають ніби з летаргічного сну прокидатись: ті, що творили зло, заповзають у нори й світять звідтіль лютими, але й пере-страшеними очима; ті, що спали, здивовано роззираються; а ті, що страждали й мучилися, проповідують не помсту, а милосердя.

Україна в цьому котлі варилася безнастанно, бо, як завжди, будши на перепутті імперіалістичних народів, як та чайка, про яку співає її народ, постійно мала гніздо своє розореним. Гріх сказати, що завжди терпіла вона біду свою смиренно, не раз піднімалася й пробувала самозахиститися, але ці її спроби до щасливого наслідку не приводили: кращі сини її масово гинули або, в ліпшому випадку, йшли потоками на вигнання, де клали свої таланти, розум і вроджену працелюбність на терен чужих народів, які їх милостиво прихистили і які з їхнього прожиття в себе мали немалий пожиток. Рідна ж земля при цьому убожіла, оголювалася, занепадала, самоотруювалася, а її творча енергія ледь-ледь животіла; зрештою, її народіві знову і знову накидувалася думка, що він, народ той, без честі, пуття й поваги, що й мова нікчемна, що й не народ він, а історії власної напевне не має, а коли й має, то історія та не животворного чину, а лакузства. Це й було причиною того, що частина українців ішла геть від свого дому, живучи в ньому, — ставала, так би мовити, чужою суті своїй, внутрішнім емігрантом, колаборантом, забувала й мову й культуру свою, більше того, ще й озлоблювалася проти тих, хто їх не забував, і це зрозуміло, бо ренегат — це людина хвора в дусі, а хворий, як звісно, бажає, аби всі навколо ставали хворими — ще одне страшне й дивовижне прокляття того-таки нещасного й нещадного двадцятого століття.

Кілька років тому звернулася до мене пані Ірина Богун із Польщі; вона оповіла мені про свого батька, видатного вченого-металурга, а ще й діяча ук-

раїнської революції, при тому далєко не простого, а одного з міністрів українського уряду. Повідомила і про його спогади, які в неї зберігаються, і запитала: чи не видається в Житомирі (а батько її родом із Житомирщини, та й з Житомиром пов'язаний, бо вчився там) журнал, аби ті спогади там примістити. Я ще не був певний, що такі спогади візьмуть до друку центральні журнали чи видавництва, але, знаючи як багато гинуло високоцінних людських документів, особливо, коли вони зберігалися в одному місці й в одному примірнику, запропонував пані Ірині Богун виготовити машинописну копію й надіслати мені, а маючи текст, я вже якось роздиґлятимуся. В Житомирі саме тоді народився журнал «Авжеж», і я повідомив про спогади Василеві Врублевському, його редакторові. Тим часом з Польщі шматочками почали надходити й самі спогади. Траплялося, що один конверт, посланий пізніше, випереджав попередній, і я з того хвилювався, щоб не примушувати пані Ірину робити одну й ту ж роботу двічі, але, зрештою, весь текст щасливо дістався до Києва, а звідси був переданий до Житомира тим більше, що там знайшлася можливість видати спогади книжкою. В одному з листів, бачачи, як стрімко змінюється час, пані Ірина запитувала мене: а може, ліпше було б надрукувати ці спогади не в провінційному виданні, а в солідному столичному — так би вони могли мати більший резонанс! У цих словах був свій резон і так справді можна було б учинити, але, прочитавши спогади І. Феценка-Чопівського, я завагався: у нього було сильне бажання повернутися з вигнання додому, більше того, в ньому жив гарячий сентимент і до своєї вужчої батьківщини — Волині (як сердечно й тепло оповідає він про свої дитячі літа й про навчання у Житомирі!). Він, правда, не зважився повернутися на батьківщину в 20-х роках, хоч таку можливість мав, але на те були незаперечні міркування; зрештою, мав рацію, бо так продовжив життя собі більш як на десятиліття, а родину зберіг (напевне був би забраний у процесі СВУ), але згадаймо, як купив на Волині землю і скільки світлих проєктів щодо того мав, хоч його попереджали, що цю землю втримати йому не вдасться. Ні, Волинь йому була по-особливому дорога, недаремне з таким бажанням хотів там осісти, та й той крилатий вислів: «Додому нема вороття» був для нього особливо пекучою драмою — про це я й написав пані Ірині: хай її батько повернеться додому, в рідний край, принаймні, духом своїм, хай навіть за рахунок, може, меншого резонансу від його чудових споминів. Пані Ірина згодилася зі мною без вагань, отож акт повернення Івана Феценка-Чопівського в рідний край, а отже й додому, й відбувається з виданням цієї книжки.

Загалом, українська мемуаристика досить багата, але біда в тому, що ми її або ж не знаємо зовсім, або ж знаємо ледь-ледь, і на те є свої причини. Одне те, що на Україні, так би мовити, радянській, мемуаристика друкувалася вельми скупо, а коли й друкувалася, то обов'язково пересіяна через ідеологічне сито, або ж, як, приміром, спогади Ю. Смолича, писалися з огляду і з потреб того «сита». Ще сяк-так видавалися спогади митців чи про них (спогади С. Тобілевич, М. Рудницького, збірники спогадів про письменників), а от спогади про політичні події (революцію, голод, репресії 20—30-их років, рух УПА тощо), так само й про український суспільно-політичний і громадський рух та життя видавалися, здебільшого, за кордоном і цього там є так багато, що можна було б видати з того й багатотомний корпус, на що, сподіваюся, прийде час. Усі ті

видання були малотиражні, на Україну практично не потрапляли, інколи залишалися на сторінках журналів (взяти хоча б «Літературно-науковий вісник» 20-их років, вщерть переповнений такими спогадами), суб'єктивний момент у них відчутний, що й зрозуміло, але й читабельність їхня, як, до речі, й спогадів І. Феценка-Чопівського, вельми висока — без цього різноманітного дорогоцінного матеріалу ми ніколи не збагнемо всієї складності національно-визвольної боротьби українців у двадцятому столітті і не розберемось у часто заплетених перипетіях цієї боротьби. Часто люди, які писали такі спогади, витворювали й свої вузько-партійні чи індивідуальні інтереси (як, наприклад, В. Винниченко у «Відродженні нації»), але це також необхідний компонент будь-якої мемуаристики, бо й особливість її перш за все та, що події, які люди переживали, натурально перепускалися через людське «я».

«Хроніка мого життя» Івана Феценка-Чопівського — це також документ, перепущений через «я» людини неординарної, чесної, щиро відданої національній ідеї, і особливість його в тому, що автор, хоч і належав до партії соціал-федералістів, «інтелігентської партії», як зазначає пані Ірина Богун, але виміряв події, які бачив і в яких брав участь, не вузькопартійними інтересами, а загальнонаціональними; більше того, він був переконаний і, на нашу думку, резонно, що фатальна схильність до купчення українців по партійках і партіях і стало однією з причин поразки української революції, адже тільки в кінці її, коли справи поправити було годі, діячі цієї революції дійшли думки про національну солідарність, як першу передумову перемоги. Друга фатальна помилка — це шукання допомоги на боці: в Німеччині, Австрії, Польщі, Росії (денікінської і більшовицької), тоді як у них треба було шукати не допомоги, а визнання, а натомість піднімати, усвідомлювати й шукати допомоги у народу власного. Отож і виходило, що всі оті союзнички-сусіди більше дбали про те, щоб узяти, а не дати, бо діяли за природою своєю, тобто імперіалістичною, а Україні й лишалося, що розбите корито — І. Феценко-Чопівський усвідомлює й це, згадаймо історію з його сином Юрком, який під впливом пропаганди хотів іти воювати з німцями і як на те прореагував, як виявилось, цілком правильно, батько. Отже, «Хроніка мого життя» — це не тільки опис пережитих вражень, але й спроба своєрідного осмислення подій, більше того, — це своєрідний урок нам, нащадкам, аби не повторювали помилок своїх дідів, аби відреклися від вузької партійності і взаємонепогодженості, не сподівалися на «доброго дядю», що принесе нам свободу, а єдналися в одну національну родину і тільки так виборювали свободу свою й право вільного існування у цьому світі.

Спогади І. Феценка-Чопівського написано стислим, строгим, лапідарним стилем, відчутно, що їх писала людина точних наук, але вони зберігають живу емоційну настроєність, автор часом кількома точними реченнями створює виразну картину. Навіть описи технічних занять автора написано для неспеціаліста не нудно, зате є в спогадах багато вражаючого. Перше — це стійке намагання не відректися від національного «я», зберегти в умовах розгулу польського шовінізму не тільки власне українське обличчя, але й своєї родини; друге — незгасна любов до рідної землі, отож, коли він описує Чуднів, Житомир чи Київ, в цього металознавця-технаря бринить зворушливий ліризм, і ми не сумніваємо-

мося в його справжності. Трете — намагання в будь-яких ситуаціях зберегти людську порядність. Автор був людиною політично активною, часом піднімався до гідності віце-прем'єра України, в будь-яких умовах сприяв і брав участь в громадському житті, опікувався земляками, був сталий у своїх зобов'язаннях — все це вельми симпатичні риси його характеру, які об'єктивно проступають крізь його розповідь. Вражаючий кінцевий розділ «Хроніки», коли вчений вирішує залишитись у Польщі, а не йти в дальше вигнання. Не можемо не почудуватися, яка бездушно-сліпа й злостива і мстива була сталінська система, адже закинула в концтабори людину, яку з успіхом могла б використати, бо йшлося ж про визначного знавця металів — отак і розтрачувалися, вбивалися, нівелювалися уми в ім'я світової глупоти, так, зрештою, й творилася імперія зла і безпросвітне царство дурнів.

«Хроніка мого життя» має безсумнівну вартість історичну, політичну, зрештою, людинознавчу — це книжка, яка є роздумом про життя, світ, Україну, людину-українця в світі, та й про оте нещадне, шалене і безрозсудне двадцяте століття з його високим технічним розумом і малою мірою моральної відповідальності, тобто схильністю до безвідповідальності. Чи не тому І. Феценко-Чопівський так багато уваги віддає основам моральності й порядності в цьому світі, бо це вартості, які людина губити не може, аби не перетворитись у звіра. З другого боку, суд автора про людей негідних неозлоблений, не мстивий, а спокійний, хоч не раз відчуваємо, як гірко йому зіштовхуватися з людською ницістю.

Отже, Іван Феценко-Чопівський повертається додому. Він пройшов довгий і важкий шлях: навчання в Житомирі та Києві, активна участь в українській революції і блукання Україною, перебування за кордоном, зокрема в Бухаресті (до речі, а що ми знаємо про тодішні румунсько-українські стосунки?), осіддя в Польщі, професура, робота на заводах, уникнення в глибини металознавства, нарешті нове велике переживання — Друга світова війна. А за тим: два автоматники побіч — і шлях у вічність. Він жив у цьому світі, як веліло його серце й розум і доброї честі на тих складних дорогах не губив. Через те у вільний час його вабило до чистого паперу, щоб викласти думки, які рвалися з нього. Спогади свої він не дописав, але й дописав. Дописав рукою своєї дбайливої дочки, для якої піетет до батька — одне із святих почуттів. Його повели у вічність два автоматники, не відаючи, кого ведуть (зрештою, те, що вони вели видатного вченого, їм було не до розуміння — були то нерозумні слуги свого часу), і у вічність він прийшов. Вічність же — це один із образів рідного дому, до якого завжди кличе людину її серце. Отож, із цією книжкою, яку дістаєш ти, читачу, він уже вдома. Вдома — це значить у серцях своїх ближчих і дальших земляків.

Валерій ШЕВЧУК.

ХРОНІКА МОГО ЖИТТЯ

Дитинство, юність

Село Чоповичі¹ розкинулося на лівому березі річки Ірші, біля устя струмка Перегорця і Чопівки, на північ від повітового міста Радомишля². Ірша пересікає тут широкі сінокоси, весною сильно виливає, а тому забудування села Чоповичі віддалені від річки на один кілометр.

Село Чоповичі взяло свою назву від пластителя цієї місцевості Гната Чопа, який за військові заслуги отримав від польських королів Олександра і Сігізмунда I околичні ґрунти, площею понад 15 тисяч гектарів. Ця даровизна була закріплена за нащадками Гната Чопа грамотами Сігізмунда II (22 червня 1570 р.) та Яна III (18 березня 1683 р.). Потап, Прокіп та Андрій Чопи отримали також підтвердження шляхетського стану та стали відтоді називатися Чоповськими (Чопівськими). Рід їх з плином часу розмножився так, що в 1861 р. було їх уже 3063 душ обох статей. Вони рахувалися шляхтою, однак ні образом свого життя, ні зовнішнім одягом майже не відрізнялися від селян, хіба тільки тим, що були більш заможні та володіли більшою площею власного ґрунту.

Чоповичівська громада здавна управлялася виборною старшиною, яка зберігала королівські грамоти, стягала податки та розпоряджалася громадським грошем.

Чоповичі були безліч разів руйновані татарськими наскоками. Від татар згоріли дощенту три церкви. Під час першого наскоку татари забрали в полон 50 чоповичан, а під час другого — сто. Четверта з черги церква була викінчена в 1854 р. і мала прекрасний іконостас з XVIII ст. (з часів унії), прикрашений статуями Христа, Пресвятої Діви, ангелів, апостолів та деяких святих. Оригінальної роботи були «царські ворота» в формі двох черепах.

В час приєднання уніятів до православ'я в 1839 р. — 43 душі обох статей перейшли на латинську віру, решта ж Чопівських (86 %) повернулася до православ'я. Геральдія російського Правительствующого Сенату не затвердила за Чопівськими «дворянства» (шляхетства), однак земля залишилася за ними.

Адріян, четвертий з черги син Андрія Антоновича та Олени Фещенко-Чопівських, народився в Чоповичах в 1842 р. Він учився в житомирському Дворянському училищі³, з якого вийшов перед отриманням диплому, та поступив на пошту⁴ в Житомирі як молодий урядовець. Згодом був переведений до Чуднова на пост начальника поштової станції, де невдовзі оженився з донькою священника з села Волосівка⁵ (7 км на південь від Чуднова, біля витоків ріки Тетерів) Марією Михайлівною Янчинською (нар. 1874?). Старший їх син Костянтин помер

на десятому році життя, перша донька Ганна померла однорічною дитиною. При житті залишилися другий з черги син Іван (нар. 20 січня 1884 р.) та друга донька Олександра (нар. 1 квітня 1886 р.).

Містечко Чуднів, великий жидівський осередок, відомий торгівлею лісом та збіжжям, з чисто українськими околицями, розташувалося по обох берегах ріки Тетерів; славної на цілому північному заході України своїми мальовничими краєвидами. В південній частині міста знаходився «панський двір» з чудовим старовинним парком, а в двох-трьох кілометрах на південь славилася місцевість Подолянці, де Тетерів вривався глибоким яром в гірський кряж, оголюючи гранітні масиви, що біля самого Чуднова заривався глибше в землю. Через Подолянці вів залізничний шлях (Бердичів—Здолбунів), який мав свою станцію також і в Чуднові (за три км від самого містечка)⁶. Залізничний міст в Подолянцях через Тетерів був відомий внаслідок «чудесного» врятування життя царя Олександра II; дійсно, можна було повірити в «чудо», коли поїзд з царським почтом мало не скотився внаслідок аварії з стрімкого насипу в глибоке в цьому місці корито Тетерева⁷. Скелясті береги річки біля моста в Подолянцях були вкриті густим сосновим лісом і притягали чуднівську інтелігенцію влітку сюди на веселі «маївки».

В Чуднові була міністеріальна двокласна народна школа. Місцева вчителька панна Поліна Малиновська намагалася вкласти в голову молодого вітрогона першу грамоту (по-російськи, само собою), та інтереси вуличного веселого товариства були сильніші й опанували всі мозкові клітини Івася Чопівського до тієї міри, що знесилена вчителька називала худенького високого хлопчину не дуже плесливим словом «оселедець», наділяючи його частенько всілякими «заохотами» до дальшої науки... Широка Чуднівська вулиця, вздовж якої розташовані склади лісового матеріалу, курсування між залізничною станцією та поштовим будинком по пошту «Його Імператорського Величества», ще й на вимогу батька в асисті озброєного поштаря (шабля, пістоля!), копаний м'яч, ігри в жмурки, купелі в Тетереві, риба й раки... до того ж ярмарки, відпустки, жидівські шлюби, екскурсії — хіба ж може когось дивувати, що навчання у панни Малиновської кульгало, хоч сама вчителька була пристойна й інтересна панна? Восени, коли чуднівські вулиці вкривалися густими, майже непрохідними калюжами, діставатися до панни Малиновської вдавалося тільки верхом на спині вірного Левка, поштового сторожа, якому його жінка приносила такий смачний борщ, що його не вміла зварити навіть рідна мама. Не один раз Івась тікав від маминого обіду і напрошувався на борщ до Левка. Повідомлена про це мама кликала Левка в їдальню до себе, садвила його поруч з Івасем за стіл та частувала з черги власним борщем на м'ясі, забіленим сметаною. Приятелі уплітали ще й цю другу порцію, але вона смакувала Івасеві лише тоді, коли поруч сидів та їв Левко!

Чи ловили ви коли-небудь раків у Тетереві, на вудку при вогнищі, тобто пізнього вечора? Коли ні, то ви багато втратили. То була забава! На патик довжиною півтора метра прив'язувався шнурок, а на кінець шнурка чіплявся шматочок м'яса, обов'язково «з духом», бо тільки таке ракам до смаку. Вудка закидалася в воду під камінь: коли рак учепиться за неї клешнею, треба витягти — спочатку обережно, а під самою поверхнею ловко «підтяти хваткою» (чи пак сіткою на довгому держалні). Цей спосіб не так ефективний, як звичайна ловля раків руками, зате який романтичний і вимагає зручності, що нею можна було хвалитися перед товаришами! А де в Тетереві подиться найбільше раків, знав найкраще знов-таки Левко...

В поштовій стайні стояло восьмеро, часом десятеро коней. Само собою — необхідно було вести їх до водопою щодня по кілька разів. І до криниці дозволялося їхати верхи! Часом вдавалося випросити у мами або ж «за папіроску» у конюха дозвіл, щоб той взяв із собою Івася на річку купати коней; ой, як приємно було, ой, як весело!

Безтурботні веселощі й гульба з товаришами частково закінчилися, коли

Івась у серпні 1893 року поступив у підготовчий клас Першої Житомирської класичної гімназії⁸.

Містечко Чуднів віддалене від Житомира на 50 км⁹, а дорога туди веде вздовж течії Тетерева на Дубища, оспівані Володимиром Короленком¹⁰, далі попід Рудні, де ще в середніх віках добували руду, та через місцевість Денеші, де працювала відома колись металургійна фабрика. В Денешах (на півдорозі до Житомира)¹¹ звичайно випасали коней, а з фабрики доносився загадковий гомін; часом можна було спостерігати, як з вагонеток у провалля над Тетеревом виливали червоноплинний вогняний шлак з високої печі — домни.

Початки залізної металургії на Волині й Київщині сягають доісторичних часів — докази для цього дає археологія. Тут працювали сиродутні печі (горни), в яких витоплювали залізо з місцевих родовищ на дерев'яному вугіллі, а із заліза ковалі викувували різні промислово-господарські вироби. Поява на Правобережжі рудного водяного млина (XVI ст.) зумовила кількісний ріст фабрик заліза — найбільше їх було на Житомирщині, по середній течії Тетерева та по його правих притоках, а також по річках Здвижу та Ірпені. До нинішніх часів зустрічаються тут численні села, які називаються «Рудні».

За Хмельниччини багато рудень було спустошено. Час найбільшого розвитку металургійного промислу в цих околицях припадає на середню й другу половину XVIII ст. Починаючи з кінця XVIII ст., головні металургійні осередки пересовуються на південний захід. Закепадові залізного виробництва на Житомирщині та Київщині передувала хижацька експлуатація рудних родовищ, винищення лісів та конкуренція; в не меншій мірі також — розклад кріпацької системи праці. Внаслідок низького технічного рівня виробництва продукція цих околиць не витримала конкуренції з продуктами закордонного (російського, де ділом цим зайнялися німці), краще оснащеного виробництва.

В другій половині XIX ст. металургійний промисел на Волині знов відродився, а перше місце посіла власне фабрика в Денешах (рік заснування 1873)¹². В 1878 році Денешівське акційне товариство пустило в рух доменний цех в селі Висока Піч, а в 1890 р. — в Ягодніні. Крім названих, працювали гуті Турчинецька, Ємільчинська та Кропивенська. Разом давали вони чавуну: в 1876 р. — 3,85 тис. тонн, в 1880 р. — 9,46, в 1885 р. — 14,14 (максимум, тобто 10 % цілої української продукції); в 1890 р. — спад до 11,91, в 1895 р. — 13,6 та в 1900 р. — 6,64 тис. тонн чавуну. Економічна криза, яка охопила Росію в 1900—1903 рр., зруйнувала зовсім металургійний промисел Волині, чисельні рудні та гуті порозвалювалися та заросли бур'яном.

Дев'ятилітній Івась не міг не вбачати контрасту між гармидерним жидівським містечком¹² та тихими селянськими околицями. В столиці губернії Житомирі, з губернатором, архієреєм, військовим гарнізоном, гімназіями, брукованими вулицями, «городовими», які — коли десь горіло — таємничо сурмили, попереджуючи про пожар, — хлопець швидко включився у відмінне, дещо загадкове «промислове» життя, що його прояви мав нагоду підглядати спочатку тільки через паркан. Але вже вкоротці щораз більше часу почали забирати забави в військо з сусідськими хлопчачками. Солідної «домашньої» підготовки вистачило ненадовго, дедалі навчання давалося все трудніше.

В гімназії обов'язковим предметом навчання була «військова гімнастика». При школі існувала «зразкова сотня», яка, бувало, дефілювала через місто з музикою і розгорненим прапором, звертаючи увагу місцевих обивателів своєю поставою і «формою». В так звані «табельні свята», тобто в дні народження чи іменин членів імператорської сім'ї, після торжественного молебня перед собором¹³ відбувався військовий парад, під час якого сотня гімназистів машерувала вслід за кадетами у хвості парадуючої колони. Може, ці сильні враження, може, хлоп'ячий запал, який шукав виходу для своєї надмірної енергії, був причиною, що інтерес до науки з року в рік падав. Переломним став п'ятий клас; Івасеві

сповнилося 14 років, захоплення хлоп'ячими забавами та пустощами взяло гору — довелося повторяти рік навчання...¹⁴.

Так уже буває в житті, що біда ходить впарі. Батька перевели в місто Дубно¹⁵. Правда, це був ніби службовий аванс (підвищення), але батько був уже в половині шостого десятку. Напружена праця, переобтяження відповідальністю, невідповідне приміщення, брак відпочинку — все це спричинилося до того, що батько захворів на легені...

Красиве було Дубно! З трьох боків обмивала його Іква та її відноги, а в самому місті було багато зелені: парки Панталія, Палестина... Купелі, човни... Однак, ми довго не загрили місця в Дубні: тато примушений був податися у відставку і, як пенсіонер, переїхав у Житомир. Недовго довелося відпочивати старому службовцю: відсутність постійних обов'язків, до яких був призвичаєний протягом своєї 33-літньої професійної праці, спричинилася до того, що він перестав енергійно боротися зі своєю недугою. Надійшла погка зима, туберкульоз увійшов у «галопуючу стадію, і 28 лютого (ст.ст.) 1900 року тата не стало¹⁶.

Це був другий удар долі! Мама отримала по татові дуже маленьку пенсію, нужда заглянула через віконце... Довелося Івасеві відмовитися від розваг і почати заробляти хоч на себе...

Як і скільки може заробити шістнадцятилітній гімназист? Тільки приватними корепетиціями. Отже, починаючи від березня 1900 року, став він займатися з різними «мамними синочками», які відставали в науці; цим заробітком він оплачував своє навчання. Тепер вже було йому не до забав «у військо»! Зрештою, хлопчина після втрати батька швидко дозрів, перетворювався в юнака, проявився інтерес до товариства дівчат.

Сестра Олександра (Шура¹⁷, як її кликали домашні, на два роки молодша за Івася) йшла класом нижче. Серед її товаришок не бракувало симпатичних, а чарівні околиці Тетерева захочували до сентиментальних зустрічей... Із середмістя Житомира до берегів Тетерева вели чотири широкі бульвари¹⁸, а там уже видніла висока гребля й млин¹⁹; за млином розливалось величеське озеро з островом посередині. З парку до острова долітала музика. Дещо вище по течії з'єднувалася з Тетеревом річка Кам'янка, майже гірського характеру, бо була з кам'янистим, гранітним руслом, шумлива й рвучка. Звідси берег Тетерева підіймався вгору, високі скелі звисали над водою. Ще далі — міський парк «Зелена роща». А ще далше — нова гребля, остання зупинка для прогулюючих — і кисле молоко зі сметаною, як нагорода за працю при веслах проти течії. І розлогі поля й балки на лівому березі — ліс та скелі на правому... Всі ці образи постають ще й сьогодні перед моїми очима з чіткістю фотографії.

А коли стемніє — як приємно співати в човні, огустивши весла й спливати спокійно з течією. До того ж, в милому товаристві тієї, перед якою хочеш вказати себе розумним, дотепним, лицарським... Зрештою, ці справи природі і добре відомі не тільки на Тетереві під Житомиром, і не тільки молодикам середньошкільного віку.

Бувало, прогулянки відбувалися не на човнах по річці, а пішки через ліс. Машеруючи сім кілометрів по Бердичівському шосе, вниз по течії Тетерева, доходили до його притоки Гуйви, багатой на рибу. О, незабутні маївки з рибою та кулішем або кашею!

Чим згадати Першу Житомирську гімназію? Добре влаштований, вигідний будинок, в якому знаходилося приміщення 17 класів з більш-менш 800 хлопцями²⁰. В класах було по 45—55 учнів. «Нумерус кляузус» для жидів перестерігався досить строго, хоч з малими винятками: жидів було біля 10 відсотків, до 40 відсотків поляків, а решта — «православні». Хто вони були? Здебільшого, діти священників, поштових, акцизних та іншого роду урядовців українського походження, і тільки в незначущій мірі діти впливового російського чиновництва. Поляки, сини околичних дідичів, були здебільшого багаті, місцеві, росіяни — менш заможні, українці з повітів та сіл — найбідніші. Зрештою, селянські діти назагал рідко вступали до гімназії²¹.

Батьки Івана Фещенка-Чопівського.

Української мови в гімназії не було чути. Діти-аборигени розмовляли з «ма-лоросійським акцентом», і їх за це потрохи висміювали. Але назагал між товаришами не почувалося антагонізмів, і національних питань ніхто не ставив руба.

В старших класах існували самоосвітні гуртки, які захоплювалися Пісаревим та іншими російськими «народниками». Перед в цих гуртках вели жиди. Поляки трималися окремо.

З-поміж вчителів треба згадати математика Михайла Кудрицького²², українця, інтелігентного, людяного педагога, який в підлітках-хлопчаках вбачав лише збиточників, а не «преступників». Серед лібералів російського напрямку вирізнявся історик Яків Яроцький²³, добрий оратор, якому місце було в університеті, а не в провінційній гімназії²⁴. Решта були або бюрократи, як-от директор Антошук, або «зжалься-Боже педагоги», як універсаліст Франц Зенфтлебен²⁵, який учив нас досконало військової зарядки, руханки, але водночас дуже погано знав мови грецьку та німецьку; по суті — людина непогана, але не педагог²⁶.

Приміром, він сам зле говорив російською, але любив нас, учнів, поправляти; пригадую, як смішно він поправляв учня-українця, який слово «свого», що в російській мові має наголос на останньому складі, вимовляв з українським «сво-го» — Зенфтлебен вперто переконував, що треба вимовляти «сво́го», що було вже зовсім абсурдальне. Зате цей учитель цінував дотеп, жарт, швидкий рефлекс, і з ним можна було порозумітися. Грецьких граматичних винятків вчив він нас наспів, тобто ми відповідали співаючи — такий спосіб мав полегшувати працю пам'яті; але наколи початки кожного курсу були веселі, то закінчення його гірке, бо «співати» на екзаменах не доводилося.

При гімназії існував хор і духовий оркестр. Хор співав у гімназіальній церкві²⁷, а оркестр — крім державного гімну мав у своєму репертуарі декілька маршів, якими пописувався під час репрезентаційних походів на чолі «зразкової сотні», або ж під час традиційної маївки, яку дирекція гімназії влаштовувала кожного року для учнів та їх батьків.

До іспиту зрілості приступило нас 57 чоловік. З того 12—15 % відпало, а решта з різними оцінками «дозріла». Сталося це наприкінці 1903 року²⁸.

Студентські роки

Багато товаришів вибиралося до вищих фахових шкіл²⁹. В той час прикладні науки набирали вагу, й навіть у провінційній гімназії знайшлося теоретично багато охочих присвятитися технічній або промисловій професії. Через весь останній рік товариші у своїх розмовах нахвалялися: той вибирається у Гірничий інститут, другий — до «цивільних інженерів» чи до «інженерів шляхів»; дехто намірявся стати агрономом або лісничим. Але — на дорозі вступу у спеціалістичні школи стояло на перешкоді «чистилище» в постаті конкурсного екзамену. Разом із свідоцтвом зрілості була у мене в кишені книжечка ощадної каси з нецілими 300 рублями — все, що залишив мені покійний батько та що я старанно зберігав для високошкільних студій. Тому в розмовах з товаришами я скромно претендував не до столичних, тобто санкт-петербурзьких або московських упривілейованих технікумів та інститутів, а до найближчої — Київської Політехніки.

Що мене притягнуло до Політехніки? Як гімназист-класик³⁰ я мав, властиво, слабе поняття про техніку та її галузі: дитячі спогади про гуту заліза в Денешах, гімназійна екскурсія до фабрики сірників у Коростишеві, гуральня й млин у Чуднові, користі з залізничного зв'язку... от і все, що я виніс з «промислового» життя разом із свідоцтвом зрілості. Ще було якесь не зовсім спрецизоване зацікавлення стислими науками. В кожному разі не було й мови про якийсь «зов

крові» у мене — нащадка відвічних хліборобів! Вплинули на мене правдоподібно ще й громадські настрої, загальний інтерес до упромисловлення країни, крик моди...

Математику я знав добре, але в рамках програми класичної гімназії. Довелося влітку ще трохи підучитися і в середині серпня 1903 року я з'явився у Києві. У вестибюлі Політехніки, біля інспекторського кабінету, висіло вже оголошення, в якому з задоволенням я віднайшов своє прізвище, як кандидата, допущеного до конкурсу. Число вакансій було 550, число бажаючих поступити 2200; рахунок правдоподібності 1:4...

Київська Політехніка, яка постала біля 1896³¹ року з ініціативи міністра Вітте³², була добре оснащена лабораторіями, мала висококваліфіковану викладацьку кадр та складалася з 4-х факультетів: механічного, будівельного, хімічного та агрономічного. Конкурс передбачав 4 екзамени: 1) письмову працю з російської мови, 2) усну з фізики та хімії, 3) з алгебри та математики, 4) геометрії та тригонометрії. Найтрудніший конкурс рахувався на відділ механічний, найлегший — на агрономічний.

Нелегко було вибрати слабо підготовленому гімназисту-класику з провінції³³. І я подав заяву на всі факультети, мовляв, що Бог дасть! Тим часом в кулуарах кипіло життя, як в мурашнику. Найбільший рух чинили т. зв. «натаскувачі», всякого рода корепетитори, які з року в рік підготовляли кандидатів, добре вивчивши всі «хватки» екзаменаторів — цими інформаціями вони напихали голови своїх клієнтів.

Наскочив на мене один такий «професіонал» і питає: «Ви звідки? А чи знаєте те? А те?». Я соромливо підтвердив своє незнання. «Колеги! — гукає фахман. — Оцей провінціал-класик думає ставати до конкурсу, чи не смішно? Такий ризикант!». Я здорово налякався, але відвороту не було, і я таки приступив до екзаменів. Перший екзамен був з фізики; приділили мене до групи, яку екзаменував професор Петро Холодний³⁴, який опісля, за часів «української революції», довгий час був товаришем, тобто віце-міністром, міністра Народної Освіти. Це був добрий педагог: спокійно, не залякуючи, він випитував витягнений кандидатом «білет» та старався віднайти, що кандидат знає, а не те, чого він не знає. Можливо, допомогло мені моє суто українське прізвище, яке збудило його симпатію. Зрештою, я фізику знав непогано і отримав «чотири з половиною». Другого дня була російська мова, задача на загальну тему. Це також не було мені страшне, бо в останніх класах гімназії я писав «класичні задачі» не тільки за себе, але й за слабших товаришів. Отож, отримав ще раз «четвірку». Третій екзамен з алгебри випав подібно на «четвірку». Зате «Істинно рускій» Рекашов поставив з начеркової геометрії всього лиш «трійку мінус». Але ніди правди діти, що цей предмет, який не входив у програму класичних гімназій, я знав слабо.

Ось уже й по екзаменах! Підсумок: всього 15,5 «балів», що залишило мене поза конкурсом... Що було робити? Побіг я в Університет і подав заяву на фізико-математичний факультет. Однак, перші дві вступні лекції з математичних дисциплін показали мені такими сухими, що третього дня я вже став слухачем природничого відділу. Та й тут затримався лише чотири дні...

Кінчався перший тиждень мого студентського життя у Києві, як ось товариші з Політехніки переказують мені, що моє прізвище видніє на списку прийнятих «додатково». Справа в тому, що дехто з добре підготовлених кандидатів пробував щастя водночас і у вищих школах Петербурга і Москви; коли ж щастя їм там усміхнулося, вони зняли свою кандидатуру в «провінційному» Києві. Так бувало кожного року, що через тиждень після першого гурійняття відбувалося друге. Того ж 1903-го року перший конкурс зупинився на мінімальній сумі 16 «балів», а в другий увійшли всі з 15,5, в тому числі і я. Мій додатковий «мінус» спричинив, що в ефекті я попав не на механічний або інженерний відділ, а на хімічний, на який було менше охочих.

Яка була програма навчання хімічного відділу Політехніки, я точно не знав.

та й в Житомирі ніхто не міг мені цього пояснити. Я знав тільки те, що після закінчення цього відділу отримаю такий самий титул «інженера-технолога», як і після закінчення механічного. Позаяк моєю мрією було стати «інженером», я — не задумуючись — покинув Університет, заплатив на Політехніці таксу за право навчання (новички мусили обов'язково заплатити за півроку вперед), вдягнувся у вимріяну форму з еполетами «А»³⁵ та й поїхав на декілька днів у рідний Житомир³⁶, щоби «показатися»...

Що ж це був за тріумф! З'ясувалося, що хоч на 57 випускників нашої гімназії аж половина вибиралася до вищих шкіл, лише я «показав характер» і допрацював «до еполет»! Мої тріумфальні прогулянки по Великій Бердичівській вулиці, поїд вікнами жіночої гімназії³⁷, дали мені повну сатисфакцію³⁸, так що я почувся цілковито винагороджений і за втрачене біля книжок літо, і за насмішки сильніших колег, і за неспокій перед конкурсом. А які горді були за мене мої мамуся і сестра!

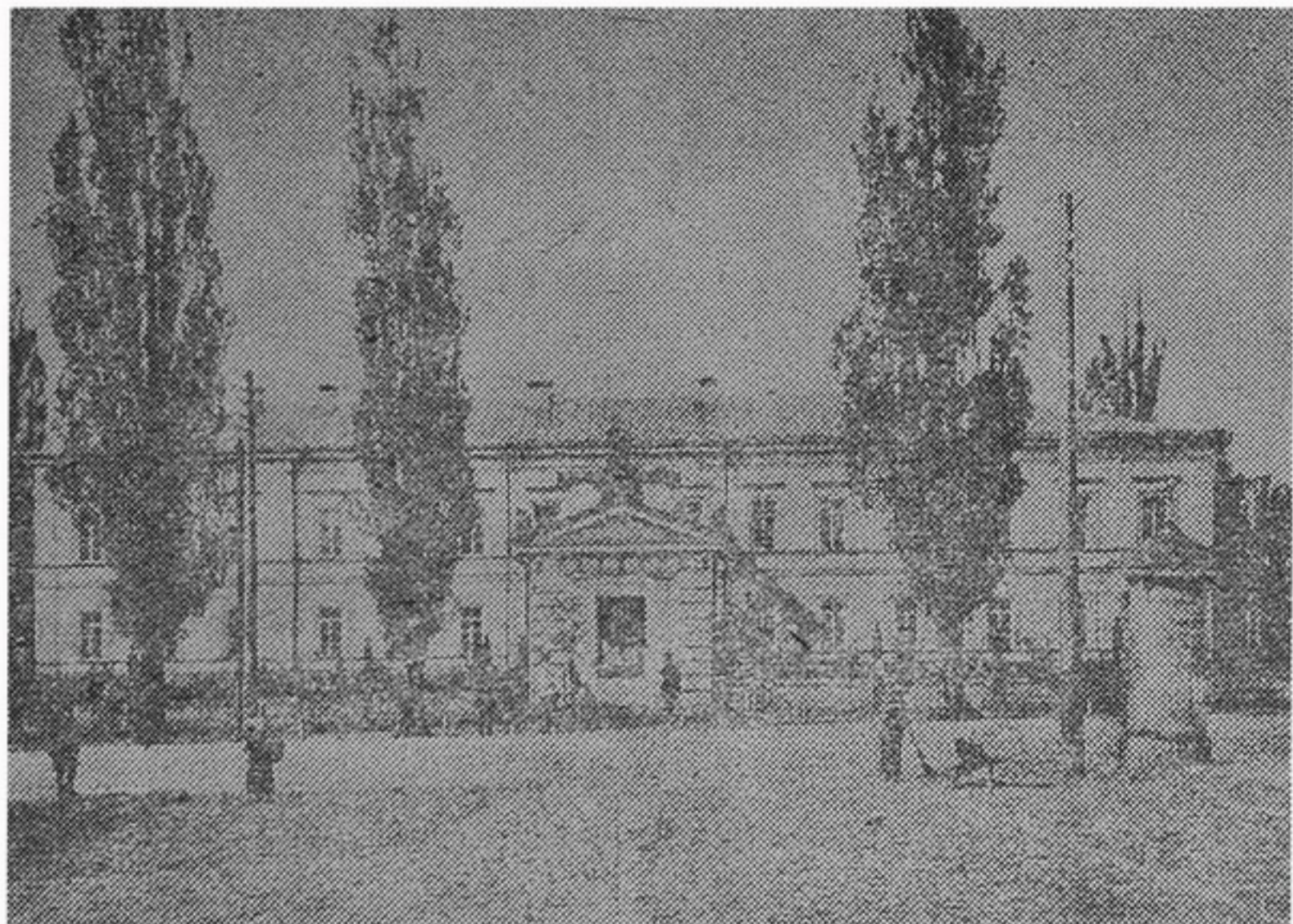
Повернувшись у Київ, я взявся старанно за науку. Холив на всі лекції, відробляв усі термінові практичні справи, уникав розполітифікованих товаришів, бо добре знав, що готівки вистачить у мене лише на один рік та що у випадку невдачі наступить природний кінець моєї інженерної кар'єри. А я був хлопець амбітний.

Був академічний рік 1903/1904. Київське студентство охоче включалося в політику, особливо захоплювалося соціалізмом. Слухачі старших курсів, які відбули вже практики на фабриках і мали там можливість безпосередніх зв'язків з робітниками, ставали на услуги соціалістичних угруповань; особливо сильний вплив здобували соціал-демократи.

Серед студентів Політехніки були репрезентанти усіх народів імперії: крім українців, найсильніше були представлені росіяни й поляки, далі йшли грузини, вірмени, татари, сибіряки, уральці. Наше громадське життя скупчувалося в т. зв. землячествах. Позаяк найчисельніша була група студентів, яка рахувала себе «русскими», ділилася вона ще й на землячества рязанське, казанське, пермське, іркутське, орловське тощо. Було й Коло Польське та Українська Громада, але це вже пізніше. За моїх студентських років Української Громади в Політехніці не було; я й мої співплемінники належали до Громади при Університеті, а коли Університет влада закрила, я з кількома товаришами почав учащати до Студентської Громади при Духовній Академії. З того часу пам'ятаю прізвища діяльних членів: Уловича, Сушицького, бувшого ректора Українського Університету у Києві, та ще декого. Натомість не існувало жидівської студентської організації; поза вищими школами діяли лише жидівські політичні організації Бунд та Поалей-Ціон.

Кулуари головного будинку Київської Політехніки³⁹ гули від ранку до вечора, як розбурханий бджолиний рій. Студентський буфет відігравав роль «парламенту»: тут відбувалися конспіративні побачення, летючі конференції. Стіни коридору на партері були рясно обвішені оголошеннями землячеств та гуртків. Були там також оголошення про продаж і купівлю книжок, одяжі, про вільні квартири, розшуки знайомих, пошук співквартирантів тощо. Інспекторат намагався впорядкувати оцю стінну газету, зарядивши, що оголошення організацій повинні висіти за склом, у спеціальних габлотах, а приватні — проходити цензуру інспекторату. Але спроби оці були даремні, бо коли студентська старшина вирішувала скликати сходини, то червоні плакати з'являлися всюди, де було дозволено і недозволено.

До речі — в Київській Політехніці, як і в інших російських вищих школах, традиційно була толерована інституція старост. Кожний курс вибирав свого старосту і підстаросту, які мали право розмовляти з ректором, інспектором, деканом про справи студентів. Вони, приміром, складали й представляли списки незможних кандидатів на стипендії та на звільнення від академічних оплат, розподіляли практики та були взагалі посередниками між студентством, професурою та адміністрацією школи. Рада старост управляла студентською бібліотекою-

Перша чоловіча гімназія в Житомирі, в якій навчався І. Фещенко-Чопівський.

Житомир початку ХХ століття.

Житомир початку ХХ століття.

читальнею, їдальнею та буфетом. Оці прояви студентської самодіяльності заслуговують на те, щоб їх згадати добрим словом: знаменито працювала їдальня, хліб був безкоштовний, безкоштовним додатком до борщу була й гречана каша. Порція борщу коштувала щось 8 чи 10 копійок, цілий обід — 25 коп. Одна порція борщу з м'ясною вкладкою, з кашою та хлібом могла б успішно замінити повний обід нинішніх воєнних років...

Розцінка в буфеті була вища, але сюди заглядала переважно «студентська буржуазія», яка обідала на місці або вдома. З їдальні натомість користав студентський «пролетаріат».

Інституція старост була без решти в руках соціалістів. Я, безпартійний, не отримав раз стипендії лише тому, що під час однієї забастовки чи «сходки» осмілювався надалі працювати в креслярні — наглив мене термін здачі рисунків. Креслення давалося мені нелегко, бо в гімназії нас того не вчили, а на Політехніці підходили до цього так, ніби всі студенти були однаково добре вправні. Ще більше давався мені визнаки «рисунок»; як я не старався, але найпростіша орнаментика з гіпсових фігур чи тінювання геометричних фігур не виходило так, як треба. Мій викладач боровся зі мною цілий рік, накінець — легко зітхнувши — поставив мені «три з мінусом», видавши «зачотний квиток» з зауваженням: «Хімікові більше не треба вміти!». Технічне креслення однак вкінці подолав, але подолав його пильною працею і старанням. Весь час я відчував брак підставових знань, яких мені ніхто своєчасно не подав, а викладачам завжди бракувало часу, щоби відповісти, звідки їх брати самому. Ось так самотужки і «докреслився» я до дипломного проекту.

З теоретичними предметами йшло мені назагал добре. Єдину трудність представляла начеркова геометрія; скільки вона мені зіпсувала крові, один Господь відає... Перейшов я три колоквиї з цього предмету, а до кожного приступав по два-три рази, щоб врешті заслужити на «достаточно». Класична гімназія і тут вилазила боком. Але коли вже оці теоретичні екзамени були поза мною, коли я перейшов до «спеціальних» наук, головне до технології, то вже почув себе, як риба в воді. Задовільно давав я собі раду з фізико-хімією та з органічною хімією, дещо більшої затрати енергії вимагала лише технологія фарбування. Бо... не тільки хімія бензолowego ядра виявилася скомплікованою, але й професор Шапсшніков¹⁰ був надзвичайно вимогливий.

Однак — трохи я забіг вперед, треба повернутися до перелому 1904 і 1905 років. Був це бурхливий час, студентство ставало неспокійне. Закінчилася російсько-японська війна. З початком 1905 року Політехніку закрито. Що робити із собою?

Після наради з одним далеким родичем та за його протекцією мене взяли практикантом на один фільварок, де була велика плантація буряків, яка обслуговувала цукроварню в Андрушівці (Бердичівського повіту)⁴¹. Поїхав я в Андрушівку. Маленьке сільце та велика економія з трьома службовцями: управитель (старик-поляк), табельщик для обрахунків та я — практикант. Вставай раненько та гайда — в поле! На сівбу я вже спізнився, але відбув цілу бурякову кампанію, жнива, а після жнив — два місяці цукрового виробництва на цукроварні в Андрушівці. Все це було для мене зовсім нове. До того часу виїздив я на село лише як корепетитор попівського сина. Тепер же мав у власному розпорядженні коня верхового, а до того необмежені, хоч і неокреслені функції. Було мене всюди повно: у полі, в лісі, на городі. Не раз падав я з коня, виїздив вночі «займати коні», контролював працю в полі, доглядав буряки, помагав при виплаті заробітків, а властиво... не багато й чого робив. Добре відживлявся, міцно спав, дихав чистим сільським повітрям. Ось так і минули чотири літні місяці.

Восени я став на постійну працю в Андрушівській цукроварні. Цей промисловий об'єкт творив підставу економіки цієї спокійної й мальовничої волинської околиці зі старовинною українською культурою. Зрозуміло, що нові обставини не залишилися без впливу на зацікавлення й світогляд молодого адепта⁴² технічних наук; а головне — вони доповнили знання природничих наук, виробили

інтуїцію, загострили вразливість, відкрили очі на азарт у боротьбі з силами природи. На фабриці треба було відсиджувати по 12 годин денно. Перший місяць я чергував від 12-ї пополудень до 12-ї ночі, що давалося не так уже й трудно. Але на другий місяць була обов'язковою зміна часу праці: як нелегко було пересидіти ніч, — особливо докучала втома раннім ранком, коли повіки самі зліплювалися до сну, а голова тяготіла оловом... Зате наприкінці листопаду я з'явився у Києві з заробленим свіжим грошем.

Андрушівка була першою ареною моїх політичних випробувань. Я був студентом, а в розумінні тогочасного громадянства студент мусив бути обов'язково представником поступових ідей і до того активно заангажований⁴³. Це ж був час першої російської революційної завірюхи. Радикально настроєне громадянство метушилося: по містах відбувалися мітинги, виносилися радикальні постанови, революція набувала розмаху. На цукроварні працював поруч зі мною інженер-хімік, за походженням латиш, за симпатіями — соціал-демократ — він мав на мене великий вплив. Ми вдвох підготували і перевели⁴⁴ збори службовців цукроварні й околичних економій. З цієї нагоди я написав щось із п'ять промов, які були прочитані на зборах службовцями! На моє щастя, цукрова кампанія невдовзі закінчилася, і я виїхав до Києва. Аби я довше затримався б у малій Андрушівці, де кожний, навіть найслабший «активіст» був на обліку у місцевої жандармерії, довелося би дорого заплатити за молодечі свої пошуки...

1905 рік розбудив приспану українську громадську думку. Заворушилася українська молодь, за нею й старші громадяни. В 1906 році постала Київська «Просвіта», а 12 травня 1907 року відбулися засновницькі збори київського Українського Наукового Товариства. Головою Київської «Просвіти» став Борис Грінченко⁴⁵, який енергійно взявся перш за все за видавничу діяльність (разом з Д. Дорошенком, В. Королівом, М. Синицьким та ін.). «Просвіта» випустила декілька популярних книжечок, які знайшли дорогу в народ і робили своє діло. Водночас діяла Артистична Комісія: її головним і представницьким актом стали традиційні Шевченківські концерти, із вступним словом переважно І. Стешенка та при обов'язковій участі М. Лисенка, М. Старицького, О. Олеса, молоді і талановитої Н. Дорошенкової, а часом і корифея української сцени М. Садовського. Час від часу Артистична Комісія влаштовувала популярні концерти також і на передмістях Києва.

Київська «Просвіта» в цьому першому періоді своєї діяльності не спромоглася на якусь шкільну акцію — адміністративні перешкоди були не до побороення. Акцію «лекторську» розпочато натомість відразу після того, як склалися для неї більш-менш сприятливі обставини. Прилюдні лекції професора М. Грушевського притягали завжди величезну аудиторію, ставали маніфестацією української стихії. Лекції ці відвідувала вся національно думуюча та значуща частина малоросійсько наставленої української інтелігенції, а перш за все — високошкільна молодь⁴⁶. Але просвітянам залежало також і на київських передмістях, на київському міщанстві; тому згодом увесь лекційний імпульс був перенесений на окраїни Києва — на Куренівку, Лук'янівку, Солом'янку, Деміївку, причім штаб-квартирою залишався Троїцький Народний Дім⁴⁷ «Російського Товариства Грамотності. Тут було місце осідку Київської «Просвіти», тут отримували ми час від часу залу на свої найвагоміші прелекції, а то й на прилюдні вистави. В театральній залі Народного Дому гастролював Український театр. Головою шкільно-лекційної комісії «Просвіти» став віломий у Києві педагог Аристарх Лівницький, його заступником — доктор Федір Лук'янів, проректор Університету.

Не так легко було переконувати російську владу в лояльності українського просвітянського руху. Дозвіл на лекції надходив не кожного разу, а коли й надходив, то лише для тематики в галузі природи, фізики, медичної допомоги, гігієни. Звичайно не вдавалося отримати дозволу на лекції з історії, літератури та соціології, хіба що часом прослизнулося прилюдне читання якогось оповідання, оскільки його заголовок «внушав довір'я» цензорів, а зміст не підкреслював

окремішності українського народу й культури. Пригадую собі декілька таких прослуханих лекцій: «Як збудоване людське тіло», «Заразливі хвороби», в тому окремому про сифіліс, про якісну воду, про електричний струм, про парову машину, про шкідників у сільському господарстві тощо.

Популярними лекторами були проректори Гістологічної клініки-Університету Олександр Черняхівський та Федір Лук'янів, також асистенти та викладачі Київської Політехніки Петро Холодний (художник), Олександр Яницький, Олександр Качаловський, Федір Левченко та Надія Щербина.

В роки своїх студентських студій я виконував в Лекційній комісії «Просвіти» обов'язки «апаратника», тобто перевозив на місце прелекції прожектор та висвітлював діапозитиви. Проекційний апарат був позичений, в поганому стані, а ще гірша була ацетиленова лампа, яка часто псувалася, та ще й під час висвітлювання діапозитивів. Це вносило замішання в перебіг імпрези. Бувало, лектор сердився, а аудиторія подавала жартівливі репліки, які вганяли мене то в жар, то в холод.

Як уже сказано, Київська «Просвіта» містилася в приймах у величавому будинку Троїцького Народного Дому, який належав Російському Т-ву Грамотності. Тут «Просвіта» наймала чотирикімнатне приміщення на піддашші, вхід з лівого флігеля. Коли наші імпрези були розраховані на ширшу публіку, просвітяни користувалися однією з найбільших зал цього будинку. Бувало, що ми винаймали залу в другому Народному Домі по вулиці Бульварно-Кудрявській, де примістився прототип російського Народного Університету. Однак нашою штаб-квартирою залишався незмінно Народний Дім на Сінній площі, а допоміжними приміщення на передмістях Києва, де жило суцільною масою українське міщанство.

Наші невинуваті імпрези, тобто лекції, а часом і популярні концерти переміщалися з передмістя на передмістя. Ілюстрація «чародійним ліхтарем», тобто обслуга проекційного апарату, належала до студентів, переважно політехніків: крім мене висвітлювали діапозитиви І. Щоголів, Е. та О. Касіяненки, В. Коваль та інші. До обов'язків лектора належало привезти валізу з ілюстраціями.

На початку нашої лекційної діяльності аудиторія з цікавістю, але й з великою дозою критицизму прислухалася, який вигляд має наукова доповідь «мужицькою мовою». Заходили до нас і росіяни, більше «ради злослов'я», щоб знайти матеріал для нових анекдотів про ніби безпорадність української мови. Поволі-поволі виробилася, однак, постійна аудиторія — це були і старші віком люди, була і молодь, яка віднаходила себе, свою українську натуру, свій український розум-знання. Велася гігантська праця! Робилося, зрештою, все, що можна було зробити в тих тяжких обставинах дореволюційного світанку в підросійській Україні. Мешканці Києва, читаючи на вулицях анонси про українські імпрези, підготовлялися до розуміння ваги українського питання в загальному сенсі, українська мова мала амбіції охопити згодом усі ділянки національного життя. Бо не тільки література, мистецтво та історія, але й природа та техніка слухняно піддавалися українізації. Одним словом — це була спроба аналізу й синтезу української науки, як цілого. Розв'язувалося паралельно й друге, не менш важливе питання: у Києві, здавалося би, безповоротно зросійщеному місті, доходила до голосу й міцніла присутність української стихії...

Діяльність «Просвіти» мала ще й третє обличчя: лектори, примушені необхідністю, розшукували, вибирали, опрацьовували, творили українську наукову термінологію. Видним наслідком їх праці був український природно-технічний словник, опублікований в «Записках київського Наукового Товариства», ефект співпраці Термінологічної комісії УНТ у Києві та Термінологічної комісії Української Студентської Громади при Київській Політехніці. Словник цей став основою для пізнішої появи фундаментальних розвідок з української мови в усіх ділянках прикладних наук: природи, хімії, медицини, фізики, техніки, будівництва тощо.

В 1910 р. російський уряд визнав діяльність Київської «Просвіти» високо шкідливою та припинив її — на п'ятому році ефективної праці! Якщо у когось із моїх читачів збереглися десь на горищі старі справоздання з діяльності про-

світняців, стали б пони безцінною і цікавою ілюстрацією до історії змагань української інтелігенції за право народу на власну культуру і науку.

Осінь 1906 року я перебував знову на цукроварні, цього разу в Янушполі⁴⁸. Тут я провадив цілу «зміну» вже зовсім самотійно. Повернувся я до Києва на початку зими, внаслідок чого пропустив багато лекцій та вправ. Але почав на-здоганяти курс. Вже почалася «спеціалізація» з цукроварства, і я мав твердий намір залишитися в цьому фаху.

Десь весною 1907 року було зорганізовано екскурсію на металургійні заводи Півдня України. Я в цей час саме «зарахував» металознавчі вправи в лабораторії і прилучився до гурту екскурсантів. Високі печі⁴⁹, мартенівські печі, а особливо «бессемери», зробили на мене незвичайне враження. Чимось фантастичним, гігантським здався мені пуск плинного металу, особливо заімпонувала мені боротьба за високу температуру та прокат. Під свіжим враженням побаченого, я зрадив цукроварство й присвятився — уже до кінця життя — металургії, як своїй вужчій професії. Дипломну роботу та дипломний проект захистив я у відомого металурга професора Василя Іжевського.

Влітку 1907 року я перебував на практиці у великій гуті в Кам'янському над Дніпром, поблизу Катеринослава. Після практики розробив я проект «мартеновської фабрики» і наприкінці травня 1908 року приступив до дипломного екзамену. Після успішного захисту отримав я вимріяне звання «інженера-технолога I-го ступеня» з правом будови фабричних та житлових будинків, лише не в великих містах! Ніби великі й широкі права, але невеличкі практичні перспективи.

В Російській імперії, розлогій і багатій, де був малий відсоток інтелігенції, розшаліла в той час економічна криза. Замість розвитку металургійної промисловості настало її скорочення — явище деінде нечуване, але в Росії затяжне. Важко дістався я на тримісячну платню практику в Брянській гуті в Катеринославі, але постійної праці за спеціальністю так і не отримав; гуті не мали потреби в молодих недосвідчених інженерах, а коли й приймали їх, то «зі столиці» та за протекцією. Яким шляхом іти мені далі?

На моє щастя, з кафедри металургії відходив асистент, тобто вивільнялося місце у професора, у якого я робив дипломну роботу. Але... пост цей звільнювався не зараз, а через рік. За намовою професора Іжевського я згодився чекати. На цей перехідний час відведено мені пост «професорського стипендіата», без коштів утримання. На хліб пасущий довелося заробляти вчителюванням у приватній жіночій гімназії Плетневої, що містилася на Печерську. Хто знає Київ, той підрахує, що з Політехніки до Печерська — а гімназія Плетневої містилася в околиці Арсеналу — добрих сім кілометрів. Трамвай тягнеться поволеньки. Лекції щодня від дев'ятої до дванадцятої години, пополудні в Політехніці, а вечори на громадській роботі.

Учителювання в жіночій гімназії (фізика, математика) давалося непогано. Щоправда, дівчата підстерігали слабкі сторони свого молодого вчителя й часто робили мені різні «фіґлі» — мені ж заледве виповнилося 25! Треба було солідно і продумано готуватися, щоби втримати свій авторитет. Багато часу забирала підготовка вправ з фізики, бо в інвентарі фізичного кабінету школи багато чого бракувало. Звісна річ, я намагався прищепити дівчатам зацікавлення до мого фаху, і то так завзято, що тягав їх на відвідини київських фабрик. Педагогічні заняття втягали мене, а тим часом наукова праця в Політехніці кульгала, що врешті почало мене бентежити. Я ж мріяв про друковані розвідки, а в дійсності не було як і коли за них взятися. І так минув на біганині оцей перший післядипломний 1908/1909 рік. На літо я знов отримав платню практику на Брянському заводі в Катеринославі, де мене вже знали і де я вже добре обжився. Там я мав свою молоду компанію, українських товаришів, з якими часто виїздив на прогулянки по Дніпру; одного разу навіть на Ненаситець, на конях та на дубі через пороги.

Восени 1909 року я, врешті, отримав пост штатного старшого асистента при кафедрі металургії. Праці стало багато. Та не так легко виявилось скинути з

Іван Фещенко-Чопівський під час навчання у Київській Політехніці.

себе обов'язки гімназійного вчителя... Щоправда, кількість лекцій скоротилася наполовину, тобто займали мені тепер три передполудня на тиждень, але нові обов'язки в Політехніці не залишали зовсім вільного часу; окрім нормальних обов'язків асистента доручено мені ще й вести практичні справи з гутничого аналізу та з металографії. Був я від природи меткий, швидкий, робота «горіла мені в руках», але все ж таки назбиралося її так багато, що я ледве встигав подолати її. Терпіла внаслідок того моя наукова праця. Минув і 1909/1910 рік, а я все ще не виробився на «науковця», терпіла моя амбіція. І хоч я полюбив заняття в гімназії, хоча дівчата мене полюбили і ставилися до мене добре, довелося вибрати: так я й покинув педагогічну працю і присвятився цілковито металургії.

Неначе у винагороду за такий вибір мій професор узяв мене із собою на Міжнародну Виставку в Брюсселі в 1910 році. Провели ми там цілий тиждень і я встиг побачити різні дива. Багато набрався я вражень і знання, та ще й досі сидить в голові найбільший життєвий парадокс: фірма Крупп показувала стрільна, які пробивали кожний панцир, а поруч — панцирну плиту, яку не могло пробити ніяке стрільно... Я довго не міг того зрозуміти, аж поки під час власної практики, як консультант фабрик, що виробляли обладнання, не усвідомив собі, що обидві згадані проблеми доповнюються взаємно, паралельно розвиваються і прогресують.

На зворотньому шляху побували ми ще й на Міжнародному Конгресі з питань металургії в Дюссельдорфі (Німеччина), опісля в Лондоні, Шеффільді, бачили багато цікавого. Відтак я повернувся у Київ через Львів, а мій шеф залишився відпочивати на якомусь закордонному курорті.

Досі я не мав жодних зв'язків зі Львовом, ані жодних там знайомств, та й взагалі цей візит був зовсім непередбачений. Тому зі свого перебування у Львові я випис нічого такого, що б мене особливо порадувало. Поблукав трохи по місту, почитав вивіски, і на тому скінчилося. Здається, навіть і не ночував там. Повернувшись додому, я написав звіт (на цю подорож Політехніка асигнувала мені субсидію) і почав, нарешті, приготуватися серйозно до наукової праці.

На Брянській гуті виробляли, поміж іншим, бляку-дахівку уральським методом. Сутність цього процесу в тому, що на поверхні бляхи утворювався тоненький, але щільний шар оксидів, який охороняв залізо перед окисненням. Вартість цієї бляхи майже дорівнювала оцинкованій, вона так само не підлягала корозії, та зовсім заслужено користувалася міжнародним визнанням. Керівник цього виробництва захопив мене, щоб я взявся за дослідження істоти цього охоронного шару бляхи. І дійсно, в 1910 році я розробив це питання і опублікував свої спостереження та висновки на російській та українській мовах (Записки Наук. 1-ва у Києві, 1911 рік).

Тепер треба було шукати тему для дисертації. Правда, мій шеф професор Іжевський, винахідник електричної печі для плавки сталі, захоплював мене, щоб і я займався цією темою. Але я не був відповідно міцний в електротехніці, крім того — це була б «спільна» праця, а головне — непевна: професор також не був найміцніший в електротехніці і жоден конструктор не міг собі порадижити з нього винаходом. Що ж я, молодий та недосвідчений, міг йому в цьому питанні допомогти? Він, щоправда, ображався дещо на мене за «ігнорування» його винаходу, сподівався, що я з захопленням присвятився його ідеї... Але я не бачив в цьому перспективи для себе, не почувався на силах і все оглядався за чимсь іншим. Я спостерігав, як не один помічник професора (а серед них були й хлопці «швидкі розумом»), губив свій дорогоцінний час без видимого поступу. Оскільки сама ідея професора не була «мертвонародженим дитям», то в кожному разі для її розв'язки необхідна була участь і співдія не тільки металурга, але й електротехніка та конструктора, не згадуючи про мецената, який взяв би на себе фінансування цього коштовного дослідження. Не зумів і не мав щастя старий професор знайти собі належної помочі: винахід його так і не вийшов поза рамки лабораторних пошуків.

Якось фабрика сільськогосподарських машин в Єлисаветграді звернулася до нашої лабораторії з проханням допомогти в поліпшенні процесу цементації (на-вуглювання) однієї частини машин; як собі пригадую, йшлося про леміш до плу-га. Я розв'язав це питання з погляду і наукового, і практичного, за що одержав винагороду. Це мене спонукало зацікавитися оцим старим-престарим процесом цементування, який реалізовано «наосліп». Почав я в цій ділянці систематичні досліди. Швидко назбиралося чимало результатів, які добре вкладалися в діа-грами, а це, у свою чергу, втягало мене чимраз глибше в тему. В зв'язку з цією працею я був у Запоріжжі, опісля на Хортиці, де німці-колоністи вели процес навуглювання лемешів ультра-примітивним чином, але приховуючи свій метод від людського ока; мовляв, це дорогоцінна таємниця, яку батько переказував у спадку синові, сам батько переймав її від діда, а дід привіз колись із-за кор-дону. Звісна річ, цей примітивізм «виліз» при першому оглядові, а секрети на-вуглювання легко розшифровувалися за допомогою хімічного аналізу. Відсутність елементарних понять в царині хімії та технології примушувала цих «винахідни-ків» користуватися сліпим збігом обставин і безкритично триматися старого ме-тоду. Тимчасом сутність німецького «винаходу» полягала в тому, що замість соди або калію вони користали з кінського, добре висушеного калу, в склад якого вхо-дить деяка кількість власне калію і азоту, чи щонайменше солей калію..

Коли мені пощастило протягом 1910/1911 рр. посунути свої досліди так да-леко, що, на думку мого шефа, назбиралося матеріалу більше, чим на половину дисертації, і коли моя відповідь на цю тему на Всеросійському з'їзді металургів в Петербурзі, 1911 року звернула на себе увагу, я вирішив взятися за підготовку до ад'юнктських екзаменів.

Російські університети визнавали два наукових ступені: магістра та доктора наук, натомість після самої абсолюторії отримувалося лише звання «кандидата наук» (юридичних, математичних, медичних тощо). Політехніки натомість дава-ли титул «інженера» (технолога, електрика, будови доріг тощо), натомість дов-гий час не мали права надавати наукових ступенів, про які можна було стара-тися лише на університеті, здаючи додаткові екзамени. Процедура ця була така затяжна, що майже ніхто з інженерів не пробував до неї приступати. Врешті надійшов час, коли там, на горі, зрозуміли вагу дослідницьких праць для про-мислу та видали постанову про безпосереднє допущення інженерів до наукових звань. Все ж таки не до кінця визнано було за політехніками такі самі права, як за університетами: інженери — це в уяві широкого загалу ніщо інше, як вивчені робітники, що ходять біля машин та смердять смарами. Хіба ж можна «таких» гонорувати докторським званням? Логічно, вони повинні стояти нижче, аніж випускники університетів... Тому політехніки та інші вищі технічно-госпо-дарські школи отримали право надавати, після додаткових екзаменів, звання «ад'юнкта», який був чимось середнім між «магістром» та «доктором». Ад'юнктом ставали після представлення наукової розвідки та її прилюдної оборони. В Росії ад'юнкт означав науковий ступінь, на Заході це була посада, пов'язана з окресле-ними господарськими функціями. Диплом «інженера» був вищий за «кандидата наук» з університету, зате нижчий від «магістра»; «ад'юнкт» з техніки був вищий від університетського «магістра», але нижчий від «доктора», що був уже другим за чергою науковим ступенем на університеті.

Для наукової кар'єри — а я ж про неї мріяв! — звання «ад'юнкта» ставало в моєму випадку необхідне. Чекали мене тепер три етапи солідної праці: скла-дення приписних екзаменів, представлення розвідки на новаторську тему (з пе-редумовою, що збирання матеріалу було самостійне, а вислід праці вартісний з наукової точки зору), та прилюдна оборона цієї праці. На хімічному відділі Київської Політехніки кандидати на ад'юнкта мусили здати протягом одного ро-ку п'ять екзаменів: з технології харчових продуктів, з фарб'ярства, з органічної хімії, неорганічної та з металургії. Програма обіймала весь матеріал, який був доступний на підставі поточної наукової літератури — це стосовно вибраної спеціальності, а з інших предметів — в обсягу, поширеному щодо інститутсько-

И. А. Фещенко-Чоповский

Министерству
Вопросы Сельского

Дел

1915 г.

КЪ ВОПРОСУ

О

ЦЕМЕНТАЦИИ ЖЕЛЕЗА.

ОТЪ ПЕЧАТИ

ИЗДАНИЕ МИНЕРАЛОГИЧЕСКОГО ОБЩЕСТВА

1915 г.

Обкладинка праці І. Фещенка-Чопівського «К вопросу о цементации железа» (1915 р.).

го. Екзамени відбувалися в процесі засідання Ради факультету.

Треба було готуватися, щоби п'ять разів засісти перед екзаменаторським ареопагом⁵⁰. Перспектива — не до позаздрення, та ще й у віці між 25 та 30 роками життя.

Було на нашому факультеті ад'юнктів чоловік п'ятнадцять таких, які розпочали екзамени та ще не встигли їх покінчити. Натомість ад'юнктів, що вже оборонили свої праці, було заледве п'ять чи шість — це на 15-му році існування інституту! З тих п'ятнадцяти — більше ніж половина були «старикни», які склали по одному-два екзамени, а далі їм якось не йшло. Та й що тут дивуватися! Мені, металургові, треба було ґрунтовно вивчити фарб'ярство, технологію цукру, горілки, нафти, мила, квасів тощо. Воно правда, що все в житті може пригодитися, але це здебільшого лише теорія. На практиці — це зайняло мені лише дуже багато часу, коштувало багато нервів і хвилювання. Я «довчився» до астми та ще до якоїсь нервової хвороби. До того ж причепилася друга біда: взимку 1911 р. я сильно простудився, захворів на запалення залоз у пахвині, як казали лікарі — на туберкульозному підґрунті (родинне!). Тричі робили мені операцію, втретє під хлороформом. Довго пролежав я в ліжку, на літо вислав мене лікар на кумис у самарські степи (Базавлуцького повіту)⁵¹. Після двох місяців спочинку, після насичення кобилячим молоком, я почувався «жеребчиком». Курацію повторили ще раз літом 1912 р., і восени 1912 р. я приступив до ад'юнкських екзаменів.

Хоча екзаменатори ставилися до мене прихильно, однак самі оці екзамени не були формальністю, вимагалося ґрунтовного знання. Хоч нелегко було, але все пішло добре. З кінцем 1913 року я був уже «по екзаменах». І тоді Рада факультету, за рекомендацією мого шефа, прийняла подання, аби Міністерство Промислу й Торгівлі (Політехніка йому підлягала) вислало мене за кордон, як «професорського стипендіата», для поглиблення знань та підготовки до професури.

Коли за кордон висилали стипендіатів Політехніка, то платила 1200 карбованців на рік; коли ж Міністерство, то щасливий вибранець отримував 2000 карбованців. Це вже була сума, на яку на Заході можна було жити, і я її отримав. Я, очевидно, сяяв від щастя і складав плани на майбутнє. А були вони в мене такі.

На рік 1914 я їду в Бресляу (тоді Німеччина), в лабораторію відомого металографа професора Обергоффера. Там попрацюю два семестри, продовжуючи свої дослідження над цементациєю заліза, обґрунтую свою теорію, а на третій семестр поїду до Торіно (Італія), до професора Джіолітті, який вважався одним з найкращих знавців цього питання. Четвертий семестр було би бажано провести у професора Гіллета в Парижі. Хіба ж такі плани не парті заздрощів? Так мені, у всякому разі, здавалося. Тим більше, що, коли я на початку 1914 року з'явився в Петербурзі, в науковому відділенні Міністерства Промислу й Торгівлі, начальник того відділу в розмові зі мною кивнув мимохідь таке: «Ну що ж, їдьте і кінчайте працю, а ми тим часом відчиняємо Гірничий інститут в Катеринбурзі (на Уралі), і коли будете готові, хтозна, може запросимо Вас туди професором!». З грішми в кишені, щасливий та радісний повернувся я з цієї поїздки у Київ!

Мав я вже тоді наречену⁵². В мої плани входило женитися та їхати удвох. Однак вона не погодилася, мотивуючи так: ти будеш цілими днями зайнятий, на людях, а я буду одна в чотирьох стінах, серед чужого оточення, не знаючи мови, — ліпше зостануся в Києві та буду кінчати Університет (вона була студенткою філології). Таке, може, й розумне, але для мене, закоханого, неочікуване планування було ложкою дьогтю в мою бочку меду!

Поїхав я, врешті, сам, опинився в Бресляу, відрекомендувався і розпочав працю. Німецьку мову знав я недостатньо⁵³, але якось давав собі раду. Було це в травні місяці. Професорських стипендіатів, російських горожан опини-

лося нас в Бресляу четверо: я — київлянин, московитянин, петербуржанин та томчак. Я був між ними наймолодший. Решта була в більшій або меншій мірі заангажована в своїй тематиці, в мові та в місцевих звичаях. Швидко і я втягнувся в нові умови життя, та не відчував, що у світі запахло порохом. Нічого дивного — політика нас не дуже цікавила, а коли настало літо, то вільний час заявив на нього свої права.

Вибух війни

Вже закінчився літній семестр і розпочалися канікули, місцеве студентство роз'їхалося, хто додому, а хто на практику. Одного дня сидимо ще в Політехніці і працюємо — коли ось заходить до мене в лабораторію професор Отто Зіммерсбах (металургія чавуну та коксівництво) і каже: «Мусите негайно виїздити». Я не відразу зрозумів — чому? Тоді він нервово пояснив мені російською (а працював він у молодості на півдні України): війна, східний кордон закрито, від учора йдуть там бої; їдьте на північ, на острів Рюген, може, встигнете перебраться тудою у Швецію...».

Це було ранком (?)⁵⁴ серпня. Того ж іще вечора наша четвірка вирушила з чемоданами в напрямку на Берлін. Трималися ми разом, хоч і не розмовляли між собою, ніби й не знаємо один одного. Вранці переїхали ми з одного берлінського двірця на другий і опівдні були вже в Сассніц. Зустрів нас там багатотисячний нагнаний росіяни: всі, хто відпочивав на німецьких курортах, випадкові подорожні, переважно російська інтелігенція — все це зібралося в Сассніц. Чекали ми нервово два дні, аж поки не приплив шведський пароплав і забрав нас усіх. Зійшли ми на берег в Троллейборг, щасливі, що ступили на нейтральну територію. Довго тягнулася дорога до Стокгольму. Дорогою шведи пригощали нас; аж нарешті Стокгольм, де всіх зареєстрували, видали грошові допомоги тим, хто опинився без засобів, і вислали до Торнео. Шлях через Ботницьку затоку не був уже безпечний, тому ми мусили об'їхати залізницею всю затоку, і через Фінляндію — десь через два тижні після вибуху війни — доїхали ми до Петербургу.

Повернувся я у Київ. Але ніхто не чекав мене так швидко назад, і моя посада була вже зайнята! Довелося взяти те, що ще було необсаджено, і так дісталася мені асистентура при кафедрі мінеральної технології у професора Д. Чернобаєва. Щоб зовсім не поривати з металургією, я випросив собі там «практичні справи».

Війна кожен місяць заявляла про себе все дошкульніше. Економіка країни мусила бути централізована, нормалізована, а технічні продукти першої потреби (вугілля, метали) справедливо розподілені між споживачами. Постав Комітет для розподілу палива й металів, і я став інженером київського ТОП'у, тобто названого Комітету для Київської округи, яка охоплювала не тільки Київську губернію, але й Чернігівську, Полтавську, Подільську і Волинську. Почали ми складати перелік фабрик і заводів, обстежувати їх виробничі можливості, підраховувати реальні потреби у паливі. Праця була дуже цікава і я присвятився їй цілком. Невдовзі з'явилися військово-промислові Комітети з метою допомогти фронтам. Мене призначили членом Київського комітету. Поволі я втягувався в нові завдання і зрештою так в них загруз, що цілковито перейшов на працю у Матеріалове відділення Комітету.

Тим часом я оженився. Але наближався фронт, інвентар Політехніки було вже спакковано. В 1916 році майно Політехніки було евакуйовано, частково в Ростов, частково в Новочеркаськ. Викладачі, які працювали на потреби фронту, залишилися на місці. За дорученням Київського ТОП'у я збирав дані про буре вугілля і торф на Київщині, їздив на Звенигородщину⁵⁵, а інформації, які я тоді зібрав, стали мені пізніше в пригоді при складанні моєї книги про «Природні

багатства України»⁵⁶. За дорученням того ж Комітету побував я також і в Маріуполі, цікавився розробкою графіту, після на Північному Кавказі, де збирав відомості про мідь, та в Чіатурі⁵⁷ і Батумі — про манганову руду. Був це бурхливий час, але дуже цікавий, і громадська праця в економічних ресурсах захопила мене. Я ледве встиг закінчити другу частину моєї ад'юнктської розвідки (надрукована в «Журнале Российского Metallургического Общества» ч. 1 за 1914 рік і ч. 2 за 1915 рік) і... закинув наукову працю на «після війни».

Я її взагалі так і не закінчив, хоч вона була варта того, щоби зібраний матеріал використати до кінця. Недарма покійний проф. Обергоффер у своїй капітальній праці «Das technische Eisen» наводить на стор. 543 і 544 свого третього видання мою теорію цементації, яку мені вдалося остаточно сформулювати лише у 1926 році польською мовою на еміграції. Німецькою вона з'явилася в *Sammel-schrift der mathematisch—naturwissenschaftlich—arstlicher Sektion der Sevckenko—Gesellschaft, Lemberg, Band 25*.

У Києві залишилося в мене ще трохи недоопрацьованого матеріалу. Беріг я його і аж у січні 1919 року передав на переховання моему співробітникові по військово-промислому Комітеті, студентові Київської Політехніки Михайлові Казанцеву, який запевнив мене, що у нього найбезпечніше... Мешкав він на Лук'янівці, по якійсь бічній вулиці. В середині лютого 1919 року, коли Уряд УНР покинув Київ, а з ним і я, в помешкання Казанцева ввійшло кілька червоноармійців «погрітися»; почали розпалювати піч. І чи то не було під рукою достатньої кількості дров, чи дрова не хотіли займатися вогнем, досить того, що солдати вхопили поміж іншими мої дві папки з рукописами і нотатками та її вкинули їх у піч... Принайменше, так мені переказував Казанцев, а як воно було насправді — хто його знає! В результаті моя дослідницька нитка обірпалася в спосіб драматичний, а це викликало в мене невимовний жаль та дяку нехить до заавансованої вже теми. Може це була просто втома. Фактом, однак, залишається, що я цю тему так і закинув, не раз потім докоряючи собі, що поступив так слабовільно.

Сімейно моє життя укладалося не зовсім гаразд. Характери наші з дружиною Капітоліною не сходилися, і після неповного року співжиття ми розійшлися. Розлука відбулася в дружній згоді, і в 1918 році я оженився вдруге з Зінаїдою Лукіною, яка працювала друкаркою в Комітеті.

З першого мого студентського року я виявив себе свідомим українцем. Моїми першими «освідомлювачами» були студент Університету Андрій Лещенко та «старий холостяк» Василь Цимбал. В товаристві їх та їх приятелів я брав участь в прогулянках по Дніпрі та піших екскурсіях по горбкуватих околицях Аскольдової могили та Печерської Лаври. Я вже згадував, що коли в 1905/1906 роках було розв'язано Університет, я бігав на збори Української Громади аж до Духовної Академії⁵⁸, що містилася на Печерську, а згодом віддано взявся до праці в «Просвіті».

Вже давніше, їдучи на цукроварню, я мав при собі книжечки видавництва РУП'у⁵⁹. Інша справа, що я не мав досвіду в підході до людей та й моя українська мова була не найкращою. Революційні перші спроби в Андрушівці — це скорше знайомство з Миколою Залізником, який, до речі, увесь час водив за собою шпиків; він кілька разів відвідував мене в моїй кімнаті, що спровокувало двічі нічні «візити» поліції. На моє щастя, брошурки РУП'у моя матуся вчасно сховала в піч за дрова, знайдене листування було невинне, а решта виявленого письмового матеріалу — це були записки, з лекцій або політехнічні вправи. Після описання протоколу залишено мене в спокою, однак грізне «мemento» тяжіло відтоді і наді мною. Ці події мали місце десь в роках 1906/1907.

Не дивлячись на те, що праці в Політехніці було багато та що я її виконував старанно, також не дивлячись на необхідність доробляти собі на хліб насущний, знаходився час і на товариське життя. Взимку відвідував я всілякі забави, особливо «суботники» в різних клубах, де молодь сходилась на танці, та вечірки різних землячеств, з якими українці були в дружніх стоосунках. Влітку —

прекрасні прогулянки Дніпром на човнах, або й пароплавом, як не до Межигір'я або до Трипілля⁶⁰, то бодай до Слобідки, що знаходилася на протилежному березі Дніпра біля Ланцюгового мосту. Звісна річ, товариство добиралося «мішане», але всі любили поспівати. На Дніпрі увечері кожен був співаком! Якось і голос знаходився, і певність себе, і вміння... Співалися українські пісні, і студентські, і просто російські романси — залежало від складу товариства. Однак, найкраще вдавалися прогулянки просвітян при незмінній участі Василя Цимбала, Андрія Лещенка, Грицька Чижевського; в цьому товаристві я й пізнав свою першу дружину, доньку священника з села Мирівки оподаль Трипілля.

Незабутні були екскурсії на могилу Шевченка. Традиційно влаштовував їх київський Український Клуб. З початком літа винаймали ми пароплав і раннім ранком вирушали в дорогу. У Канів приїздили на годину 15-ту, а поверталися звідтіля о годині 21—22-й, щоби бути на ранок у Києві. Співали тоді без кінця! А коли пароплав наближався до Канева, студентський хор, підтриманий іншими подорожніми, величаво інтонував «Заповіт»... В міру, як переспівували кінцеві строфи, Канівська Гора з хрестом все ближче й ближче підсовувалася до нас. Відкоси Гори всіяні місцевим народом, який чекає гостей із Києва! Правління Клубу на чолі з Миколою Лисенком вело похід на Гору, де відбувалося покладення вінків та всенародний спів «Вічная пам'ять»... Офіційна частина екскурсії закінчувалася вписуванням прізвищ до книги відвідувачів, що переховувалася в «хаті при могилі», після чого товариство розважалося, хто як хотів. Коли ж пароплав відчалював від Канівської пристані, молодь бралася до танців, старші до вечері, закохані до балачок з зорями, а сплюхи до снання. Як і в кожному товаристві бували й такі, що не вміли танцювати, дівчини не мали, в карти не грали, спати не хотіли, а тільки швендлялися всюди і всім докучали.

Найбільш популярною була прогулянка Дніпром вгору до гирла Десни. Там, на лівому березі, стояла хатка сторожа: жив у ній «будник», до обов'язків якого належало засвічувати та гасити ліхтарі на Дніпрі та на Десні. Тримав він корів, а жінка його «бойко» торгувала кислим молоком. А ще й сиром та сметаною... Як приваблююче шумів самовар на свіжому повітрі! В гору Дніпра гребти було важко; коли гребці потомилися, то їх молодечим апетитам годі було догодити. А вже назад — човен пливе сам від себе, тільки здержуй, аби не за швидко, бо висміють, не помилують... Аж ось наздоганяє нас пароплав: як приємно погойдатися на хвилях! Який прекрасний Київ увечері, з Дніпра особливо, коли під'їздити до нього човном з течією — увесь в електричних вогнях. Сяє хрест у руках святого Володимира, суне вгору на Володимирову Гірку фунікулер, як блискуча гадюка — видно, як вагони посеред шляху розминаються. Цілий Поділ у вогнях, пагорби поблискують то тут, то там. Прекрасний наш Київ! Його не можна не кохати! Нарешті пристали; товариство суне ліниво до трамваю. Загальне прощання і сонні, потомлені, роз'їжджаємося по домівках. А завтра, чи то пак уже сьогодні — ранком до праці!

Ще пригадую собі про«преміяльні» для веслярів в кінці літа. Достигли кавуни, сотні берлин понавозили їх з Нижнього Дніпра. Купуємо, бувало, кавуни по 10 копійок, по одному для кожного, а вони величезні, більші від голови! «Спеціалісти» випробовують, який більш дозрілий. Поки доїдемо тих декілька кілометрів вгору, то вже кавуни позникали... лише видно, як з течією плывуть то тут, то там самі шкарлупини. Та хіба хто-небудь і коли-небудь кулував тоді кавуни на фунти? Висміяли б такого, якби він після другої скибки спасував. Соковитий кавун легко випаровує крізь шкіру, особливо, коли натужуєш біля весел всі свої сили, та ще й на перегони.

Де ж нам скупатися? Та ось і пляж для нас, а трохи нижче — для вас: тут роздягаються чоловіки, а там жінки. Цілий лівий берег Дніпра — це вигідні пляжі — пісочок, а в плавнях мілко, вода чиста. То тільки старші віком купаються в «купальнях», що примостилися на правому березі біля пристані, або хіба вже дійсно не вистачає часу, щоби переплисти човном на протилежний берег та скупатися «по-людськи» в пречистій воді.

Час політичного дозрівання

У Києві, як і по цілій Україні, старше віком громадянство об'єднувалося в «Старій Громаді», яка замінила розв'язане ще в кінці XIX ст. Кирило-Мефодіївське Братство. Внаслідок тяжких адміністративно-політичних умов Стара Громада діяла конспіративно та дуже обережно, а тим самим — малоефективно. Політичний провід залишився в руках Товариства Українських Поступовців (ТУП)⁶¹, потім радикал-демократів (р.-д.), які випустили перед першою російською революцією низку гарних брошур інформаційно-освітнього змісту, з агітаційно-революційною тенденцією.

Михайло Драгоманов висловлювався в 1876 році, що «надання державно-правного характеру українському патріотизмові — це річ неможлива!» Тим часом Революційна Українська Партія, за словами Міхновського, вже в 1900 році «сміливо й руба висунула гасло самостійної України». Серед українського студентства моїх часів гасло оте було дуже популярним, відсутня була однак влучна формула, не було програми. Стара Громада мала, напевно, виступаючу кількість авторитетів, щоб її приготувати, однак їх язика й уми були залякані, і притуплені. Українська Студентська Громада у Києві була практично ліквідована, життя української молоді дезорганізоване. Свідома частина української інтелігенції в пошуках конкретної, дозволеної законом праці для народу, гуртувалася біля «Російського Общества Грамотности» (В. Науменко, Ф. Щербина), а українська професура — в Товаристві «Нестора Літописця» при Університеті св. Володимира (Перець, Лобода, Орест Левицький, Грушевський)⁶². Одинокі легальна українська студентська організація існувала при православній Духовній Семінарії (Сушницький, Улович). Так було до 1905 року.

Розпочалася російсько-японська війна, яка закінчилася поразкою Росії. Поразка ця зумовила «весну народів» (1906 року). Російський уряд, переляканий і дезорганізований, попустив «адміністраційні швори», і по всій імперії стало дихати легше. Українське життя автоматично підвищило свій національний пульс, український національний живчик став битися жвавіше!

Після ліквідації «Просвіти» у Києві постав Український Клуб. Головою його правління обрано Миколу Лисенка, членами — М. Синицького, доктора Євмена Лукасевича, Л. Старицьку-Черняхівську, М. Старицьку, О. Сташенкову та інших, яких уже не пригадую. Український Клуб перебрав на себе значну частину функцій «Просвіти». Поза концертами, вечірками та іншими імпрезами відбувалися серйозні дискусії політичного характеру і великої національної ваги. В Клубі знаходили собі пристановище і студентські імпрези.

Але російська реакція зперед першої світової війни, може, не така жорстока й рафінована, як більшовицька або навіть польська, була, однак, планомірною та послідовною. В останніх роках до 1914 р. ставав усе більш відчутним тиск на «Українство», чи то пак на «мазепинство». Коли закрили Український Клуб, народився клуб «Родина». Сама ця назва має різне значення, залежно від того, чи читати її по-російськи, чи по-українськи. Це було хитро придумано: російська «родина», тобто «батьківщина», звучить патріотично, а принайменше нейтрально. Звісно — «хитрий хахол!» Коли почалася війна 1914 року, вимагалися маніфестації спільності з імперією. Українці не склали жодних декларацій вірності російській монархії, за винятком заяви, опублікованої на сторінках московської «Української Жити» та київської «Ради». Уряд посилив винищування «мазепинства», тому українське культурне життя на всіх просторах підросійської України швидко замерло.

Літо 1915 року принесло зміну в настроях російського громадянства: почалася гостра критика урядових дій, а невдача на фронтах спонукала російських «можновладців» звернутися за допомогою до громадян. Постали громадські організації «Союзу Земств» та «Союзу Міст». У Києві зорганізовано Товариство для допомоги населенню півдня Росії, що потерпіло внаслідок воєнних дій. Головою

цього Товариства став волиняк Ф. Штейнгель⁶³, колишній член Державної Думи, відомий громадський діяч, поступовець. Гроші на діяльність Товариства надходили від громадських організацій.

Українське життя оживилося, інтелігенція та молодь заповнили установи «Південно-Західного Фронту», «Союзу Міст» та «Земського Союзу». Українські чиновники цих інституцій почали їздити в Галичину, Буковину, краще пізнавати своїх наддністрянських братів. Чимала кількість галичан, бувших полонених з австрійської армії, опинилася по цей бік і тут знайшла працю. В клубі «Родина» постала лікарня, в якій українське жіноцтво виконувало роль сестер-жалібниць: допомогою довірених людей переводили сюди поранених на фронті. Поранені отримували не тільки лікарську опіку, але й моральну підтримку, братерське співчуття. Разом з цим велася планомірна національна пропаганда.

В грудні 1916 року сталася надзвичайна подія, яка зрушила навіть неактивну, приспану досі частину українського суспільства. ТУП проголосило свою радикальну декларацію, в якій стверджувалося, що «Україна знайшлася між двома воюючими потугами неповинно та оплачує своєю кров'ю чужі гріхи». «Гасла управителів ніби за права, людяність і визволення, — говорилося далі в декларації, — це не наш козир; війна є нам чужа, накинена, шкідлива для нації, тому наше відношення до неї повинно бути «негативно-нейтральне». Ми прагнемо автономічно-федеративного ладу та вимагаємо забезпечення культурно-національних цінностей і політичних прав українського народу...». В кінці декларації ставилася вимога кінчати війну та поділити Галичину на частини польську й українську.

З кінцем січня 1917 року, з нагоди відомої декларації президента Вільсона, ТУП знов стверджувало, що Україна домагається «самобутного існування та свободного розвитку». Подробиці з тих місяців знайде читач описаними більш докладне в «Історії України» Д. Дорошенка, розділ «Доба Центральної Ради». Я — не історик.

У повітрі ставало парко... В клубі «Родина» правління Клубу займало дві кімнатки в задній частині будинку. Туди кожного вечора сходилися громадяни цікаві довідатися новин. Наприкінці 1916 року оця «виміна чуток» перетворилася вже в «виміну думок». Спочатку з'являлися тут переважно члени ТУП, але від початку 1917 року правління Клубу почало запрошувати сюди «для зв'язку» також і представників інших громадських організацій. Багато свідомих українців було серед залізничників; вони мали власну організацію, а через своїх людей перші довідувалися про неспокій в імперії. У Києві залізничники першими принесли інформацію про революцію в Петербурзі (13 березня), переказували її пошешки, як неперевірену. Тим часом 15 березня 1917 р. появилася в київських газетах відозва громадських організацій зберігати спокій та порядок, а 17 березня постав Комітет «дванадцяти», в склад якого ввійшло п'ятеро українців. Клуб «Родина» став тепер осередком українського політичного життя.

Ще в перших днях війни до штабу ТУП приєдналися залізничники, кооператори, потім РУП, УСД... Нове об'єднання почало себе іменувати Українською Радою, яка швидко перетворилася в Центральну Раду.

Центральна Рада

Народження Української Центральної Ради відноситься до дня 17 березня 1917 р. Тобто через 4 дні після отримання у Києві першої вістки про революцію у Петербурзі. Головою УЦР обраний був професор Михайло Грушевський; але він поки що був на засланні і його заступив Володимир Науменко, а товариша-

ми стали Дмитро Антонович і Дмитро Дорошенко⁶⁴. 22 березня 1917 року УЦРада звернулася вперше до українського народу з закликом про організацію, збереження правопорядку та про довір'я до УЦРади. 27 березня повернувся до Києва М. Грушевський і перейняв провід у свої руки. Авторитетна, досвідчена людина, він знайшовся на властивому місці: від моменту його появи в столиці України піднісся відразу і авторитет УЦРади.

Ще в березні відбулася у Києві величава маніфестація з участю вояків-українців. Карними лавами маніфестанти продефілювали вулицями міста, а відповідні написи на афішах домагалися українських земель для аборигенів. Многолюдність маніфестації, дисципліна постулати — все це налякало київських «общерасів»; з того моменту росіяни почали споглядати на український народний рух «переляканим оком».

Наближені до УЦРади кола стали готувати Український Національний Конгрес, що відбувся в днях 19—21 квітня 1917 року за участю 200 делегатів. Я був одним з делегатів від міста Києва. Трудно описати ентузіазм, який опанував зібраних в моменті відкриття Конгресу: головуєчим на Конгресі став кубанець С. Ерастов, почесним головою професор М. Грушевський. Конгрес вітали представники влади, єпископату, різних організацій, заслухано низку доповідей. В третьому дні Конгресу затверджено Українську Центральну Раду правовим господарем України. В склад УЦРади увійшли представники земель і міст в загальній кількості 115 членів — я отримав мандат від міста Києва. На чолі УЦРади залишився М. Грушевський. Під адресою УЦРади Конгрес схвалив такі основні вимоги: 1) домагатися національно-територіальної автономії для України, у федерації з Росією, 2) окремого парламенту для України, 3) участі України в міжнародній мировій конференції. Між членами Конгресу були вже помітні соціалістичні тенденції, внаслідок чого в склад УЦРади увійшло багато партійних (с.-р. та с.-д.). Від цього моменту почався систематичний і все виразніший ухил українського предпарламенту «вліво»; факт цей пояснює, чому до УЦРади увійшло порівняно небагато фахових, ділових людей...

Помимо всього УЦРада після національного Конгресу зросла в авторитеті та приступила до організації українського життя на провінції. Первісний склад УЦРади (115 чоловік) швидко поповнився представниками різних організацій («Селоспілка», військо, робітники, залізничники, національні меншини), так що в кінці червня УЦРада нараховувала вже понад 600 членів, до того ж перші організатори національно-державного руху (ТУП) опинилися на сірому кінці, відсунені представниками соціалістичних партій і позбавлені впливу на напрямок політики УЦРади.

Вкоротці після Нац. Конгресу почалася в Києві виразна диференціація серед українського суспільства, до цього часу об'єднаного. Українські «Ультра-соціалістичні» партії (с.-р. та с.-д.) почали «соромитися» контактів з демократичними колами, настроєними національно та визнаючими недемагогічні гасла. Цей шкідливий розбрат позначився виразно негативними своїми наслідками під час виборів до Міської Думи, що настало влітку 1917 року на основі «чотирьох-раменного» демократичного (вільного, загального, таємного та пропорційного) виборчого права. Ліві соціалісти (с.-р. і с.-д.) утворили блок, причому есери віддали свої голоси на с.-д., мовляв, есери працюють на селах, а с.-д. — по містах! Натомість українська пеміркована інтелігенція, яка перед Нац. Конгресом тримала національний провід у своїх руках, була залишена сама собі. В результаті — на поталу російським демагогам, серед яких перед вели тоді меншовики (с.-д.).

Українська партія соціалістів-федералістів (колишні радикали-демократи) спромоглася виставити на виборах до київської Міської Думи власний список кандидатів: на першому місці стояло прізвище Сергія Єфреміва⁶⁵, на четвертому — моє. Росіяни й жиди розвели шалену агітацію: вони мали для цього в своєму розпорядженні величезні фонди. Непогано репрезентувалися й українські с.-д.,

між іншим, сам Володимир Винниченко роз'їжджав по місту й околицях та агітував за партійний (блоковий) список. Допомогала йому енергійно його дружина, відома у Києві «товариш Розалія», жидівка! Наш (с.-ф.) комітет не розпоряджавсь ані грішми, ані автомашинами, ані значними персональними силами; залишені самі по собі, ми ледве спромоглися отримати одне місце... На це місце ЦК партії с.-ф. послав до київської Думи кандидатом — мене.

У київській Міській Думі⁶⁶ на загальну кількість понад сотню радних опинилося всього 18 українців. Працювали ми спільно. Нам припало обсадити в Президії два місця: на голову шкільно-освітньої комісії запрошено професора Степана Сірополка (с.-ф.), відомого педагога, який до того працював у Москві, а на голову комісії суспільної опіки — пані Коваліву (с.-д.) — згадані особи були не обрані, а докооптовані.

Я увійшов як член до шкільно-освітньої та до театральної комісій. Як тільки Міська Дума уконституювалася, в першу чергу на передмістях Києва були відкриті українські народні школи, якими ми опікувалися. Між іншими заходами дарували ми дітям безкоштовні квитки до театрів на деякі вистави в неділі і свята. Величезною популярністю втішались вистави театру Т-ва Грамотності, в рамках якого виступала трупа Миколи Садовського та Оперного театру. Більшість дітей не мала досі поняття про «правдивий театр», тим більше про оперу чи балет. В театральній комісії я діставав квитки і роздавав школам по черзі. Таке святкове відвідування театру подобалося й батькам наших дітей, а це у свою чергу підносило популярність українського шкільництва.

Пригадую собі — вже значно пізніше, восени 1917 р., коли відбувалися вибори до Російських Уставодавчих Зборів, використав я своє становище члена театральної комісії для агітації. В Оперному театрі йшла саме якась відома російська опера, була неділя. Коротко перед третім дзвінком — оркестр ще ладнав інструменти, зал приводив себе «в порядок» перед виставою — я звелів задержати на три хвилини піднесення завіси, вийшов на авансцену, підніс руку та попросив уваги. Зацікавлений зал стих. Українською мовою, в коротких словах, я пояснив, кого репрезентує моя партія с.-ф., її ідеологію та політичну платформу і закликав подавати голоси за наш список! Боявся я, що мене «засвищать» наші противники, але я їх заскочив. Ніхто не сподівався такої форми агітації, навпаки — я навіть удостоївся досить рясними оплесками, якщо не в знак попертя моїх поглядів, то хоч в нагороду за сміливість і оригінальність, бо... як виявилось на виборах, наш список отримав так мало голосів, що їх не вистачило на обсадження навіть одного депутатського місця.

Цю спробу політичної агітації я повторив в Українському театрі. Там моя промова з лейтмотивом «голосуйте на українську національну інтелігенцію» та «віддайте свої голоси на листу партії с.-ф.» зібрала долготривалі й рясні овації. Не тому, що серед присутніх було багато наших симпатиків, а тому, що це була наша українська публіка, вихована на лекціях Київської «Просвіти»! Серед цього товариства не трудно було українцеві-націоналісту промовити до серця та розуму зібраних і отримати підтримку... Двигуном моїх дій тоді були зриви молодості, сміливість юнака, жадоба активності та віра в перемогу правди й принципів.

Організація українського населення була задумана в той спосіб, що було покликано до життя на місцях губерніальні, повітові й міські Національні Ради. До цих місцевих Рад входили представники волостей, кооперативів, «Просвіти» та інших українських організацій і партій, які діяли на території, підпорядкованій згаданій Раді. Повіти (волості) посилали своїх делегатів до губерній. Кошти на організаційні справи Національних Рад постачали місцеві самоуправителі. Мене обрано головою київської Губерніальної Ради (як члена Укр. Центральної Ради), а трохи згодом головою київської Міської Національної Ради. Перші з'їзди губерніальних і повітових Національних Рад відбувалися під гаслом національного об'єднання, в атмосфері всенародного ентузіазму та жертвенності. УНРада не мала урядової дотації, видатки її покривалися з Національного

Зінаїда Лукіна, дружина
І. Феценка-Чопівського.

Фонду. Збірки на Національний Фонд, які проводилися під час кожного зібрання, нерідко приносили срібло, золото, ордени... Пам'ятаю як під час сесії Губерніальної Ради ввійшов на трибуну підофіцер: груди, обвішані орденами й медалями, між іншим, мав він всі чотири ступені Георгієвського Хреста для хоробрих; після кількох слів патріотичного закликів він зірвав з себе усі оці відзначення й жертвував їх на Національний Фонд! В фондах знаходили золоті вінчальні обручки, золоті хрестильні хрестики, золоті монети й відзначення і багато срібла, яке розцінювалося вище паперових банкнотів.

Внаслідок великого чисельного складу Укр. Центральної Рада була «неповоротка» в своїх діях, коли перебіг подій вимагав швидких децизій. Для того утворено було Малу Раду числом в 40 членів. Однак і це ненадовго допомогло. Оскільки на засіданнях київської Губерніальної Ради панувала дисципліна, порядок, а головне статечність, так характерна для українського селянина-господаря, то на засіданнях Нац. Ради Києва порядок втримати було важко: доходила до галасу звичайна демагогія соціалістів, відчувалися впливи крикунів російських лівих партій. І так поволі-поволі, під впливом власних демагогів з табору «Селоспілка», російське революційне гасло «граб награбоване» перетворилося в гасло «відбирай землю у панів-поміщиків та діли!». Границя між поміщиком та куркулем стала щораз більше затиратися — селянська «гомота-біднота» підняла голос проти заможних, статечних, діловитих господарів, які повинні були стати будівничими української державності...

Під тиском с.-р. та «Селоспілки» також і наша київська Губерн. Нац. Рада після деякого часу почала домагатися «розподілу поміщицької землі». Помірквані й статечні були відсунуті убік — їх перестали слухати. До кожного ділового підходу, розумного внеску, агітатори, яких всюди було повно, і які для піднесення власного авторитету виступали в солдатських шинелях без погонів

та починали кожний свій виступ від слів «ми кров свою проливали» або «нашу кров довгі літа ссали» — оті деструктивні, а може й платні наймити-ледащо, які в дійсності фронту і не бачили, пороху не нюхали, крові ані своєї, ані чужої не проливали (хіба що кров чужої гуски або підсвинка!) — вставляли своє руйнуюче слово, формували крайні внески, сіяли розчарування й зневіру... Елементи правопорядку й законності, старші віком люди, солідні господарі боронилися, як могли; однак голота побивала їх влучним, часто ординарним до-тепом і цинізмом. На півдні Київщини і на Полтавщині, приміром, утворилося стихійно «Вільне козацтво», яке намагалось боронити УЦРаду, хоч і стояло за дрібну земельну власність, однак ліве крило УЦРади вбачало в цій організації «контрреволюцію». Тому Вільне козацтво не отримало належної урядової підтримки і під тиском демагогії та несправедливого відношення до них з боку місцевої влади — поволі завмерло.

На тилах армії, а згодом і на фронті тимчасово почалася стихійна організація українського воєцтва. Українські воєнки почали висувати домагання, щоб їх було підокремлено в національно-територіальні групи. У Києві в травні-червні відбувалися раз-по-раз Військові з'їзди: перший виступав від імені понад 900 тисяч українців, другий вже — від понад мільйона з чертєю!

Укр. Національна Рада Київщини ініціативно повела спробу навіязати контакт з цими військовими делегатами, синами села, та зацікавити їх селянськими інтересами. Однак військовики були зайняті своїми «фаховими» справами, вони «не мали часу» для справ села. А тим часом оті їх «специфічно військові інтереси» проявлялися в безконечній балаканині не на тему; промовці залюбки слухали самих себе, без пуття виливали «слопоблудіє». Властиво, це й не дивно — військовики не мали добрих проводирів-офіцерів, їх наставниками були переважно підофіцери та прапорщики воєнного часу. Рідко можна було зустріти кадрового старшину-українця в ранзі капітана або підполковника, вищих рангів взагалі бракувало. В цьому й було наше нещастя... Поза тим — керівництво Військових з'їздів перебрали в свої руки соц.-демократи, які недооцінювали значення власної держави для нації, ані національного війська для держави. Замість того, щоб за всяку ціну подбати про добре зорганізовані, дисципліновані військові кадри, керівництво оглядалось на соціалістичні програми своїх партій, на Центральні Комітети тих партій та й тупцювало на місці. На З'їздах виголошувалися гучні промови, а на ділі питання національної армії гальмувалося впертістю партійних демагогів.

Пропущені були безповоротно такі прекрасні перспективи, які, може, не скоро повторяться! Події 1941/1942 років — це логічний наслідок отого безмозкового тупцювання партійних демагогів! Не хочеться нагадувати імен Порша, Винниченка, Жуковського та багатьох інших, які несуть відповідальність за заподіяне лихо — перед нацією й народом. Але втраченого не повернеш...

25 червня УЦРада звернулася до українського народу зі своїм ПЕРШИМ УНІВЕРСАЛОМ⁶⁷, в якому проголосила сформування першого Уряду України. Сталося це в знак протесту проти невідповідного потрактування делегації УЦРади на чолі з прем'єром Винниченком, Тимчасовим Урядом Росії в Петербурзі. Від того часу почалася організація міністерств. Я отримав номінацію на директора Департаменту Промислу. Але... міністри не знали, з чого починати, директори департаментів тим менше. Тим часом фронт устативлювався. Тимчасовий Уряд в Петербурзі вимагав наступу, а позаяк південний фронт знаходився в обсязі впливів УЦРади, для поспавлення воєнної акції необхідна була її згода. В середині липня у Київ прибули міністри Керенський, Терещенко та Церетелі, і після довгих переговорів вдалося досягнути компромісу: Тимчасовий Уряд визнав Український Генеральний Секретаріат, як керівний орган УЦРади.

І тепер — замість того, щоб швидкими кроками просувати організацію адміністративного апарату в Україні, а через нього заволідати краєм і завести в ньому порядок, якийсь «нечистий» пхнув в УЦРаду на порозуміння з національними меншинами! Внаслідок того УЦРада отримала додатково 212 «меншосте-

вих» депутатів, тобто аж на 30 відсоток побільшила свій склад (до 822 депутатів на кінець липня) і з інституції перетворюється в «говорильню»... В Генеральний Секретаріат входять рафіновані вороги української національної справи, всюди тикають свого носа, сповільнюють хід справ і безконечно говорять, гопорять... Цілий Київ мітингує, принципалізує та теоретизує.

Нарешті стався інцидент, який повинен був відкрити очі провідникам українського руху на дійсний стан співжиття з національними меншинами: 8 серпня український полк ім. Хмельницького виїхав на фронт зі станції Київ-II і був обстріляний російською кіннотою з кулеметів. З нашого боку полягло 16 воїків, а полк — логічно реагуючи на подію — завернув до касарень. Напруження почало зростати.

Через декілька днів в УЦРаді виявилася більшовицька фракція, яка проголосила боротьбу з «буржуазією». А уряд Керенського зламав своє слово і завузив територію дій УЦРади до п'яти губерній: Київської, Волинської, Подільської, Полтавської та частини Чернігівської. Замість «України» появилася знов «Юго-Западный край»!⁶⁸ Авторитет УЦРади почав пригасати. Витворилася затяжна криза кабінету, під час якої ліві партії одна перед другою намагалися «поглиблювати революцію». Нарешті аж 3 вересня 1917 р. утворився новий кабінет, знов з Винниченком на чолі, який призначив для підвладних п'яти губерній губернiальних комісарів.

Адміністративна машина була запущена в дію, але функціонувала погано, бо не мала фондів — Тимчасовий Уряд заблокував кредити. Була й друга причина, не менш серйозна: всі українські діячі тиснулися у Київ, а провінція залишилася без проводу і без апарату. Село стихійно стояло за УЦРаду та за її уряд, натомість місто, заселене густо меншинами, утруднювало становище української влади. Після невдалого наступу проти австрійців у Галичині південний фронт заламався — дезертири подалися масово додому, не слухали міліцію, суд не працював, а село під хаосу й безділля почало розпиватися. Коротко кажучи — «поглиблюючи революцію», ліві партії котилися до більшовизму.

Почали напливати жахливі вістки: про конфлікти селян з поміщиками, робітників з промисловцями. Помітний був брак авторитету центральної влади, брак реальної керівної сили на місцях, а до того появилася озброєні банди! Щовечора відлуння пожеж освітлювало далекі околиці. Я, сидючи у Києві, отримував безліч телефонограм, денеш з провінціальних цукроварень, гуралень, з фільварків з проханням про допомогу й захист. Потішав, як умів! На початку обіцяв прислати «вільних козаків», але в міжчасі показалося, що їх було вже замало... Так минув жовтень 1917 року і настав листопад.

В перших днях листопада зібрався у Києві 3-й Військовий з'їзд, щось біля тисячі делегатів. Тут же розпочав свої наради і Всеросійський Козачий з'їзд, також дуже численний. В Петербурзі 7-го листопада вибухло повстання, викликане більшовиками, а тим часом на Україні... Мала Рада робить спроби спільно з місцевими більшовиками «зберегти революцію та її досягнення»... Я, як голова Губерн. Нац. Ради Київщини, в цей час скликав губернiальний Національний з'їзд — приїхало понад 300 делегатів. В більшості це був статечний елемент, господарі; виклали своє невдоволення існуючим безголів'ям і поставили на адресу УЦРади вимогу рішучих протидій. Виникла необхідність увійти в контакт з Військовим з'їздом та переконати військових депутатів, щоб розпочали рішучу акцію.

З тією метою, на прохання губернiальних делегатів, почали ми підготовляти на 11-е листопада (здається) в Троїцькому Народному Домі виставу (з темою — гетьман Петро Дорошенко), на яку Губерн. з'їзд запросив військових делегатів, як гостей. Текст привітань укладався з метою прихилити військовиків до рішучого звороту в бік національно-творчого руху. Чекаємо, очікування продовжується, а гостей нема. Зате з вулиці доноситься стрілянина — на вулицях Києва йдуть бої! Більшовики з Затонським на чолі почали повстання! Довелось переночувати приїжджим селянам у театрі, а гості так і не прийшли, бо... були на чатах біля УЦРади.

Михайло Сергійович Грушевський.

Другого дня зібралася Мала Рада. Між іншими промовцями і я — з уповноваження губернiального з'їзду вимагав від УЦРади рішучих кроків. Вірні УЦ-Раді військові відділи, на наказ Українського Уряду, займають урядові Інституції, і у Києві настає сякий-такий лад.

12 листопада УЦРада поповнює свій Генеральний Секретаріат і 13-го проголошує свою владу в губерніях Херсонській, Катеринославській, Харківській, Таврійській, Холмській та в українських повітах Курщини й Вороніжчини. 19-го листопада ТРЕТІМ УНІВЕРСАЛОМ УЦРада проголошує незалежність Української Народної Республіки в федеративному зв'язку з Росією та призначає вибори до Установчих Зборів України на день 27 грудня. А через три дні після того — 22 листопада 1917 року — відбулося на Софійському майдані врочисте проголошення незалежності України, в присутності французьких, італійських, бельгійських та румунських дипломатів. Акт цей викликав серед українського населення величезне піднесення, вплив у серця віру в краще майбутнє.

Логічно думаючи — УЦРада повинна була тоді зробити ще один крок вперед і замиритися з центральними державами. Однак, під впливом русофільствующих меншостевих депутатів, не зуміла використати до кінця ні народного ентузіазму, ні сприятливого збігу обставин; навпаки — пробувала спасати російську федерацію! В ефекті — УЦРада розійшлася зі статечним елементом: більш заможні громадяни почали тікати з України, в промислі й сільському господарстві України наростала руїна...

Більшовики використали обставини краще: 5-го грудня підписали у Вільні перемир'я з центральними державами. Водночас послалили агітацію проти УЦРади, яка заходами свого Уряду пробує ще створити спільний соціалістичний фронт для цілої імперії, переговорює з Доном, Кубанню та Сибіром! Спроби ці, однак, не повелися, і остаточний виграш залишився за більшовиками.

Цілий грудень велася полеміка між Леніним і Троцьким з однієї сторони та Урядом УЦРади з другої. Загострення відносин пішло так далеко, що більшовики переслали УЦРаді ультиматум, аби вона не підтримувала «контри»! У відповідь на це Ген. Секретаріат зробив чергову велику помилку: звернувся за підтримкою до київської Ради селянських, робітничих і солдатських (місцевих більшовиків) депутатів і цим кроком принизив свою гідність, хоч і отримав на словах очікувану підтримку — від цієї чужої і ворожої Україні організації. Цей непродуманий політичний крок спровокував Леніна до утворення окремого Радянського Українського Уряду в Харкові (27 грудня), який пішов війною проти «буржуазної» Центральної Ради! Ще наприкінці 1917 року більшовики встигли обсадити своїми силами Полтаву й Чернігів.

Невеселі прогнози запанували у Києві під Новий 1918 рік! Провідні українські діячі, політики та члени парламенту на чолі з Грушевським та Винниченком зібралися в Українському Клубі для традиційної зустрічі Нового року. Панував сумний настрій, промовці не зуміли сказати нічого потішаючого: на Україні існують поруч два національні осередки влади, у Києві та Харкові, які знаходяться між собою у воєнному стані, до того ж військова ініціатива перейшла, безсумнівно, до більшовиків. В самій УЦРаді немає згоди: частина депутатів (с.-р.) пропонує миритися з центральними державами, друга (с.-д.) стоїть за мир з більшовиками. Врешті переважила концепція есерів і 3-го січня виїхала до Берестя українська мирова делегація на чолі з мін. інж. В. Голубовичем. Тимчасом, однак, 9 січня більшовики зайняли Катеринослав і вже правим берегом Дніпра, вздовж залізничного шляху, посунули, як та сарана, на Київ...

З Берестя Литовського донесли в міжчасі, що переговори з центральними державами є на добрій дорозі; хід розмов підтвердив, що Україна мусить відділитися від Росії. Тоді УЦРада рішилася на остаточний розрив, і 22 січня 1918 р. ЧЕТВЕРТИЙ УНІВЕРСАЛ проголосив Україну самостійною, ні від кого не залежною республікою. Влада законодавча перейшла цілковито в руки УЦ-Ради, а виконавча — в руки Ради Народних Міністрів.

На чолі Ради народних Міністрів став знову-таки Винниченко, а на чолі Військового міністерства (геу ме мізерум!)⁶⁹ — Порш!! Оскільки Винниченко ще не зовсім утратив популярність серед народу — можливо, завдяки своїй попередній літературній творчості — то Порш, особа досі незнана, висунувся лише через те, що належав до ЦК Укр. с.-р. партії; він був військовий демагог, який на воєнному ділі не розумівся і відзначався лише середнім рівнем інтелігентності.

Вночі з 28 на 29 січня вибухло у Києві повстання — більшовики захопили Арсенал і частину Печерська. Петлюра на чолі своїх гайдамаків, за допомогою Січових Стрільців, Вільного Козацтва та інших військових організацій, успішно зліквідував це повстання, відтіснивши більшовиків 4 лютого зовсім із Києва. Тим часом з півночі щораз то ближче підтягалася регулярна Червона армія Муравйова. В ніч на 8 лютого Муравйов відкрив ураганний обстріл з-за Дніпра, у Києві сталося правдиве пекло (між іншим, був зруйнований будинок Грушевських). 8-го лютого УЦРада покинула Київ і виїхала у Житомир, а в цей же день о год. 9 ранку більшовики вступили в столицю України.

9-го лютого о годні 2-й вночі підписано в Бересті Литовському мировий договір між Україною та центральними державами. Договір цей окреслював Україну як самостійну, незалежну, суверенну державу.

Я залишався у Києві. Більшовики «панували» в ньому лише 23 дні. За цей час встигла, однак, відбутися «чистка» серед киян, потерпіли в основному «білі» елементи. Я був тоді лавником у Міській Управі. В ході наших нарад російські й жидівські меншини користали з кожної нагоди, щоб висміяти й принизити українців. Більшовики поки що не мали власного адміністративного апарату й діяли через принагідних комісарів. Зрештою вісті з фронту не були для них сприятливі. Українські частини швидко переформувалися й почали тиснути на більшовицький фронт, а вслід за ними йшла регулярна німецька армія. Під боком діяла поживавлено УЦРада. 2-го березня повернулися у Київ українські формації Петлюри та ген. Присовського, а 3-го кияни мовчки вітали перші німецькі підрозділи.

У Києві переформувався і Український Уряд. Прем'єром став Голубович і до його кабінету ввійшло декілька представників української поміркованої інтелігенції (с.-ф.), а саме: С. Шелухин як міністр юстиції, В. Прокопович — міністр освіти та я — як міністр торгу і промисловості. Крім того, О. Лотоцький став Державним Секретарем.

Партія соціал-федералістів вийшла з ложа «Старої Громади» і діяла спочатку під назвою радикал-демократів. З початком української революції змінила свою назву на с.-ф. В своєму характері народницька й радикальна, за своєю програмою була подібна до російської партії народно-соціалістичної, або до пізнішої німецької націонал-соціалістичної (з першого періоду її існування), відрізнялася однак від них поміркованою тактикою. Була це партія українських інтелігентів, без крайніх гасел, без демагогії, і, може, тому не здобула собі поширення в народних масах. Членами її були професори, письменники, люди вільних професій, особи освічені і вчені, але скромні й працьовиті; в більшості своїй старші за віком — не гарячилися, не ганялись ані за популярністю, ані за дешевим лавром трибуна. До с.-фів належав спочатку і проф. Грушевський, але вкортці від нас відійшов і пристав до есерів. Серед ЦК партії с.-ф. я був, мабуть, наймолодший. Головою партії був Сергій Єфремів. В ЦК партії с.-ф. мені належав реферат господарчий, тому й моя кандидатура була висунена на пост міністра Торгу й Промисловості.

Вкортці після Національного Конгресу зустрів мене проф. Грушевський (на розі Хрещатика й Фундуклеївської⁷⁰ — як добре це пам'ятаю!), по дорозі між друкарнею та будинком Центральної Ради, і, тримаючи мене за гудзика мого піджака — аби я не втік! — сказав: «Іване Адріановичу, комісії УЦРади потребують матеріал про природні багатства та господарчі можливості України, мусите його підготувати». «Слухаюсь», — відповів я і, починаючи з того дня, взявся енергійно за роботу.

Володимир Винниченко.

Позаяк я вже раніше цікавився цими питаннями, робота швидко розгорнулася і через три місяці вже був підданий до друку перший том «Природних багатств (багацтв) України». Том другий «Сільськогосподарські промисли» зумів я опрацювати опісля лише завдяки тому, що в час Гетьманату я не був втягнений в політично-адміністративну діяльність, а моя пізніша дружина Зінаїда Олександрівна Лукіна жертвенно помагала мені в упорядкуванні матеріалу. Оті «Природні багатства», або ж поширена опісля «Економічна географія України»⁷¹ послужили вихідним матеріалом для праці наших торговельних агентур при дипломатичних місіях. Так, приміром, д. р. Євмен Лукасевич (посол УНР в Швейцарії) на їх підставі видав у Женеві томик французькою мовою (зрештою, навіть не посилаючись на автора першоджерела).

Міністерство Торгу і Промисловості містилося в прекрасному будинку колишнього Технічного Товариства, напроти Жіночого Університету св. Ольги (вул. Мала Володимирська)⁷². Організація його закріплювалася й поширювалася, і то так швидко, що за неповних два місяці (до кінця квітня 1918 р.) можна було вже приступити до урухомлення департаменту Торговельного Мореплавства.

Гетьманат Павла Скоропадського

Під час одного з засідань Центральної Ради, коли поступки окупаційної влади на Україні піддавалися гострій критиці, вмашерував до зали німецький озброєний відділ, заарештував декого з присутніх, а у решти провів особисту ревізію. Позбирали документи й службові папери⁷³. 29-го квітня, під час останнього засідання Центральної Ради подано до відома, що Павла Скоропадського проголошено Гетьманом Української Держави.

Я не був присутній на обох згаданих історичних засіданнях Центральної Ради — працював у себе в Міністерстві. Цікавий збіг обставин: в той же час, коли відбулася ревізія в залі засідань, відвідав мене військовий аташе при Австрійському посольстві і через перекладача попросив мене, аби я в ході персональних змін, які мають наступити протягом найближчих годин, не залишав свого кабінету. Водночас він запевнив мене, від імені Австрійського правительства, що готовий підтримати мене (дивіться Д. Дорошенко, том II, стор. 54).

Надійшов день 30 квітня. Грушевський, Голубович та ще дехто з міністрів сидять в касарнях Січових Стрільців (в Покровському монастирі)⁷⁴ — «до вияснення». Дехто з міністрів арештований. В будинку Ради Народних Комісарів (вул. Інститутська)⁷⁵ править уже Гетьман; задержані в касарнях президент УЦРади та його прем'єр-міністр понуро вичікують на дальший хід подій. А я поки що роз'їжджаю собі свобідно по місті...

Зайшов у Міністерство. Однак рука не піднялася, щоб узяти належну мені платню за місяць квітень! Ніхто з моїх службовців не зважав уже на свого зверхника. Отже, поїхав я до Народного Дому на Бульварно-Кудрявський проспект⁷⁶, де відбувався саме Український Губерніальний з'їзд.

Селяни розгублено товчуться. Всі дезорієнтовані зміною ситуації. З'їзд розпустився без напрямних.

Поїхав я звідти відвідати своїх наставників у Покровських касарнях. Ніхто мене не зачепив, ні при вході, ні при виході... Так минув день 30-го квітня.

1-го травня я до Міністерства не пішов. З'явився там новий міністр — жид з Одеси Я. Гутнік!

Дмитро Дорошенко (сам гетьманської орієнтації) пише, що число присутніх під час виборів гетьмана доходило до 8000 чоловік! Я там не був, але досить глянути на фотографію, уміщену на 43-й сторінці II-го тому «Ілюстрованої істо-

рії України» його пера, щоби ствердити, що число присутніх на молебні після проголошення Гетьманату, вже разом з юрбою принагідних цікавих, є значно-значно менше! Що ж, коли окупаційна влада сприяла гетьманському перевороту... Ну й сталося!

Дійсно, переворот стався зовсім несподівано для партій та уряду УЦРади. Події нас випередили. В перших числах травня почали відбуватися стихійно нелегальні з'їзди, скликані есерами та укр. с-дками; виносили протести, грозили боротьбою, вимагали відновлення республіканського ладу, повернення «загарбаних ЦРадою вольностей», але... було *zuspät*⁷⁷.

В дуже прикрому становищі опинилася партія с-фів, яка була справді в опозиції до правлячої більшості УЦРади, але ж співпрацювала з нею до кінця і була використовувана соціалістичною більшістю: відповідальні пости в міністерствах і установах та інші ділові посади були обсажені переважно с-фами або особами, зближеними до них. В інтересі національної справи с-фи мусили б залишитися на місцях. З другого боку, однак, — політична чесність, солідарність з товаришами з-під знаку УЦРади, обставини, в яких відбувся переворот, спричинилися до того, що провід с-фів зробив щось протилежне і відійшов геть!

Правдою є, що М. Василенко, який 30 квітня був назначений головою Ради гетьманських міністрів, звертався до с-фів, пропонуючи їм якусь кількість міністеріальних тек. Треба віддати справедливості Винниченкові: він намовляв моїх товаришів прийняти оці пости. Однак більшість с-фів, під впливом А. Ніковського, який був близьким товаришем і співпрацівником Грушевського в ЦРаді, відмовилися.

Тим часом опозиція вислала до ген. Гренера делегацію з заявою, на яких умовах вони згодні б взяти участь в діловій праці гетьманського Уряду; до цієї заяви була залучена пропозиція складу кабінету, що його очолити мав би С. Шелухин, міністром Земельних Справ мав би стати К. Мацієвич, Освіти — В. Прокопович, а Торгу й Промисловості — я. Згадану заяву підписали С. Єфремов та О. Шульгин і залучили до неї проект нової конституції. Переговори не довели, однак, до бажаних результатів.

В такий спосіб с-фи опинилися знову в опозиції. Тим більше, що в днях 10—13 травня відбувся у Києві черговий з'їзд партії с-фів, на якому винесено постанову про самостійність України. Моя партія с-фів остаточно відкинула яку-небудь можливість федерації з Росією та зайняла негативне становище до гетьманської конституції, заявила про свою опозицію до актуального українського Уряду і заборонила своїм членам яку-небудь співпрацю з ним.

Що мені було робити? Політехніка не працювала. Отримав я пропозицію під дирекції Кооперативної Централі «Дніпросоюз» зайняти пост радника чи промислового референта. Вибору не було, і ось так я став «кооператором».

Але не тільки «*de jure*», але й «*de facto*»⁷⁸ опинився я швидко в опозиції до гетьманського Уряду. В той час я співробітничав з українською газетою «Рада». Серед урядовців нового Міністерства Торгу й Промисловості були наші люди, які неодноразово критикували розпорядження й настанови міністра. Оцю їх критику я час від часу поміщав у формі досить гострих та діткливих реїлетонів у «Раді»⁷⁹ — на суд читачів. Читачі звернули на них увагу — осмішувався актуальний міністр! Моє авторство було «секретом полішинеля», хоч і неявне; стороною попередили мене, що коли не закину таку писанину, мене заарештують. Позаяк я її не занехаяв, сталося! Одного червневого дня зайшов до «Дніпросоюзу» вмундирований представник окупаційної влади, попросив мене до своєї установи, а звідти увечері перевезли мене на Лук'янівку і посадили в одиночну камеру...

В «одиночці» пересидів я чотири дні, потім мене перевели у камеру загальну. Було нас там чоловік з п'ятнадцять: серед них декілька офіцерів колишньої російської армії, яких посадили самі німці, були жертви «карательних відділів», були й агітатори з «Селоспільки». Відбувалися побачення, прогулянки «по коле-

сі» в'язничного майдану. А решту часу проводили ми за грою в преферанс; тут я й вивчив тайники цієї гри!

А в міжчасі моя старенька матуся, сестра і наречена збігаються з ніг у пошуках «ініціатора», який всадив мене до «лук'янівського університету». Гетьманці кажуть, що це були німці, німці вказують на гетьманців. Міністр Гутнік також підпекується. Аж врешті, на інтервенцію старенького і всіма високо шанованого сенатора Я. Марковича Гетьман проговорився і признався до ініціативи. Пішли інтервенції від ректора Політехніки проф. Єрченка, сенаторів Я. Марковича та С. Шелухина. Після 17 днів «навчання на вищих курсах» мені дозволили забрати свою кофру й подушку та йти додому, з тим, однак, застереженням, що я підписую згоду на виїзд за кордон України!

Що за іронія долі! Мене, українця, примушують «добровільно» покинути Батьківщину! Але прийшла на побачення наречена і переказує, що сенатор Маркович радить (навіть наказує) підписати згоду, а там, мовляв, побачимо...

Через декілька днів, в царській палаті на Печерську, де містилося Мін. Внутрішніх Справ України, розшукую начальника «особо-адміністраційного відділу» Аккермана; цей «істинно українсько-руський» службовець, чистою російською мовою, не забарвленою українськими «провінціалізмами», починає мене вмовляти, щоб я «в ім'я власного добра» покинув Україну. Після довшої виміни слів станули ми на *status quo ante*⁸⁰ з тим, що коли ще «заявлю про себе», та щоб не парікав на свою долю... Цікаво, що цей Аккерман за польських часів подався за «поляка з Росії», а після зайняття гітлерівцями Домбровського району (1939 рік) жив в місті Соснівці і став знов самим собою, тобто «істинно руским»... Це був типовий гетьманський службовець, тобто російський «єдінонеділимий» патріот. А скільки таких-же було по «карательних відділах», по містах і містечках України, на адміністраційних постах? Що вони не Україну будували, в цьому я переконався на власній шкірі.

Після звільнення з в'язниці та закінчення адміністраційних процедур, я взяв шлюб з Зінаїдою Олександрівною Лукіною, чернігівкою за вихованням, хоч і уродженкою Архангельська, моєю бувшою співробітницею у Військово-Промисловому комітеті. Зажили ми не заможні, але щасливі. Я ходив на працю в «Дніпросоюз», складав свої «Природні багатства України», дружина вистукувала їх на машинці. Політехніка надалі не працювала. Насувалася осінь, а з нею дальші напруження, внутрішні і зовнішні.

У Києві, під охороною гетьманської адміністрації, загіздилася російська «чорна сотня». Перед вів Російський Національний Центр, який відверто виступав проти української самостійності; поруч з ним Союз Відродження Росії та різні російські військові організації. Всі вони тримали одвертий зв'язок з Добровольчою армією Денікіна і мріяли про поворот «єдінонеділімої» імперії. Коли до цього додати, що у Києві існував ще й Російський Монархістичний Союз та що гетьманська адміністрація не тільки толерувала діяльність усіх цих чужих і ворожих Україні організацій, але що багато вищих службовців гетьманського Уряду належало до них, то стане ясною мізерія загнаного в підпілля українського націоналіста у власній Батьківщині. Жити ставало з місяця в місяць щораз трудніше.

До того — провокаційні нападки якихось таємничих, ворожих Україні сил, як, приміром, вибух в артилерійських складах у Києві на Звіринці, а 30 липня атентат на німецького фельдмаршала Аїхгорна з метою викликати напруження між Німеччиною та Україною. Це були виразно акти терору російських соціалістичних партій.

Неправдою є, що Гетьман Скоропадський весь час шукав порозуміння з українською національною інтелігенцією! Може, він до того й стремів, але те, що він робив на ділі, доказувало, що єдиною дорогою до того порозуміння було: наперед упокорити, а потім — побачимо! Натомість є правдою, що українська національна інтелігенція шукала компромісного виходу зі стану тихої війни з Гетьманом. Доказом цього, якже виразним, була зустріч в зв'язку з відновлен-

Іван Фещенко-Чопівський у 1918—1922 рр.

ням діяльності Українського Клубу дня 19 травня, на яку Гетьман отримав запрошення; в ході зустрічі, устами визнаного лідера інтелігентів Людмили Старицької-Черняхівської була запропонована допомога українських патріотів, під єдиною умовою: скріплення самостійності України... Пропозиція була ще повторена на святі поновного відкриття Київського університету 6-го жовтня та Кам'янецького університету дня 22 жовтня 1918 р.

У вересні 1918 р. заснувався у Києві «Національний Союз», який ставив собі метою: 1) утворення самостійної Української Держави, 2) покликання влади, відповідальної перед парламентом, 3) введення п'ятичленною виборчої організації до парламенту, 4) оборону прав українського народу та Української Держави на міжнародній арені. Парадоксальною здавалася вимога оборони прав українського населення в Українській Гетьманській Державі!

Після подій, пов'язаних з моїм ув'язненням за «газетні виступи», не тільки я сам став про себе думати, що зробився журналістом, але й мої товариші відкрили в мені журналістські здібності... Отож, коли заснувалася київська «Трибуна» під редакцією О. Саліковського, мене запрошено на постійного співробітника з усталеною місячною платнею, до того ж з необмеженими заробітками за «вірші». Я взявся за роботу: писав передовиці, фейлетони, економічні огляди. Проїшов місяць — редакція не виплатила платні. А в другому — наступила евакуація... і так докотилися ми аж до Варшави. У Варшаві Саліковський надалі видавав «Трибуну», я співробітничав уривчасто. Якось, зустрівши в товаристві Саліковського, поскаржився йому: так потрібний був мені у Києві заробіток, так я старався, а Ви мені нічого не заплатили... На це Саліковський звертається до присутніх і, напівжартома, напівсерйозно каже: «Дивіться, люди добрі, які смішні претензії! А чому не брав? Тож треба було прийти і брати!». Під цими його словами я зрозумів: треба було вимагати, чи — говорячи жанром людей свобідної професії — одержувати зачоти чи аванси... Я ж був «блаженний духом». Коли був міністром, то двічі не добрав належної платні, як був «журналістом», українські видавництва не доплачували, або й зовсім не «гонорували» (не виплачували гонорарів, як от у Львові за Польці). Так і на громадській ниві: я сам завжди грубо доплачував. А ще більші витрати приходилося нести на заходах, до яких мене втягувало на основі принципу «спій до свого» — спроби співдіяти зі «своїми» людьми чи з українськими установами завжди коштували мені грубий гріш (хата у Львові, хутір на Волині, ощадності в банках «Карпатія», «Дністер», чи «Промбанк»).

Центральні держави програли війну. 29 вересня замирилася Болгарія, 17 жовтня Австро-Угорщина перетворилася в союз держав, а уряд Німеччини «демократизувався». Прихильники реставрації «єдїнонеділїмої» піднесли голови та поставили ставку на поміч Антанти.

Після повороту з Німеччини Гетьман, знайшовшись в обличчі упадку союзника та перемоги Антанти, рішився на спробу порозуміння з Національним Союзом. На спеціальне запрошення Гетьмана 5 жовтня відвідали його Вишниченко, Ніковський та Швець — як представники Національного Союзу. Переговори почалися дійсно в дусі поєднання і вимальовувалася можливість порозуміння. Однак, мабуть, обидві сторони не зуміли реально оцінити дійсний політичний стан, в якому знайшлися, не виявили патріотичної готовності до жертв, а піддалися жадобі помсти та особистим амбіціям. Сформувався новий «мішаний» кабінет Ф. Лизогуба з участю кількох членів Національного Союзу: Лотоцький, Стебницький, Вязлов, Леонтович, Славинський. Національний Союз, однак, не прийняв відповідальності за діяльність цього кабінету і... знайшовся в опозиції до нього. Зі сторони Гетьмана необережним кроком було обсадження теки міністра Внутрішніх Справ якимось Рейнботом; навіть якби це була якась «ділова» фігура і тимчасова, то чейже народ вимагав повернення громадянських свобід та внутрішнього примирення.

Підписано Версальський мир, міжнародна ситуація ставала щораз більше невизначною. Німеччина опинилася напередодні революції, а Україна — перед

можливістю скорого відходу німецьких військ. Більшовики у самому Києві почали зручну агітацію проти Гетьмана та Українського Уряду взагалі і стали приготуватися до використання моменту відвороту німців із столиці. Праві українські кола почали схилитися в своїх симпатіях щораз більше в сторону Антанти, а між тим у Києві З'їзд хліборобів-власників — підпора гетьманської влади — ентузіастично вітає «єдинонеделімца» Пуришкевича! Російські організації, які розташувалися в гостинному Києві, відверто опрацьовують план перетворення України, при допомозі Антанти, в базу знищення більшовиків в Росії — з метою відбудувати єдину Імперію...

Що повинен був зробити тепер провід Національного Союзу? Чи залишитися мовчазним свідком започаткованих подій довкола безсилою Гетьмана, подій на втрату Української Державності, чи розпочати акцію на власну руку? Тим більше, що розмови уповноваженого міністра Закордонних Справ України І. Коростовця з представниками Антанти, які проходили в Яссах, вияснили, що Антанта є проти Гетьмана, як ставленика німців, проти Гетьманської України.

Спроба Національного Союзу скликати Національний Конгрес, який повинен був консолідувати українське життя, розбилася через спротив, переголосований в кабінеті міністрів більшістю одного (!) голосу, ще й потягнула за собою чергову кризу кабінету й остаточний розрив Гетьмана з українською демократією. 14-го листопада Гетьман проголосив ФЕДЕРАЦІЮ України з Росією, а на чолі нового (останнього свого) кабінету поставив С. Гербея, виразного симпатика Антанти.

Само собою, акція 14-го листопада викликала з боку Національного Союзу енергійну та рішучу протидію. Того ж дня утворилася Директорія в складі: В. Вишніченко, С. Петлюра, Ф. Швець, О. Андрієвський та А. Макаренко, яка оголосила повстання проти Гетьмана. Ядром повстанських дій стали Січові Стрільці та військові формації залізничників під командуванням генерала Осецького.

Директорія

15 листопада Директорія УНР оповістила універсалом похід супроти Гетьмана та його війська, а генерал Келлер, головнокомандуючий всіма збройними силами Української Держави, оголосив у Києві та поза Києвом мобілізацію всіх українців — колишніх офіцерів російської імперської армії. Дійсно — вже в перших днях повстання Гетьман був усунений росіянами і дальший хід подій, аж до дня його зречення 14 грудня, проходив уже без ініціативи самого Скоропадського. Склалося враження, що він сам зрозумів врешті свою помилку, але виходу для нього вже не було... Гетьманські військові частини не приймали боїв; хто не перейшов на бік повстанців, той або відступав, або ж «нейтралізувався».

Німці, чи пак діюча в той час «Німецька солдатська рада», заявляли про свій нейтралітет і дуже охоче виїздили при всілякій нагоді додому. По дорозі повстанські відділи обеззброювали їх та відбирали військове майно. Дуже швидко повстання поширилося на всю Україну і набуло популярності серед народу, хоч фактично боротьба велася довший час лише за Київ.

Врешті, і Національний Союз визнав необхідність зв'язатися з представниками Антанти. Наприкінці листопада відделеговано було міністрів Ю. Соколовського, А. Марголіна (сина власника «Пароплавства» на середньому Дніпрі, юриста, сенатора й члена партії укр. с-фів) та мене. Виїхали ми пароплавом до Черкас, далі дорога була непевна — як Господь допоможе! До Черкас доїхали ми щасливо, а там зачекали на поїзд — останній в західному напрямку. Не далеко встигли ми під'їхати; на станції Христинівка нас заарештували та спрямували на

місце постою Директорії у Фастові. Ноставили нас перед грізні очі Директорії. Допит робив нам професор Швець, мій добрий приятель. Само собою, все закінчилося добрим жартом. Соколовський від нас відлучився, а нас удвох з Марголіним відпустили додому, мовляв, ви тут зайві. Поїхали ми до Василькова поїздом, до Боярки фірманкою, там переночували і далі пішки — через фронт до Києва. Фронт проходив тоді якраз через Святошино. Там зустріли ми добровольців, а серед них сина професора Київської Політехніки, мого колишнього сусіда по помешканні.

Фронт був перед заломашням, люди не знали, що робити. Ні в кого не було віри в успіх, але й охоти на репресії. Хоч нас і були затримали, але врешті пустили спобідно, і трамваем доїхали ми із Святошища у Київ, зробивши великий круг і не побачивши ні Одеси, ні Антанти...⁶¹.

Повернулися ми у Київ десь на початку грудня. Одесу зайняли війська Директорії 12 грудня, а 14 того ж місяця Гетьман зрікся влади і передав її Директорії. Цей факт треба записати безперечно на користь Гетьмана. Сам він схопився десь між київськими пімцями та — переодягнений в німецький мундир — швидко покинув Київ та виїхав у Німеччину.

15 грудня я одержав призначення на комісарчинного управителя Міністерством Торгу й Промисловості, а 16-го приступив до виконання своїх обов'язків. Мене зустріли вточисто у вестибюлі урядовці Міністерства, а я, з нагоди зустрічі з давніми підпладними, звернувся до них з енергійною промовою, закінчення якої зводилося до заклик: «Побавилися, та й досить! Україна вимагає від нас наполегливої та самовідданої праці!».

19 грудня відбувся вчистий в'їзд Директорії у Київ, а через декілька днів назначений був перший її кабінет з прем'єром В. Чехівським. Міністром Торгу й Промисловості став С. Остапенко, а я — його заступником на правах першого віце-міністра.

Тим часом на Сході відбувалася мобілізація більшовицьких сил проти України та її Уряду. Настав Новий, 1919 рік. Невесело зустрічали кияни оцей третій рік Української Державності! Загіпнотизована більшовицькою загрозою зі Сходу, Директорія перішуче топталася на місці; персональний її склад підібрався з-поміж випадкових людей (делегати від політичних партій, не фахівці), та бракувало сильних індивідуальностей. Винниченко уже «видихався», а Петлюрі перешкоджувала розгорнути крила його ж таки партія, на яку він все оглядався. Ентузіазм, який вдалося підняти в народі на початку повстання, швидко погас. А тим часом зі всіх боків тиснула ворожа агітація: з півночі і сходу — більшовицька, а з півдня — російська реакційна. Повстанська армія, яка нараховувала біля 120 тисяч вояків, почала швидким темпом танути; невдовзі забракло не тільки гарнізонів по містах, але й оголилися східні кордони Української Республіки.

Національний Союз вислав своїх представників (Д. Антоновича та Г. Сидоренка) до Ясс ще наприкінці листопада. Україна несподівано для себе і проти власної волі опинилася у сфері «французьких інтересів», а тим самим — під контролем російських політиків та дипломатів царської доби! Французьке командування спиралося на опінію російських патріотів і розглядало питання «російської території». Франція вирішила допомогти Денікіну амуніцією, зброєю та військовою силою. Колишній французький посол, який резидував у Києві ще з царських часів, Е. Енно, русофіл та прихильник «єдінонеделімства», перебував у той час в Одесі та діяв на власний розсуд проти Директорії та її Уряду. Він голосно розкричався на наших представників Національного Союзу, коли вони появилися у нього. Наші молоді та мало досвідчені дипломати діяли непевно і нефахово, українська пропаганда була слабенька і завжди запізнювалася. Між тим росіяни все ще утримували фаховий дипломатичний апарат по всіх закордонних державних центрах, який був сформований і вишколений за царських часів, посів неабияку традицію та зв'язки і зручно використовував помилки та недотягнення українців... А більшовики все дужче натискали зі Сходу.

З початком грудня українські війська зайняли були Одесу, але внаслідок

конфлікту з Їпно, який обійняв «протекторат» над одеськими російськими добровольчими формаціями, 17 грудня 1918 року вступили в Одесу перші відділи Французького війська. З наказу Директорії українське військо покинуло це місто, де фактично запанували «білі» росіяни. В другій половині січня 1919 року, на вимогу генерала д'Ансельма, шефа французьких десантних відділів, українське військо усунулось ще далі та відійшло на лінію Тираспіль—Бірзул—Херсон. Почалися затяжні переговори Директорії з французами, які ніби й хотіли притягнути до співдії проти більшовиків українські збройні частини, але не визнавали ні Українського Уряду, ні взагалі незалежності України.

Після усунення першого гострого тертя, з Одеси повіяло ніби більш сприятливим вітром. Члени Уряду Директорії в своїй більшості вірили в можливість згоди з Францією, хоча Винниченко і Чехівський (тодішній прем'єр-міністр) стояли за порозуміння з більшовиками. Серед політичних кіл, на які спиралася Директорія, після свого вступлення у Київ, панувала опінія, що Центральна Рада втратила популярність тому, що народні маси за останній час сильно пересунулися «наліво», в бік гасел більшовиків. Тому-то Директорія, замість того, щоб продовжувати законодавчі повноваження Центральної Ради, розписала нові вибори до парламенту, який повинен був відповідати «новому духові часу». Цей другий український парламент отримав назву Трудового Конгресу. В своєму заложенні Трудовий Конгрес мав представляти інтереси селян, робітників та трудової інтелігенції, бо — як сказано в законі Директорії — «вся влада в Україні повинна належати... селянству й робітництву», тобто тим, хто добув владу «своєю кров'ю».

За час урядування Директорії сталася подія епохального значення: СВЯТО ЗЛУКИ АБО Ж СОБОРНОСТІ — дня 22 січня 1919 року! Вимріяний день багатьох українських поколінь! Цей акт був підготовлений ще у Фастові 1-го грудня 1918 року, опісля 3-го січня 1919 року затверджений Українською Національною Радою у Станіславові та, накінець, врочисто проголошений Директорією 22 січня на Софійському майдані у Києві. Пригадується мені цей морозний, ясний день... Радість з об'єднання цієї західної гілки українського народу з Матір'ю-Україною, про що лише підсвідомо могли мріяти кращі її сини протягом трьох століть, ще від епохи Богдана Хмельницького, затемнювалася грізним положенням на Сході: оце вже вдруге за короткий час нашої незалежності більшовицький фронт опинився під самим Києвом!

Врочисто гули дзвони Святої Софії, голосячи всьому світові непохитну волю українського народу об'єднатися в єдину Державу на віки!.. «Зливаються століттями відірвані одна від одної частини єдиної України: Галичина, Буковина й Угорська Русь, та наддніпрянська Велика Україна. Здійснилися віковічні мрії, якими жили і за які вмирили кращі сини України. Віднині є єдина, незалежна Українська Народна Республіка», — це були слова універсалу Директорії.

Директорія УНР поповнилася внаслідок того шостим членом: в її склад входив відтепер др. С. Петрушевич, президент Західної України.

Закінчилася урядова врочистість Злуки і Згоди. На площі перед Святою Софією відслужено врочистий молебень, Директорія відібрала військовий парад. Весело тріщав морозний сніг під чобітьми нечисленних, але чепурних козацьких роїв, сотень, куренів. Сірний український громадянин відчув національну гордість і вдовolenня: він же ставав співтворцем події з подій, може, й більшої ваги, чим ота більшовицька загроза зі Сходу... Але — на фронтах УНР неспокійно, погворюють про неминучу евакуацію Києва...

Трудовий Конгрес розпочав свою працю 23 січня 1919 року. Він складався з 593 депутатів; серед них було 377 селян, 118 робітників, 33 представники трудової інтелігенції (тобто тієї, яка, по думці закону з 26 грудня 1918 року, не визнає чужої праці, не володіє майном та не користує з нетрудових прибутків), крім того 65 депутатів від Галичини, Буковини й Закарпаття. Фактичний склад Трудового Конгресу не перевищував 400 осіб, бо багато депутатів не мало можливості прибути у Київ на визначений термін з огляду на транспортні труд-

нощі або на військовій завірюхи, які вже здіймалися — то тут, то там.

Найчисленнішу фракцію Трудового Конгресу творили укр. есери зі своїм відгалуженням «Селоспілкою». Однак за цей недовгий час урядування Директорії українські есери встигли так далеко «опреділитися», що всередині їх партії об'явилися три напрямки, які почали себе взаємно поборювати: 1) ліве крило, так звані боротьбісти, радянофіли, 2) праве (прихильники демократичного соціалізму) та 3) центр. Оце розбиття, що запанувало в правлячій партії, дало змогу чисельно слабшим соц.-демократам захопити провід Трудового Конгресу в свої руки та накинути більшості свої гасла і свою політику. Діловим головою Трудового Конгресу став С. Вітик, галицький соціал-демократ, індивідуальність, не наділена природою нічим, крім спритку. Він був неозібраний з наддніпрянськими справами, але, як людина амбітна, став слухняним знаряддям в руках свого ЦК СДРП.

Першим актом Трудового Конгресу стало затвердження закону про злуку ЗУНР з Великою Україною. На другому з черги засіданні пленуму Труд. Конгресу заслухано доповідь Винниченка, як голови Директорії, далі Чехівського, актуального прем'єр-міністра, та ген. Греківа — військового міністра. Їх звіти не були рожеві. Що найгірше — ні голова Директорії, ні прем'єр-міністр, ні військовий міністр не зуміли запропонувати депутатам конкретного внеску — що робити далі? Як переговори з Антантою, так і спроби порозуміння з більшовиками не повелися, найбільший козир державності — військо — розбігалася, підйом національного патріотизму, що так ядро і стихійно позначився в час повстання проти Гетьмана, пригас. Соціалістичний Уряд Директорії не знайшов гасел, які зуміли б знов підірвати народ. Програма Директорії не захоплювала ні пробільшовицько настроєну бідноту, ні українських соціалістів, а українські помірковані кола, зокрема заможне селянство (хуторяни, куркулі), були так залякані демагогами «Селоспілки» та більшовицькими агітаторами, що не посміли піднести голос навіть у власній обороні.

З того часу минуло чверть віку... Маємо можливість підвести підсумки. Відповідальність за «діяльність» Трудового Конгресу падає в першу чергу на українських соціал-демократів. Їх партія взялася проводити Конгрес, не маючи ясного погляду на реальний стан речей. Вона не розумілася на «зовнішній політиці»: не вміла й не пробувала опанувати внутрішні стосунки, але цупко трималася влади, базуючись на соц.-демократичних доктринах. Вона відкинула співдію з національно думаючою українською інтелігенцією, забула про державотворчого та національно успосібленого середняка-хлібороба. Відкинула співпрацю навіть з інакодумаючою українською інтелігенцією, заступаючи твердо інтереси ще не оформленого, нечисленного українського «пролетаріату». Коротко кажучи — укр. соц.-демократи зрадили українську національну революцію для революції соціальної. Тому-то в заключних фрагментах постанови Трудового Конгресу знайшовся уступ: «За трудові ради, обрані від селян і робітників!». Прямуючи тією дорогою, уряди Чехівського, Мартоса та Мазепи завели Українську Державність в Любар та прикінчили її Чорторійським Декретом з 3-го грудня 1919 р.⁸².

28 січня 1919 року Трудовий Конгрес, не виправдавши своєї назви «Трудового», саморозпустився. Найчисленніша фракція Конгресу, укр. соц.-революціонери того ж 28 січня, вслід за своїм лівим крилом боротьбістів, прийняла постанову, якою вимагала для України радянську форму влади, чим перекреслила всю свою попередню творчу працю та остаточно підірвала авторитет прикінцевих постанов Трудового Конгресу, а тим самим і Директорії. Політика укр. соц.-демократів відсунула українську інтелігенцію та українські середні верстви від співпраці, а внаслідок того і від відповідальності.

З початком лютого 1919 року ані в планах Директорії, ані в планах її уряду не було ще добре викристалізованих і добре обгрунтованих напрямних. Залишилася одна далека мета — прагнення власної Держави і водночас одна прикра дійсність — неспроможність оборонити столицю власними силами... Тому Директорія розпочала евакуацію. Уряд та поодинокі комісії Трудового Конгресу ева-

Іван Огієнко.

хувалися 2/3 лютого до Вінниці, вслід за ними й частина міністерств. Я особисто не збирався виїздити з Києва; в уряді Директорії я був лише «діловою» особою (тобто експертом, радником), до політичної керівної верхівки в той час не належав, не був навіть членом Трудового Конгресу — тому, здавалося, міг сміливо залишатися на місці. Але міністр Остапенко, який щойно повернувся з Одеси (куди виїздив на доручення Директорії для переговорів з французьким представництвом), переконав мене, щоб я їхав у Вінницю разом з урядом. Перекопаним аргументом здавалося мені його запевнення, ніби порозуміння з Антантою добігає щасливого кінця... Винниченко, частково під тиском вимог Антанти, а частково внаслідок психічного заломання й депресії, рішив уступити зі складу Директорії. «Щоб довести переговори до бажаного кінця, — казав Остапенко, — треба скласти новий кабінет з поміркованих діячів». Він сам мав би стати прем'єр-міністром, а мені запропонував теку міністра Народного Господарства. «Зрештою, — тягнув він далше, — їдемо у Вінницю чейже не надовго!».

Оскільки Укр. Центральна Рада евакуювалася в кінці 1917 року до Житомира перед підписанням Берестейського миру, так і ми мали тепер поїхати на декілька тижнів у Вінницю, підписати угоду з Антантою, отримати від неї кілька дивізій допомоги, зброю та амуніцію і повернутися у Київ! Зрештою, військові частини Антанти уже вирушили з Одеси на північ, а коли більшовики з ними зіткнуться, то відкотяться стрімголов за Дін, за Волгу, за Урал! Так заохочував мене Остапенко.

Як показала нещадна дійсність, Остапенко мав буйну фантазію. Треба, однак, віддати йому справедливість, що він сам вірив в оптимістичні витвори своєї уяви, а тому вмів легко переконувати других. Не підлягає сумніву, що він щиро бажав, аби так сталося, а тому вклав в уста свого одеського партнера слова й дії, згідні з власними бажаннями, але тільки бажаннями...

Я піддався його переконливим візіям. Залишив на опіку своєї старенької мами вагітну дружину, взяв до підручного чемоданчика дві зміни білизни та й... опинився на еміграції, яка триває донині. Своє патріотичне, однак дещо легко-важне рішення я оплатив життям свого первородного сина, який внаслідок недогляду обслуги родильної клініки (фронтowa тривога!) помер на третій день після народження.

У Вінниці міністерства розташувалися, ніби передчуваючи тут довший побут. У місті виступав евакуйований з Києва театр Садовського — виглядало на те, що й він закинув тут якір на довший час.

Перша частина порожби Остапенка зрештою сповнилася: Винниченко отримав від соц.-демократичного уряду добре «відступне» у твердій валюті (антантській) та виїхав зі своєю Розалією на південь Франції, а Чехівський зі своїм кабінетом подався до демісії. На чолі нового уряду став Остапенко. Разом з новим міністром Закордонних Справ К. Мацієвичем, він негайно виїхав у Румунію фінішувати переговори з Антантою. Я залишився у Вінниці, як заступник прем'єра та як міністр Народного Господарства (поширене Міністерство Торгу й Промисловості).

Міністром Внутрішніх Справ в кабінеті Остапенка був призначений полковник артилерії Грицько Чижевський — хоробрий козак, добрий рубака, довголітній студент Київської Політехніки, але «чаркодуй» і невдалий адміністратор, а ще гірший організатор внутрішнього життя й безпеки Держави. Затверджуючи цю номінацію, якось забули, що адміністрація в полку і на фронті та адміністрація Держави і її внутрішніх справ — це дві різні і зовсім не подібні до себе справи! При цій нагоді треба згадати, що Остапенко й Чижевський були товаришами-однодумцями правих есерів. Невдовзі сталося так, як можна було передбачити: козак з фронту стали тікати додому, тили дезорганізувалися, влади й справедливості на місцях не було.

Надійшов карнавальний час, більшовики вже під Козятином, а в готелі, де примістилася канцелярія прем'єра і міністра Внутрішніх Справ, службовці готуються до забави... Я, само собою, на цей бал не пішов, не до млишців було мені,

коли ворог під порітьми, а залишився в своїй кімнаті, де жив і де водночас була моя канцелярія. Аж десь вже добре після півночі, чую в коридорі готелю крик, галас, стрілянину!.. Ну, думаю, більшовики прорвали фронт, увірвалися в місто, гарнізон «запив» — зараз будуть тут... кінець!.. Що робити? Моя кімната була скрайня на поверсі: сховатися? Немає куди. Тікати? Хіба що через вікно... соромно! Сиджу та й роздумую, чи варто одягатися — все одно кінець.

Аж ось гармидер стих. Висовую голову в двері, а там якийсь службовець хворіє «морською хворобою», шукає у кутику коридора «свіжого повітря». Питаюся — що це за стрілянина? А, це пан міністр посперечався та й доказував свої рації... Не залишилося нічого більше, як залізти назад під ковдру та пробувати знову заснути.

Безсумнівно — наше воцтво було безконечно хоробре і патріотичне, лише завеликі були «порціони» горілки та зачасто зустрічалися на дорозі гуральні...

Деякі престижні вимоги французького командування вдалося би усунути дорогою дальших переговорів, однак засаднича їх передумова — вивести зі складу Директорії додатково Андрієвського та Петлюру — стала перешкодою не до прийняття. В парламентарних державах такі справи, в подібних політичних ситуаціях, dokonувалися без більшого розголосу, зі зрозумінням зацікавленої ходом дій держави: наші ж правлячі кола зробили з неї партійну справу, яку перетворили в питання «партійного престижу». Аналізуючи її в комісіях, фракціях й центральних комітетах, загубили відповідний момент для успішного закінчення переговорів. Подібно, як за часів Центральної Ради, після Гетьманського перевороту — було «zu spa!»... Цілий лютий був витрачений на наради, як зареатувати на вимоги французів, а прем'єр Остапенко, під впливом демагогічно успосібленого Ісаака Мазепи (тоді фактичного провідника партії укр. соц.-демократів), не виказав вистачаючої рішучості, не використав довіреного йому Урядом мандату і не довів в Бірзулі дня 5 березня до остаточної згоди між французьким командуванням та Урядом УНР. Він малодушно сховався за «необхідність порозумітися з Директорією», а Директорія — зачеплена в амбіціях — піддалася провокаціям Чичеріна та запалала сфемеричною надією на порозуміння з більшовиками.

Директорія та Уряд нерішуче топталися на місці, все оглядаючись на комісії Трудового Конгресу, отих політичних пліткарів-неробів, яких Уряд УНР возив із собою з Києва у Вінницю, опісля до Жмеринки, Проскурова і аж до Ріпного. Комісії Трудового Конгресу по правді були безробітні; багато часу проводили в пустій балаканні, скликали наради, інтригували, розпускали плітки, псували нерви Урядові та перешкоджали йому в праці. Тим часом більшовики систематично й рішуче натискали та відсовували рештки вірної Урядові УНР армії на Захід. За цей час «соціалісти чистої води», тобто есери та с.-деки покинули Уряд, але залишилися при Директорії та «опікувалися» нею, стосуючи свої випробувані методи впливу.

В міжчасі антантський десант в Одесі також почав розкладатися під впливом бездарного свого командування; особливо серед портового шумовиння почали зростати пробільшовицькі симпатії, які зачепили і французів. Окрім того, переговори Уряду Директорії з французами не переривалися: в самій Одесі весь час перебував військовий міністр УНР ген. Греків та мін. Закордонних Справ Мацієвич.

8-го березня український Уряд залишив Вінницю. Ще 17-го березня Мацієвич подав Трудовому Конгресові оптимістичний звіт про хід переговорів з представниками Антанти та запропонував безпосередню зустріч Петлюри з генералом д'Ансельмом в Бірзулі. Однак 19 березня більшовики були вже в Жмеринці... Зв'язок між українськими військовими частинами, що оперували на півдні (в районі Вапнярка—Бірзула) і на півночі (Коростень—Житомир) перервався. Чисельність українського війська під впливом невдач на фронті все танула. Відрадными були вістки, що населення тих територій, які опинилися під більшовицькою окупацією, потроху тверезіє... Грабіжницька й безоглядна політика більшовиків

спричинилася до зміни симпатій народу, який згадував Українську Владу темним словом.

Першими відчули ці зміни українські соціал-демократи «незалежники», які швидко порозумілися зі своїми однодумцями серед решти соц.-демократів, що «підтримували» державний центр УНР; вони спільно висунули гасло «влада українським лівим угрупованням!». Після несповна місячного відпочинку українські с-деки знов запрагнули влади. Своїм новим гаслом вони заатакували Директорію, а перш за все Петлюру. Як додатковий аргумент висунули вони закид проти Остапенка, що він не зумів 'договоритися з французами, хоча — в дійсності — саме українські соц.-демократи і найбільше перешкоджали Остапенкові в розмовах.

Після відходу Винниченка зі складу Директорії, становище вимагало, аби Петлюра перебрав на себе обов'язки Диктатора і рішуче повів проантантську політику. Однак він надалі залишився немов під гіпнозом своїх партійних товаришів по табору с.-деків. На той час Петлюра вже ніби вийшов з цієї партії, але з колишніми партійними товаришами зв'язків не поривав і охоче при кожній нагоді радився з ними. А позаяк лідери партії с.-д., які залишилися при урядовому Центрі УНР, весь час контактували з тими своїми товаришами, що співпрацювали офіційно з більшовиками (приймавши, як на іронію, назву «незалежників»), то ясно, що ЦК укр. с.-д. весь час ішов нещиро на порозуміння з «буржуазною» Антантою та свідомо утруднював становище Уряду УНР в цій справі. Петлюра в цьому періоді своєї державотворчої діяльності показав себе хоробрим козаком, але короткозорим політиком зі слабою долею. Він легко підпорядковувався своїм партійним товаришам і не зумів заставити свого оточення слухати себе — бо ще сам надалі в глибині душі залишався більше «революціонером», ніж твердим «будівничим Держави». Значення гасла «Добро Держави — понад інтереси партії» усвідомив собі Петлюра щойно в рік пізніше... Безмежно жаль невміло загублених можливостей! Демагогія й партійництво, непрактичність і нефаховість підточили й зневічили поколіннями вимолену й вимріяну Українську Державу в її початках, в самому її зародку!

Під час постою міністерств у Проскуріві довідався я з урядових кіл, що наші «крайні ліві» ведуть переговори з «незалежними» на зразок Волоха та з більшовиками. Значна частина нашої південної армії відкололася та оповілася за радянський устрій. Мало того — проводирі намагалися перетягнути на свій бік Коновальця, коменданта корпусу Січових Стрільців та довести до нового перевороту й ліквідації Уряду УНР. Його місце мав би зайняти новий уряд, чисто соціалістичний, на радянській платформі... В цій ситуації довелося пересунути всіх службовців аж до Кам'янця. Моя «валка» разом з Державною Канцелярією залишилася в Ярмолищах, а члени Директорії Швець та Андрієвський переїхали в Гусятин. Петлюра знаходився на північному фронті між Рівним і Сарнами та Коростенем; він пробував ритувати ситуацію, організуючи відсіч на північно-волинських просторах. Макаренко правив у Здолбунові, а Волох утворив «революційний комітет» у Вапнярці та почав безпосередні розмови з більшовиками.

Тим часом в Кам'янці-Подільському скупчилися усі партійні лідери с.-д. та с.-р. Зрозуміло, що за такого розпорощення урядових чинників, при браку зв'язку та утруднених персональних контактах, серед урядовців запанувала анархія, тим більше, що й міністр Внутр. Справ не був відповідною для цього посту людиною; не знаю, чи з наказу свого ЦК партії (Г. Чижевський належав до правого крила укр. с.-р.), чи внаслідок психічної депресії, він самовільно, без порозуміння навіть зі мною (Остапенко з Мацієвичем знов були в Румунії), покинув свій пост та задумав перебратися тихцем до Румунії. Це йому, однак, не вдалося.

Коротко кажучи, в Кам'янці зібрався «народ». А де є народ, там не бракує і «провідників». Усякі лідери, бувши й актуальні, що вже неоднократно скомпрометували себе й свої партії нездалими політичними комбінаціями, рішили ще раз випробувати свої «організаційні таланти». З метою «утримати порядок» — так,

ніби в Кам'янці не було законних представників влади — вони утворили Комітет Охорони Республіки (Чехівський, Романченко, Лизанівський, Степаненко, Ткаченко та інші); опинився між ними й професор Грушевський, але на передовій позиції не «пхався».

З Комітету Охорони Республіки (в скороченні КОР) вийшла ініціатива — як виявилось пізніше, це й була головна мета КОР — порозумітися з Директорією в справі повалення антантофільського кабінету. Як і можна було сподіватися по людях з «революційною традицією», КОР, не відкладаючи дії — а чейже Ярмолинці, актуальний осередок Уряду, був віддалений від Кам'янця всього на якихось 30 км — призначив своїх комісарів до всіх міністерств та видав відозву до автохтонного населення кам'янецького повіту, в якій говорилося поміж іншим, про необхідність припинення переговорів з Антантою та про відновлення розмов з російськими більшовиками! Відозва ця була скорше подібна на ультиматум, бо кінчалася таким фрагментом: «Наколи Директорія на це не погодиться, то повинна зректися влади»..; можна було собі доповісти логічно, що зректися в користь КОР'у, тобто передати владу в руки його лідерів.

Хоча Ісаак Мазепа в своїх спогадах («Україна в огні й бурі революції», Прага, 1942, стор. 143) запевняє, що КОР не стремів до державного перевороту, однак я, бувши заступник Голови Ради Міністрів того часу, тверджу щось протилежне: КОР, власне, й планував державний переворот!

Річ зрозуміла, всі оті опереткові затії у виконанні кепських, але галасливих акторів, лише збільшили паніку та на втіху місцевих жидів-купців піднесли до неможливого ціни на харчові продукти. Водночас підвели голови й місцеві «радяниці» — вода на їх млин! З'явилися озброєні ватаги грабіжників...

Оця завірюха тривала в Кам'янці від 22 по 28 березня. Започаткували її українські есери, закінчили укр. с.-деки; перемога виявилася по стороні цих останніх. Характерним моментом цього періоду були спроби поодиноких членів Директорії (Андрієвського та Швеця) ліквідувати «кам'янецьку завірюху» власними розпорядженнями, однак не узгодненими між собою, хоча обидва вони знаходилися в Гусятині, віддаленому від Кам'янця на якихось 50 км! Аж, врешті, обізвався Петлюра і закликав членів Директорії, Уряду та представників партій до Рівного на розмови. На фронті ситуація дещо покращала, залізниця Кам'янець—Рівне була звільнена від ворога і 24 березня міністри вирушили до Рівного.

Вслід за І. Мазепою і я стверджую, що м'який характер Петлюри був причиною того, що він — під тиском своїх товаришів з-під знаку КОР — відійшов на якийсь час від антантофільського напрямку та поплив «на весняні води», згідно з вказівками революціонерів, головне з ЦК партії УС-Д. Виглядає на те, що цим останнім йшлося єдино про те, як це влучно окреслює народне прислів'я: нехай гірше, аби інше!.. Наступив період аматорського експериментування... З дальших поступків Петлюри видно, що й він сам вважав оцей свій крок непродуманим і недержавнотворчим.

Трьома місяцями пізніше скільки вслабчезних зусиль довелось покласти К. Мацієвичу, який був призначений Головою Української Дипломатичної Місії в Румунії, аби переконати антантські кола в симпатіях Петлюри й цілого Уряду УНР до них... З ретроспективного огляду подій після 25 років можу видати такий осуд: «революційний процес», що його так завзято і за всяку ціну підтримували українські есери і с.-деки, ґрунту на Україні не мав, спричинився тільки до катастрофи Української Державності!

П'ять днів родились ліві партії, як би їм знов закопити владу. Родилися різні теорії, проповідувалася «орієнтація на власні сили», формування українського уряду на більшовицькій платформі, порозуміння з однаково думаючими росіянами... Історія повторюється: головний її поштовх — це дірватися до решток казенного пирога, який і так був уже сильно над'їдений поїздками за кордон численних дипломатичних місій, делегацій, комісій тощо.

5-го квітня відбулася на запрошення Директорії нарада з участю представників партій та членів Трудового Конгресу. Не є правдою, як пише І. Мазепа

(стор. 160), що члени Уряду не прийшли на парад! Я, як заступник Голови Ради Міністрів, чейже там був! Але відомо було, що прем'єр Остапенко та мін. Закорд. Справ були в той час в Румунії на переговорах з Антантою та що всю оту балаканину розпочнемо й закінчимо без них... зі шкодою для тієї справи, реалізацію якої їм доручено. Правдою є, що вся згадана парада перетворилася в безвідповідальну балаканину; самі її ініціатори не знали, що діяти далі, а що ж було вимагати від «темного народу», що слухняно їздив у вагонах ось уже третій місяць, без газет, без вісток з широкого світу?..

Другого дня прийшли до мене І. Мазепа та А. Лівницький і почали умовляти, щоб я «добровільно» відступив від свого посту. Перспектива була, ніде правди діти, снокуслива: такий вихід з тяжкого положення був би мені на руку... Бо політична відповідальність лежала на прем'єр-міністрі та на міністрі Закорд. Справ, а ж був тільки «технічним» заступником і за велику політику не відповідав. Але... не випадало! Тому я викручувався, як умів. Кажу їм: стягніть прем'єра, зажадайте від нього звіту про дотеперішню діяльність, а коли він дійсно погано справляється з наложеними на нього завданнями — покарайте його... Але де там! Логіка не керувала їх децизіями. Тоді, жартуючи, кажу: робіть переворот, арештуйте мене, викиньте з Уряду силою...

Повернувшись до Петлюри з цим, Натиснули на слабівильного, і той підписав демісію цілого кабінету міністрів, без вислухання якого-небудь справоздання; сам-один, без підписів інших членів Директорії. На нового прем'єра призначив Б. Мартоса.

Згаданий інцидент був одним з прикладів «примусової диктатури» С. Петлюри, але не єдиним. Кабінет Мартоса був передостанній, що урядував на останнім краєчку Рідної Землі. Сталося це 9 квітня.

Вийшов я на «свіже повітря». Без становниці, бо нова влада, вважаючи мене представником квазі-буржуазного⁸³ напрямку, не призначила мені жодного урядового посту. Поїхав я на «галицький» Захід. В Красному натрапив на цікаву зустріч: український фронт відвідало двоє антантських старшин-розвідників з метою посприяти українсько-польському замиренню. Новий Уряд УНР, який щойно висловився проти переговорів з Антантою, зробив для цих гостей прийняття, хоч у вагонах, але врочисте! Тим часом уже 5-го квітня в Одесі по французах не було й сліду...

Дипломатична місія в Румунії

18 квітня 1919 року я опинився в Станіславові, тодішньому столичному місті Західної України. Мене гостинно й по-товарицьки приголубив член Директорії професор Ф. Швець, з яким в'язала мене особиста прязнь ще з Києва. Голодно було в Станіславові, але не всім... Багато українських військових «шурів» бенкетувало на цілого — мали гроші й вільний час.

Невдовзі повернувся з Румунії Кость Мацієвич. Його цілковито не збентежив факт, що він — уже не міністр. Після складання справоздання новому Урядові з перебігу переговорів з представниками Антанти, визнано доцільним використати зав'язані вже Мацієвичем зв'язки. Тому Мацієвич отримав урядову пропозицію очолити українську Дипломатичну Місію в Букарешті, продовжувати розмови з Антантою (зворот Петлюри в сторону Антанти) та скріплювати дружні сусідські відносини з Румунією. Мене запросив Мацієвич їхати з ним в характері радника Місії для господарчих питань.

Я вагався — неспокійний за долю своєї сім'ї. Не знав, як відбувся порід, як почуває себе дружина та кого послав мені Господь: сина чи дочку?

ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ КООПЕРАТИВНИЙ ВИДАВНИЧИЙ СОЮЗ

І. Н. Феценко-Чопівський

ПРИРОДНІ БАГАЦТВА УКРАЇНИ.

Частина I.

Мінеральні багатства та велика про-
мисловість України.

Київ 1918

Титулка першої частини книги І. Феценка-Чопівського «Природні багатства України» (1918).

І. Фещенко-Чопівський.

ПРИРОДНІ БАГАЦТВА УКРАЇНИ.

ЧАСТИНА II

Сільське господарство та сільське-
господарська промисловість

Київ

1919

Титулка другої частини книги І. Фещенко-Чопівського «Природні багатства України» (1919 р.).

Тим часом Українська Галицька Армія під тиском свіжих польських сил 20-го квітня розпочала відворот з-під Львова. 16-го травня поляки захопили Луцьк, а разом з тим величезні склади амуніції та іншого військового майна (зрада отаманів Абази та Тимченка!). 23-го травня разом з Мих. Корчинським виїздимо зі Станіславова через Чортків—Бучач—Борнів, а 26-го уряд ЗУНР покидає Станіславів та переходить до Заліщиків.

3-го червня мало місце «чудо під Волочиськами»: відступаюча перед поляками українська армія так налякала більшовиків, що вони майже без опору відкотилися за лінію Старокостянтинів—Проскурів! 5-го червня ми повернулися до Кам'яниці-Подільської. Фронт стояв ледве за 14 км від міста на схід, а в самому Кам'яниці виразно чути було гуркіт гарматних пострілів. 7-го червня вдалося відтиснути більшовиків за Проскурів.

13-го червня я отримав першу вістку з дому, датовану 18 травня. Сумна це була вістка — народився син, прожив три дні та й помер... Дотепер я шукаю можливостей повороту додому, у Київ, а тепер — після втрати нетерпеливо очікуваної дитини — я прийняв пропозицію Мацієвича, підтверджену Урядом, та й вирішив податися до Букарешту. 25-го червня я вислав довіреного гінця у Київ по дружину, а 28-го виїхав разом з Мацієвичем до Заліщиків, в надії, що тією дорогою швидше дістанемося до Румунії. Але нас не пустили...

6-го липня розпочався новий наступ поляків на Галицьку Армію, яка примушена була знову відступити. 8-го липня — новий прорив більшовиків, вони відбирають Проскурів, Ярмолинці. 10-го липня, на нараді в Чорткові, Галицький Уряд виносить постанову подати поміч Петяюрі — спільно відбирають назад Проскурів та Чорний Острів. Однак вже 12 липня на галицькому фронті поляки поповнюють тиск, і 15-го Галицька Армія, знесилена, без амуніції, але не переможена, переходить Збруч.

Ми з Мацієвичем покидаємо Залішки, ніч з 15-го на 16-те проводимо у Скалаті, а 16-го опиняємося знов у Кам'яниці... Звідси пробуємо іншої дороги, щоб дістатися до Румунії: 18-го стаємо в Могилеві, а 20-го перепливаємо Дністер.

На другому боці румуни зустріли нас з парадом, з військовим почотом. Правда, замість оркестру сурмив лише один сурмач, зате після обміну протокольними привітаннями почастиували нас підвечірком, якого ми не бачили віддавна навіть уві сні! Білий хліб, сардини, швейцарський сир, вино... А у нас же був голод... Після того ми через Новоселиці і Чернівці приїхали до Букарешту, де румунська військова влада приготувала для нас приміщення в першорядному готелі «Капша».

Ми приступили до врядування. Наша дипломатична праця в Румунії була назагал успішною, хоча не так швидко успішна, як цього вимагав інтерес нашого Уряду. Українська армія отримала набої та амуніцію.

18-го серпня моя дружина була вже в Кам'яниці, а 22-го — в Букарешті! Невдовзі, бо 28 серпня 1919 р. наші війська підійшли під Київ — подночас з півдня, з лівого берега у Київ вступили денікінці...

Слабим відгомоном доходили до Букарешту чутки про життя в нашому Державному Центрі. Проривалися вістки про тертя між Урядом УНР та диктатором Петрушевичем, однак у нас, в букарештєнській Дипломатичній Місії все укладалося гаразд: в нашому складі було декілька галичан (військових), але вони жили з нами солідарно й дисципліновано. Чули ми й про повстанські рухи на Україні; вболівали, коли повстанці вивішували прапори й гасла «за Радянську владу», раділи й горіли надіями на успішний кінець, коли інші повстанські відділи підіймали знамено «за Україну, за Петлюру!». Чим далі поступало літо, тим голосніше звучало оте друге гасло і тим відрадніші прокидалися надії. Особливо багато сподівань покладали ми на поміч здисциплінованої, національно добре освідомленої Галицької Армії.

12-го серпня Уряд УНР обвістив «твердий і неухильний» намір закріпити на Україні народний лад, тобто перевести вибори до парламенту Соборної України на підставі всенародного, безпосереднього, таємного, рівноправного та пропор-

ційного виборчого права та реформу органів самоврядування на тих самих н'я-тичлених принципах. Коротко кажучи — під впливом співпраці з Галицьким Урядом та військом наші урядові кола почали відходити від «радянствуючих» гасел. Однак внаслідок особистого конфлікту між диктатором Петрушевичем та прем'єр-міністром УНР Б. Мартосом (укр. с.-д.), Мартос подався до демісії — його замінив Ісаак Мазена (також укр. с.-д.).

28-го серпня об'єднані військові сили УНР та ЗУНР опинилися під Києвом! 30-го увечері вступили в столицю. Тут, в день її звільнення від ворога, започаткувалася нова фатальна трагедія, яка відсунула фактичну нашу Державність на многі літа...

На мою думку, наші галицькі брати, навіть найбільші націоналісти — хоч в глибні душі, хоч і підсвідомо — є непоправні москвофіли. Це, може, закономірно, що відрічна боротьба з поляками штовхає їх в другу скрайність, в ефекті — в протилежне ярмо! Я не підіймаюся наświetлювати роль галицького командування в ході отих трагічних подій; читач легко знайде їх опис в багатій літературі, що присвячена отому дразливому й прикрому для національної амбіції факту нескоординованих дій двох частин одионаціональної армії, що складалася з двох віток того самого народу (Мазена, «Історія», том II, стор. 65). Фактом є, що ранком 31-го серпня з лівого берега Дніпра увійшли у Київ без перешкод денікінці. Фактом є також, що галицькі вищі офіцери дозволили вивісити російський прапор поруч з українським на балконі Київської Міської Управи. Фактом є далі, що цей російський прапор був скинутий українським старшиною-козаком, і що тоді знялася стрілянина, а галицький генерал Кравс, засліплений вірою в добропорядність командування російської Добр. армії, припинив акцію та відвів свої війська, відходячи аж на лінію Васильків—Германівка; 1-го вересня Київ залишився в руках ген. Бредова.

Чи дійсно ген. Кравс був тільки сліпим виконавцем наказу штабу Головного Отамана «не вдаватися в ворожу акцію з армією Денікіна», чи галицька частина командування надто повірила в «шляхетність» свого російського противника, чи, може, наддніпрянське командування розгубилося — все ж ця прикро помилка ми так і не зуміли виправити по сьогоднішній день... Знову втрачені великі можливості, знов забракло нашому проводові здорового глузду, здібності передбачати зміни в ситуації та швидко орієнтуватися. Вслід за мемуарами І. Мазени, тодішнього прем'єра, можу підтвердити, що Петлюра з'явився на фронті щойно 5-го вересня!

Надії ген. Кравса на шляхетність Денікіна не виправдалися; тиск денікінців на нашу армію з півдня та зі сходу все збільшувався. Всім стало ясно, що війни з «білими» не уникнути. В тій ситуації об'єднаний Уряд УНР оголосив війну проти Добр. армії — тим самим серед уенерівців знов почали зростати пробільшовицькі симпатії...

В міжчасі дійшов до голосу ефект нефаховості наших Дипломатичних Місій в найбільш невралгічних для нашої справи центрах: в Парижі та у Варшаві. Невдалі й хибні кроки нашої дипломатії в Парижі є вже досить добре висвітлені, натомість історія українсько-польських стосунків років 1918—1920 все ще чекає свого безстороннього історика.

В кінці жовтня 1919 р. московський більшовицький уряд запропонував Урядові УНР військову конвенцію, спрямовану проти Денікіна, як перший крок українсько-більшовицького порозуміння. Ця пропозиція була в основному прийнята. Однак проденікінські настрої серед Галицької Армії так зміцнилися, що ген. Тарнавський розпочав секретні переговори з Денікінським командуванням. Переговори оці закінчилися 6-го листопада переходом цілої Галицької Армії в розпорядження «Головного командування збройних сил Півдня Росії». Вслід за тим Галицький Уряд переїхав до Одеси.

Українська наддніпрянська армія почала відступати на захід. 16-го листопада евакуювався Кам'янець-Подільський, 21-го Уряд опинився в Чорному Острові, а далі переїхав у Війтівці, Старокостянтинів і 28-го у Любар. 1-го грудня

Уряд УНР був уже в Чорторії. 2-го грудня появилася так звана ЛЮБАРСЬКА ВІДОЗВА про перехід Уряду УНР «на інші способи боротьби за Державність». В ній було сказано, що Головний Отаман Петлюра та частина Уряду виїздить за кордон для підсилення дипломатичної праці наших представництв, а військо з другою частиною Уряду відправляється на тили ворога. І так розпочався 6-го грудня 1919 р. героїчний, славний в нашій історії «ЗИМОВИЙ ПОХІД» на чолі з ген. Михайлом Омеляновичем-Павленком та Юрієм Тютюнником як начальником генерального штабу.

В кінці грудня (22—23) мало місце нове об'єднання Галицької Армії з армією УНР. Галицька Армія розташувалася в районах Вінниця—Жмеринка—Вапнярка. Було це об'єднання чисто теоретичне, оскільки армія УНР разом з частинами генерала Омеляновича-Павленка загналася далеко на південний схід Правобережжя.

1-го січня 1920 року новий удар — Галицька Армія перейшла до більшовиків.

Між тим, проскурівський та кам'янецький повіти були окуповані польським військом, а інтереси УНР в Кам'янці залишився представляти уповноважений, професор Іван Огієнко. Громадську думку представляла «Українська Національна Рада», яку очолив Мих. Корчинський (укр. с.-ф.). УНРада дозволяла собі часто критикувати потягнення Уряду УНР, особливо за декларацію з 2-го грудня 1919 року (Любарська відозва), на підставі якої Українська Дипломатична Місія у Варшаві — ще перед приїздом у Варшаву Петлюри — погодилася, аби границею між Україною та Польщею була річка Збруч, а далі південно-західна Волинь.

Як не принизливий був зміст цієї декларації, однак вона мала й деякі позитивні наслідки: поляки дозволили сформувати дві українські дивізії на українській території, яка опинилася під їх окупацією. Паралельно відбувалися відповідні приготування в Румунії (організація наших інтернованих вояків).

У вересні 1919 року наша Букарештенська Місія переїхала на вулицю Добранцільор, де зайняла особняк бувшого румунського міністра Сагра. Двоповерховий цей особняк був розкішно влаштований: внизу примістилися посольство, канцелярія посла К. Мацієвича та гостинні кімнати, а нагорі мали свої приватні апартаменти посол Мацієвич, ген. Дельвіг з дружиною, пор. В. Трепке з дружиною, секретар Л. Геркен, ад'ютант генерала сотник Чайківський з дружиною і я з моєю дружиною. Персональний склад Дипломатичної Місії УНР в Румунії був такий:

- надзвичайний уповноважений посол УНР міністр Кость Мацієвич;
- заступник посла і радник Місії Іван Фещенко-Чопівський;
- військовий аташе генерал-полковник Сергій Дельвіг, бувший професор Артилерійської Академії, бувший комендант Перемишля в роках 1915—1916, людина високо освічена, інтелігентна, добрий дипломат і військовий фахівець;
- перший секретар посольства Левко Геркен, внук професора Антоновича;
- скарбник посольства Кравець — він виявився азартним грачем в карти і в 1921 році обікрав касу Місії, забрав особисті гроші проф. Мацієвича, програв їх у карти та й опинився у в'язниці.

Консулярними урядовцями були:

- Мамчур з м. Бельська, що на Бессарабщині;
- Коломак, молодий, пильний хлопець, який виемігрував в 1922 році разом з Л. Геркеном у Бельгію;
- ад'ютант та драгоман (перекладач) сотник Чайківський, бессарабець, який закінчив військове училище в Букарешті та через пару років перейшов до більшовиків; був заарештований румунами. Його дружина, щира українка, в розпучі вискочила через вікно з другого поверху і розбилася насмерть;
- радник при військовому аташе полковник Анточук, делегат військової інспекції, політичний референт укр. с.-р.;
- старшина зв'язку з таборами інтернованих сотник Долишок, галичанин;
- завідуючий пресовим відділом доктор Маєр-Михальський, буковинець;

— троє старшин для спеціальних поручень: сотник Микола Даньків, хорунжий др. Василь Трепке та хорунжий Олександр Трепке (два брати-поміщики з Полтави).

Добре жилося нам у Букарешті! Проф. Мацієвич був розумний та твердий шеф: тримав Місію в дисципліні, але захоплювався до товариського життя. Роботи було не забагато. Перспективи господарської політики на майбутнє були добрі, коли наша українська кон'юнктура краща, і падали, коли на фронтах йшло нам зле. Військова місія мінjala у румунів цукор та горілку на набої, рушниці та кулемети. І так ми перезимували.

Через Букарешт переїздив по дорозі у Відень на еміграцію цілий український Галицький Уряд на чолі з Є. Петрушевичем, опісля архикнязь Василь Вишиваний (Отто фон Габсбург) зі своїм ад'ютантом Ляриш-Ларишенком. Вишиваний дуже скомплікував нам наше життя: по-перше — як член династії воюючої з Румунією Австрії ускладнив наші стосунки з румунською «сігуранцою» (службою безпеки) та з румунськими штабовиками, по-друге — несподівано захворів на тиф. Професор Мацієвич відступив йому свою кімнату, а наші пані, з доброї волі та цікавості (князь же!) поробилися сестрами-жалібницями.

Через Букарешт переїздив також професор Дмитро Дорошенко з дружиною та багато інших українських діячів, як цивільних, так і військових. Букарешт став для УНР вікном в широкий світ!

Не буду розписуватися про діяльність Надзвичайної Дипломатичної Місії УНР в Букарешті, бо це зроби́в значно краще голова її, професор Кость Мацієвич в своїх спогадах, що були вже складені до друку. Хочу тільки підкреслити, що ми існували там майже на правах суверенної держави, мали свої підлеглі консульства в Чернівцях та Кишеневі і видавали паспорти горожанам УНР.

Весною 1920 року, на доручення проф. Мацієвича я поїхав у Відень, округною дорогою через Орадія Марє—Беріксаз—Кошиці—Братіславу—Прагу. Внаслідок воєнного стану між Румунією та Угорщиною поїздки курсували лише вдень, вночі доводилося ночувати. Оця подорож зайняла мені 15 днів (від 24 квітня до 8 травня).

У Відні я востаннє зустрівся з професором Грушевським, який разом зі своїми молодими товаришами з партії укр. с.-р. вибирався у Київ, прийнявши більшовицьке горожанство та... більшовицьку ідеологію, принайменше назовпі, бо трудно мені повірити ще й нині у дійсну зміну відомого історика, колишнього Голови Української Центральної Ради! Я намагався переконати старого професора, щоб він не відходив від гурту давньої Київської Громади; він не перечив моїм аргументам, але... у Київ невдовзі поїхав. Видно, спокусила його перспектива «професорської праці», якою його заманили...

20 травня 1920 року народилася наша Орися (Ірина), а 28-го я поїхав ще раз на Україну на заклик Петлюри.

Українсько-польський військовий союз

Головний Отаман Симон Петлюра разом з міністром Андрієм Лівницьким та деякими іншими військовиками перебував під цю пору в Варшаві, де він уперту політичну й дипломатичну роботу: дозрівало українсько-польське порозуміння (між Урядом УНР та Пілсудським). Політична українсько-польська конвенція була остаточно підписана 21 квітня 1920 року, а військова — двома днями пізніше. Згідно з цією угодою Уряд УНР відмовився не тільки від своїх прав на Галичину, але й від повітів Володимир-Волинського, Луцького, Ковельського, Дубнів-

ського й частини Кременецького. Взамін Уряд Польщі зобов'язався допомогти мілітарно Урядові УНР в його боротьбі з більшовиками.

Зараз же після підписання угоди розпочався наступ польських військ, разом з невеликою армією УНР, яку вдалося до того часу переформувати. Наступ виявився для противника несподіваним, і наш фронт скоро дійшов до Дніпра, аж десь по Черкаси. Київ опинився по цей бік кордону...

Я отримав від Петлюри пропозицію завершити третій етап українсько-польського порозуміння, а саме конвенцію економічну. В зв'язку з тим 1-го червня я поїхав у Вінницю по повноважності. Міністрів там уже не застав — усі були в Києві, де відбувалися поширені наради з громадянством та формувався кабінет «Української Державності», кабінет довіри. Кабінет цей очолив Вячеслав Прокопович.

Тоді ж закладено підвалини і під «Братство Української Державності». Братчики об'єдналися навколо особи Симона Петлюри, доброзібно визнаного провідника, та зобов'язалися допомагати йому «словом і ділом», висуваючи гасло: «Держава понад партії!».

9-го червня я приїхав у Київ. Подався просто на Політехніку, де в будинках викладачів жили мої мама і сестра. Застав я їх здоровими; зима за ними була тяжка і вони жили продажем речей. Київ виглядав обідрано — повирубунані дерева та розібрані паркани (на пальне), нужда виглядала з усіх закутків... Маму бачив я востаннє: постаріла, рада плучці... Якби ж я знав тоді, що дивлюся на Київ в останній раз!

Після зустрічі з Прокоповичем я довідався, що під тиском свіжих більшовицьких сил з півдня польсько-український фронт заломався. Зв'язок Київ—Вінниця був під загрозою, треба було хутчій повертатися на захід. Того ж 9-го червня о год. 9-й вечора я покинув Київ назавжди... Фортуна знов підвернулася від Уряду УНР, і 10-го червня більшовики вступили в столицю.

Партнер наш — на цей раз поляки — показався нещирим: говорили й підписували одне, а думали зовсім інше! Найбільш щирий з них, Пілсудський, і то думав щонайбільше про відбудову якоїсь «автономної» чи сфедералізованої України... Польський генеральний штаб недооцінював противника, нерадо заосмотрював українську армію, неохоче проводив її мобілізацію, був надто впевнений у своїх власних силах, снував таємні плани на майбутнє, а тому й програв ставку! А що для нас було найгірше і найбільш болюче — заплатив за свій програш коштом нас, свого партнера...

Я приїхав у Варшаву 18-го червня озброєний повноважностями і пробув там до 8-го серпня. Більшовики загрозили самій Варшаві, червона кіннота заходила на польські тили з півночі; не було й мови про якісь економічно-торговельні переговори! Тому 8-го серпня я покинув Варшаву і подався до Тарнопа⁸⁵, де вигідно розмістилося наше Міністерство Закордонних Справ, завдяки ставці Головного Отамана, який діяв у той час у Хриплині під Станіславом, Українська Армія забезпечувала південний відтинок фронту, під румунської границі вздовж Дністра аж до Замістя.

Серед українських кіл брало вже гору глибоке розчарування польським партнером; дехто бун навіть думки — покинути його власній долі та стягувати свої війська на південь, маючи за плечима сприятливо успосіблену Румунію. Однак Петлюра був протилежної думки: він не дозволив «зрадити» Пілсудського.

Тим часом ген. Безручко, який боровив Замістя, енергійним і зручним маневром проламав більшовицький фронт і загрозив їм північному, тобто варшавському, відтинкові, чим спричинився до перехилення воєнної фортуни на бік поляків. «Вдячні» поляки привласнили собі цей успіх Української Армії, охрестивши його «чудом над Віслою», хоч — коли вже мова про чудеса — було це насправді «чудо під Замістям!» Більшовики відступили на схід.

Однак Польща не зуміла використати цього вигідного моменту, до голосу дійшли польські консерватори — русофіли та народовці, які не дозволили польській армії йти далі на схід. Об'єднані українсько-польські військові сили зу-

дійшли за Кам'янцем-Подільським та в околицях Звягеля⁸⁶, і розпочали в Ризі «мирові переговори».

Від 16 серпня по 5 вересня я був у Букарешті, відпочивав з сім'єю, і щойно біля 10-го приїхав назад у Варшаву. Від нашого Уряду я мав широкі повноваження — мені підлягала військова закупівельна комісія. До диспозиції моєї були залишки так званого Військового Фонду, тобто австрійського депозиту за українські доставки, що його наші кооператори та дипломати ще не встигли розтринькати. Головною моєю задачею були дальші економічні переговори з поляками; поляки — чи то ради «доброго тону», чи то справді щиро, а може, тільки «на всякий випадок» — продовжували з нами пертрактації. Головним моїм партнером з польського боку був віце-міністр Генрик Штрасбургер, його помічником В. Гродзіцький. В жовтні місяці був у нас вже готовий проект умови між мною, діючим від Уряду УНР, та польським торговельним консорціумом під назвою «Крайова Співка Гандльова»; предметом його була організація широкого товарного обміну між населенням України та Польщею, при здійсненні принципу скорочення грошових операцій та збільшення товарного обміну, з метою: 1) постачання українського війська, 2) заспокоєння потреб українських урядових та кооперативних інституцій об'єктами польського експорту та транзиту. Співка мала отримати право ввозу на Україну різного роду продуктів польського та закордонного виробництва, за винятком предметів люк்சусу. Ці предмети мали обмінюватися на місцеві вироби й сировину, або ж продаватися за посередництвом українських торговельних та кооперативних організацій і приватних підприємств — на основі вільного товарообміну, а монопольні продукти — через урядовий апарат. Ціни, або співвідношення цін за товари, одержані від місцевого населення, мав затверджувати Уряд УНР. Зміна тих цін та еквівалентів виміни без дозволу Уряду УНР була заборонена. Доставка на Україну предметів військового призначення (зброї, амуніції, обладнання тощо) мала відбуватися лише на замовлення Уряду УНР.

Після розпочатого товарообміну й торгівлі Співка мала відкрити Урядові УНР кредит, причому величина кредиту мала бути встановлена окремим договором. Уряд УНР зобов'язувався організувати товарообмін на території України за допомогою місцевих кооперативів та інших торговельних організацій, і всіляко сприяти Співці (усправлення транспорту, охорона товарів на території України). Співка мала право утримувати на Україні власні транспортні засоби для перевезення товарів.

Згідно цієї умови, всі свої права й обов'язки Співка мала право передати Польському Акційному Товариству для Закордонної Торгівлі; в такому випадку всі договори Співки передалися би новому Товариству й зобов'язували б його. Умова, складена українською та польською, зберігала силу протягом 12 місяців від дня її підписання. У випадку непорозумінь підставою для розв'язання умови мав послужити український текст, який зберігався в Міністерстві Народного Господарства УНР.

Така була канва угоди і такі були апетити... Однак з кінцем жовтня обидві сторони вже слабо вірили в можливість реалізації вищезгаданого договору. Зневіра закорінювалася щораз глибше, отож коли після підписання цієї економічної конвенції Гродзіцький запросив українських партнерів на вечерю, то ми ухилилися, а я, жартуючи, умотивував нашу відмову: мовляв, не хочемо їх вводити в зайві видатки...

У серпні-вересні того ж 1920 року Україна брала участь в Рижській конференції Балтійських держав (Фінляндія, Естонія, Латвія, Литва, Польща, Україна) з метою унормувати економічні стосунки. В результаті цих переговорів Україна отримала вільний транзит через Польщу, але лише для товарів з антантських та нейтральних держав.

Рівночасно Українська дипломатія вела акцію в напрямку скликання подібної конференції Чорноморських держав.

Трохи пізніше Україна взяла участь в конференції, присвяченій справам між-

народного транспорту в Гельсінкі. В липні підписала умову з французьким товариством СНТОРГ і започаткувала пертрактації з англійською фірмою «Россе, Сміт і К°», яка пропонувала кредит до 2 1/2 мільйонів фунтів стерлінгів.

Тоді ж і викінчено умову з польською «Крайовою Спудкою Гандльовою», яка відкрила Урядові УНР кредит на 200 мільйонів польських марок та мала започаткувати компенсаційний товарообмін.

Перші кроки на еміграції. Варшава і Краків

Період своєї громадсько-політичної праці в Тарнові, на посту Голови Ради Республіки, я опрацював окремо, з деталями на підставі збережених протоколів з засідань. Спогади ці отримали заголовок «220 днів Ради Республіки, парламента УНР на еміграції», нема, отже, потреби повертатися до них тепер. Можу тільки підсумувати, що діяльність моя в РР порядно вичерпала мої нерви. Зрештою, треба було подумати вкінці і про родину.

Дружина моя з донею перебувала все ще у Букарешті, Державний Фонд не виплачував мені належної платні, Рада Республіки розпалася. Новий уряд Пилипчука був устосункований до «народного представництва» ворожо, а тим більше до мене — голови РР, який, вмираючи, голосно протестував проти його, Пилипчукового, поступовання. Громадянство на еміграції було голодне і пересварене. Треба було шукати праці й заробітку.

Вирішив я стягнути з Букарешту родину і шукати працю в Варшаві, або за посередництвом Варшави, де мав трохи товаришів серед поляків, випускників Київської Політехніки. Зрештою, не видавалося мені моральним тягнути надалі соки з нашого обіднілого Державного Центру. Першою моєю думкою було влаштуватися при Варшавській Політехніці, згідно зі своїм вивченим фахом. Від своїх колег-поляків, на той час членів педагогічного корпусу Політехніки в Варшаві, довідався я, що професор металургії др. інж. Владислав Броневський, відомий металознавець, споріднений зі мною напрямком своїх наукових зацікавлень, шукає кандидата на пост старшого асистента для своєї кафедри. Я подався до нього — це було в грудні 1921 р. Замість рекомендації — бо попередили мене, що професор рекомендацій не любить — я взяв зі собою свою російську опубліковану працю «К вопросу о цементации железа», що мала стати основою моєї дисертації. Цього показалося достатньо і я з днем 1-го січня 1922 р. був призначений контрактним старшим асистентом Варшавської Політехніки при кафедрі металургії та металознавства.

Після перших вступних кроків я взявся за докторат. Вибрав я споріднену тему «Цементация заліза бором» (у Києві працював над цементациєю заліза вуглем).

Перші зимові місяці я з родиною мешкав у Варшаві при «алеї Руж» № 6, на останньому поверсі, в Українському Центральному Комітеті, що постав після Рижського договору і замінив Українську Дипломатичну Місію. Головою УЦК був Андрій Лукашевич, бувший віце-міністр Шляхів УНР, людина, відома мені ще з Києва, який пригорнув мене з сім'єю в цих перших трудних днях, коли я був без грошей і без посади. Він відступив мені свою кімнату. Поруч, в тому самому помешканні жила сім'я Михайлових, далі Павло Зайцев. Ідальня і кухня були спільні, а в двох кімнатах влаштована була канцелярія. Це було те саме помешкання, в якому в 1919/20 р. перебував С. Петлюра; в цьому ж помешканні народилася, виносилася, вигрілася й оформилася українсько-польська конвенція з квітня 1920 року.

На жаль, тарнівські звичаї перекинулися і до Варшави. Хоча я й підійшов

від Державного Центру, однако залишався ще на довгий час під «прицілом», на мене спадали громадські стріли. Оці плітки безробітного громадянства дуже мені докучали. Нприм., хтось пустив казку про те, ніби бачили мене на вул. Вежбовій, як я виходив з готелю, в якому примістилася Українська більшовицька Місія. В такий спосіб політичні противники намагалися дискредитувати авторитет Голови Ради Республіки, який чейже по закону був заступником Голови Держави на випадок його смерті і т. п... Декому з членів Державного Центру залежало на тому, щоб не тільки відсунути мене зовсім від того Центру, але й з Варшави взагалі.

Я вже не виявляв охоти до дипломатичної й політичної діяльності, тому радо усунувся в тінь і — ранньою весною, ще не зійшов сніг — переїхав на постійне проживання у містечко Воломін під Варшавою. Оселилися ми на піддашші однієї дачі, яка належала німцеві Фогту, варшавському фабрикантові. Разом зі мною переселилися й Вячеслав Прокопович та б. радник Торговельної Місії УНР в Варшаві, мій бувший співробітник Павлин Руткевич. Ось так, бідуючи, а часом і впроголодь, жили ми, а я щоденно доїздив до праці в Політехніці.

В Політехніці було мені добре. Платня, щоправда, була маленька, але дещо прироблялося аналізами на замовлення приватних осіб та інституцій або ж консультаціями. Пам'ятаю, незлу консультацію мав я на фабриці Норбліна, де виправив їм піч до вижарювання латуні (мосендза); це дало мені зв'язки з промислом. Відносини з проф. Броневським уклалися якнайкраще; часто виникали у нас і «політичні» дискусії. Професор Броневський, який дещо пізніше сам став міністром в Польському Уряді, приятель маршала Сейму Ратая, належав до групи науковців французької школи. Учень славнозвісного Le Chatelier'a (подібно як і мій київський професор В. ґжевський), приятель А. Portevin'a та Chevillard'a, підсудчик-легіоніст лівого напрямку, почувався в наших дискусіях сконфужений поступованням поляків з Урядом УНР, свідомий, що УНР оплатила співдію з Польщею великими жертвами в людях та території, довірила польському партнерові свою долю і була політично «продана» на Рижському базарі в 1921 році... В одній з таких дискусій професор чесно й відверто поставив «точку над і»: «Я знаю, — сказав він, — що ми, поляки, залишаємося у невідплатному боргу перед українцями!..».

Дещо інше доводилося мені чути від другого професора Варшавської Політехніки, мого київського товариша дра інж. Войцеха Свентославського⁶⁷, б. члена партії ППС, також підсудчика, який довгий час був опісля міністром Освіти та добрим приятелем президента Мосьціцького. Коли він ще не вийшов на такий високий пост, то ми відвідували себе взаїмно сім'ями⁷⁰. Під час одної товариської бесіди на мій закид про зраду поляків він відповів делікатно, але рішуче: «Нас, поляків, і вас, українців, ділить так багато національних і політичних рис, що не передбачаю доброго нашого й мирного співжиття».

З інших моїх заприятельованих поляків-киян треба ще згадати хіба що В. Войніча-Сяноженецького, професора Варшавської Політехніки, далі В. Вежейського, директора державних польських «Збройовень», А. Кіркора та А. Сівіцького — доцентів Варшавської Політехніки та ряд моїх бувших студентів. Далеко пізніше, коли організувалося «Кулко інженерів-киян» при Польському Технічному Товаристві, вони запрошували мене часто на різні свої «київські» ювілеї, доповіді тощо.

З того часу пригадую собі також спроби політичного порозуміння з росіянами з кругів варшавського Російського Комітету. Серед них деяку роль відіграв мій «землячок» Бугенко, інженер-архітект, а провід Комітету лежав у руках Савінкова, відомого в Польщі російського політика з табору народних соціалістів.

Також одного разу був я запрошений як гість (разом з деякими українськими діячами) на ширше зібрання польських масонів. Була це вечеря в честь Пилсудського, під час якої вислухали ми багато промов в його честь. Це була спроба втягнути українську еміграційну інтелігенцію до лож польських масонів, але вона не повелася.

ЕКОНОМІЧНИЙ ЗБІРНИК

№ 1.

НЕПЕРІОДИЧНИЙ ОРГАН
ЕКОНОМІЧНОГО ЖИТТЯ
У К Р А І Н И.

- ФЕЩЕНКО-ЧОПІВСЬКИЙ І. Проблема палива на Україні.
ДАДОВСЬКИЙ В. Роль кооперації у відродженні народного господарства України.
ВАНІЩЬКИЙ Б. Лісова господарка України.
ІМКАШЕВИЧ А. Б. Підстави для залізничної політики на Україні.
ГОБРИЛІОВСЬКИЙ М. Відбудова народного господарства України і закордонний капітал.
МІХАЙЛІВ Ч. Україна і хлібний бюджет Європи.

КИЇВ — ТАРНІВ

1922.

Обкладинка видання «Економічний збірник» (1922, № 1), в якому вміщено статтю І. Феценка-Чопівського «Проблема палива на Україні».

Натомість, як наслідок об'єднання київського Державного Центру з українським громадянством після українсько-польського походу на Київ в 1920 р., почав діяти таємний український політичний осередок пн. Братство Української Державності, в скороченні БУД. Члени БУД'у об'єдналися навколо особи Симона Петлюри, старалися бути його надійним штабом, помічниками й дорадниками. Діяв БУД і серед емігрантів у Польщі, пропагуючи ідеї політичного об'єднання, діяв і на Україні, де його очолив Сергій Єфремів. Організацію БУД'у на Україні швидко виявлено, відбувся голосний політичний процес, а на лаві звинувачених у «злочинних діях» засів квіт української інтелігенції...⁸⁸

Недовго я працював у Варшавській Політехніці. Десять з кінцем травня надійшов увічливий лист від професора Краківської Гірничої Академії Тадеуша Корвін-Круковського, який запросив мене до себе «в моїй справі». Корвін-Круковський жив у Варшаві, доїжджаючи на лекції у Краків. Заінтригований, я поспішив до нього і довідався, що Вчена Рада організованого Металургійного факультету Академії його устами запитує мене, чи я погодився би прийти до них на посаду професора металографії. Я без довгої надуми погодився і з кінцем серпня був уже у Кракові.

До речі, проф. Броневський не радо відпустив мене від себе, але вкінці видав добру оцінку, ще й вивінував мене необхідним педагогічним матеріалом, чим знаменито нелегшав мої перші кроки як викладача у Кракові. Я не вмів говорити по-польськи... З мого боку було деяким ризиком братися за професуру, бо польські студенти були здебільшого прихильниками народової демократії, шовіністи й запальні голови; важко було сподіватися, що моя лекційна мова припаде їм до вподоби...

А було це дійсно не надто для них зрозуміла мішанина польсько-українська, ще й з домішкою великої кількості російських фахових термінів. Але — бачили очі, що купували! Я ніколи не видавав себе поляком; моя національна закраска була надто ярка, а політична діяльність надто добре відома. Зрештою, коли проф. Корвін-Круковський вів зі мною вступні розмови, признався одверто, що Гірнична Академія конче потребує професора металознавця, маючи на меті поширити профіль навчання і відкрити Металургійний (Гутничий) факультет, та що, маючи окрім мене ще двох кандидатів на приміті — німця та росіянина, — вони воліють мати до діла з українцем петлюрівської орієнтації.

Приїхав я у Краків, привіз дружину і доньку. Попали ми в час затяжної мешканевої кризи, тому приміщення приділили нам таки в будинку Академії: просто відділено одну аудиторію та встановлено до диспозиції стіл, крісла і актову шафу. Там жили ми аж до року 1926 включно (Kraaków — Podgiz, Kzemińki, 11).

Перша моя лекція — на тему київської дисертації «Теорія цементації заліза вуглем» — відбулася сяк-так. На моє щастя, окрім декана ніхто з професорів не слухав її. Деканом був тоді проф. Антоні Родзевіч-Белевіч, який до війни був викладачем в Новочеркаській Політехніці, а ще раніше — в Катеринославській Гірничій Академії; людина російської культури, він любив південь України не менше, чим свою повозвільнену батьківщину і, мабуть, тому не захотів робити «трагедії» з моєї викладачої мови. Що до теми — я був спокійний — моя теорія цементації вже тоді була визнана вартісною, була реферована на сторінках «Stahl und Eisen» та обговорена в книжці проф. Обергоффера «Das technische Eisen», що користувалася великим успіхом серед професійних технічних кіл Європи. Що до слухачів — то це були студенти останнього курсу, бувші воїни, по часті бувші студенти російських політехнічних шкіл, які хотіли приступити до дипломної праці; до того бракувало їм кілька предметів, в тому числі й металографії. Отже, все складалося в результаті не найгірше, а що найважливіше — студенти мене розуміли, а я їх. Усі ми були пошкодовані війною і революцією і втомлені, усі ми бажали собі спокою, а не бур...

Однак, від час однієї з наступних лекцій стався інцидент, який геть цопсував

мені настрої. Справа в тому, що серед польського студентства запанував настрої жидофобський; в Академії настрої цей був дуже загострений. Студенти бойкотували жидів-колег та не хотіли сидіти поруч з ними на лекціях. Отже на другій чи третій з черги лекції маю я свою повну аудиторію: шестеро слухачів. Десь через п'ять хвилин після початку входить ще один слухач і займає місце за партою. В цей же момент всі шестеро, як на даний сигнал, встають і демонстративно виходять із зали. Я — свіжа тут людина — не був приготований на можливість таких ексцесів і тому, логічно роздумуючи, демонстрацію оцю прийняв на своє конто: мовляв, «вшехполяки» не бажають собі українця з його кепською ламаною мовою... Ну, думаю, забирайся, чоловіче, геть і шукай посади деінде! Якимось дотягнув я свою лекцію до кінця, аж ось і перерва — лекція була «подвійна», двогодинна. Сумний і безрадний іду в свій кабінет. Аж ось стукають в двері і з'являється делегація від студентів. Вибачаються та пояснюють, що вони не бажають собі мати жидів товаришами: або жид буде приходити на лекції, або вони! Так було постановлено на студентських зборах, і тепер вони цю постанову переводять в життя. Нехай професор — тобто я — цим не переймається, бо ця демонстрація не стосувалася його...

У мене відлягло від серця. Слава Богу, думаю, бо інакше — прощавай наукова кар'єра! До Подебрад в Чехії, до Української Політехніки не допустили свої ж такі товариші з «лівого кодла»: донесли чехам, що я «польонофіл»...

Після перерви йду продовжувати лекцію. Сидить один слухач — отой жид. Я звернувся до нього: «Співчуваю вам, але я є безрадний. Ви — жид, а я українець, до того ще й емігрант. Ви бороните себе на моїх лекціях, своїми переконаннями я є по вашому боці; але працюю «гостем», на запрошення, тому й мушу коритися тим, хто мене запросив. Йдіть на лекцію професора-поляка і в нього домагайтеся своїх прав». Жид усміхнувся криво, але, видно, признав мені рацію, бо взяв свій зошит і вийшов. Через декілька хвилин зайшла в залу група моїх студентів-поляків і лекція продовжувалася.

До жидів ворожо були настроєні не тільки студенти-вшехполяки. Також і українці не виявляли симпатії до них. З черги професорський корпус у своїй більшості був ворожо успосіблений до українців-галичан. Тому вже після перших засідань Вченої Ради, коли приймали нових студентів та розглядали їх документи і внески, роздавалися з боку декого з професорів прикрі зауваження на адресу галичан, так що доводилося мені протестувати з національного обов'язку. Особливо несприятливим і прикрим для українців був спосіб обрахування «пунктів», які давали право вступу в Академію: тут відігравали роль не тільки оцінки з середньої школи і т. зв. матуральне свідоцтво, але й служба в польському війську, участь в боях за незалежність Польщі та відбута вступна практика на фабриках, якої ніхто з українців з формальних мотивів не пройшов (бо не брали!). Одного разу довелось вступити в гостру суперечку з професорами родом з Галичини Стелля-Савіцьким та Давідовським, для яких «українці» взагалі не існували, лише «русіні». Більше зрозуміння та людяність показували в таких випадках професори, які приїхали з Росії (Корвін-Круковський, Родзівіч-Белевіч), перериваючи згадану суперечку, яку опісля за пивом й погасили (в Кракові, як і у нас у Києві, був звичай ходити після засідань спільно «на пиво»).

Я покинув Варшаву, де в гарно вивікованій лабораторії проф. Броневського добре працювалося і де я вже добре вирацювався в нову наукову тему. В Кракові, в моїй лабораторії були лише голі стіни. Треба було справляти все поле, починаючи від столів і шаф, кінчаючи на мікроскопах та іншому обладнанні. А головне — фінансова дотація на лабораторію була замала, та ще й в польських марках, вартість яких кожного місяця делалі більше падала. Що не замовиш (в доларах або швейцарських франках), то рахунку опісля не годеи заплатити! Та й за багато предметів на раз, і то в короткому часі треба було роздобути. Тому продовження праці над моєю докторською дисертацією довелось відкласти на добрих кілька років.

Проф. Іван Фещенко-Чопівський

ЕКОНОМІЧНА
ГЕОГРАФІЯ УКРАЇНИ
ДЛЯ СЕРЕДНІХ ШКІЛ

Київ Відень Львів

Українське Акційне Видавниче Товариство
„Земля“

Титулка книжки І. Фещенко-Чопівського «Економічна географія України для середніх шкіл» (1922).

Зрештою, я провадив два курси: Загальна Металургія на четвертому семестрі та Металографія і Термічна Обробка на п'ятому, крім того практичні справи на шостому і сьомому семестрах; підготовка до них забирала дуже багато часу. Однак я був в силі віку, мав багато доброї волі й запас енергії, так що за пару років встиг так обставити свою лабораторію, що проф. Броневський, який відвідав мене в Кракові, похвалив мою ініціативність й ефекти праці. Доцінили це також колеги й студенти; згодом потрохи починали до мене зголошуватися студенти за «дипломною працею», а далі знайшлися й зв'язки з промислом.

В 1923 році народився в нас син Юрко.

Коли ми приїхали у Краків, то застали тут чисельну українську колонію. На Лобзові (передмістя Кракова) та в селі Броновіце (2 км від Кракова) розташувався кінно-гірський дивізіон інтернопаної Української Армії. На його чолі стояв полк. С. Алмазов, а його заступником був полк. М. Крат. При дивізіоні був полковий священник О. Бублій (він хрестив нашого сина), бувший член Ради Республіки від профспілки поштовиків. Була й церква в бараках на Лобзові та аматорський театр. Наші козаки жили в касарнях, нудили світом, але їх ще не пускали на «вільні роботи». Українське громадянство міста Кракова жваво цікавилось своїми військовими: відбувалися для них чисельні імпрези, свята. Пригадую собі — здається, це був Великдень 1923 року — на таборовому майдані на Лобзові відбувся останній український військовий парад. Дивізіон полк. Алмазова мав ще свій оркестр, який в цілях заробіткових грав вечорами в якійсь кав'ярні. Після служби Божої і врочистого молебня дивізіон та всі інші частини, що були розташовані в околицях Кракова (якась частина була, прим., у Вадовішах), виструнчилися на майдані. Парад приймав ген. М. Коваль-Медвецький, який був уже здемобілізований і «на вільній стопі» працював обсерватором в Астрономічній Обсерваторії Ягеллонського університету. Хоч козаки почистилися й підтягнулися, як могли, все ж виглядали досить нужденно; однак трималися гордо й незалежно! Видко, жевріла ще в їх серцях якась надія на краще будуче!

Ціле літо 1923 року тримали козаків і старшин в касарнях. Розумніші та більш ініціативні тікали, головню до Чехії, де вступали до вищих шкіл, дороблювали матури, шукали заробіткової праці. В Чехах взагалі українським емігрантам було легше жити. Але також і в Кракові утворилася чисельна українська студентська громада, в переважачій своїй кількості — наддніпрянська, тобто з вояків Армії УНР. Пригадую такі прізвища: П. Терещенко (б. значковий Головного Отамана), А. Лада, Ю. Корогода, І. Пилипчук (медик, помер ще студентом від туберкульозу), О. Сорокін; трохи пізніше М. Чижевський, А. Марущенко-Богдановський (помер 1940 року від туберкульозу), С. Суходолов — все це студенти Гірничої Академії. Крім них була не менш чисельна група українських студентів Академії Красних Мистецтв з талановитим В. Крижанівським (помер від рака в розквіті свого небуденного таланту!), Перебийносом, Третьяковим, Стовбуненком, Харковим, Карпенком, Кірієнком та С. Литвинешком (відомий різьбар у Львові). Всі вони сильно бідували, кидалися на всякий заробіток. (прим., Сорокін працював вночі на копальні біля Кшешовіц, а вдень був на лекціях в Гірничій Академії!), але в самому Кракові заробляти було дуже трудно.

Тоді на нашому вбогому українському небосхилі появилася американська допомогова організація «УМСА» (чит. ІМКА), яка опікувалася передусім високошкільною молоддю, а з нею пані Емілія Росс, уповноважена від канадської «УМСА». Вона нав'язала зв'язки з канадськими українцями і отримувала від них деякі фонди для допомоги українським студентам. Сама пані Росс належала до якогось євангельського костелу — проповідувала Слово Боже, влаштовувала релігійні сходи студентів, читала й коментувала їм Святе Письмо, а після читання — частувала присутніх вечерею та роздавала запомоги. Я познайомився особисто з п. Росс, був у неї декілька разів в її помешканні на «українських святах» (Свят-Вечір, Шевченківські роковини), які вона організувала у себе; заходила вона й до нас додому.

Запомоги, які виплачувала п. Росс, були тимчасові. Студент, який її отримував, зобов'язувався після закінчення навчання та після отримання постійної праці повернути гроші, які — згідно завоїтом канадських жертводавців мали обернутися в допомогу молодшому студентському поколінню. Мене п. Росс назначила «куратором» виконання волі жертводавців. Не все, однак, так гарно складалося, як було в задумі. Пані Росс не розпоряджалась великими дотаціями; допомоги, які вона роздавала, не вистачали навіть на щоденні скромні обіди! До того ж вона не надовго затрималася в Кракові і десь з кінцем 1923 року повернулася в Канаду. Після того ще декілька разів приходили з Канади на мою адресу чеки з докладним списком — кому й скільки призначено і... на тому допомога канадських земляків припинилася.

Обставини вимагали, однак, знайти інші джерела для допомоги. Український Центральний Комітет, який діяв у Варшаві та зобов'язав усіх українців сплачувати «національний податок» на соціально-освітні цілі, погодився, щоб краківські українці-емігранти затримували свою частину податку на «фонд допомоги» для місцевих українців-емігрантів. Практика показала, що на цій основі підтримували цей фонд допомоги регулярними щомісячними платежами лише дві особи: І. Феценко-Чопівський та М. Коваль-Медвецький...

Не багато з-поміж цієї молоді, що вийшла з-під стягу УНР, встигло вибитися з дипломом «в люди»... Петро Терещенко став асистентом Ягеллонського університету, а трохи згодом, коли виробився науково, зайняв дуже добре становище в промислі (фабрика азотів у Хожові). Лада став добрим фахівцем-агрономом, на жаль, прожив недовго. Корогода переїхав заздалегідь в Подєбради і там закінчив Господарську Академію; вибрав собі наукову кар'єру та довгі роки був асистентом у Пулавах, а потім в Ягеллонському університеті. Сорокін як інженер-гірник отримав добру працю на одній з копалень Горішнього Шлеська. Чижевський став асистентом Гірничої Академії у Кракові, трохи згодом там же докторизувався та став доцентом від коксівництва в тій же Академії.

Гірка доля судилася випускникам Академії Красних Мистецтв. Талановитий Крижанівський від хронічного недоїдання дістав язву шлунка і помер в молодому віці, зараз після захисту диплому. Повільне вмирання чекало також і не менш талановитого Карпенка. Тільки Перебийніс, Третьяків, Харків та Литвиненко щасливо вибилися в люди...

Традицію влаштування щорічного «Свята Технічної Секції Української Студентської Громади» спочатку перебрав на себе я, як довго перебував у Кракові. Пізніше цю традицію вів далі Стипендіальний Фонд ім. Симона Петлюри, який формально існував при Спілці Українських Інженерів і Техніків-Емігрантів у Варшаві, з філією у Кракові, і мав за завдання нести матеріальну допомогу українським студентам-емігрантам, що вчилися у вищих школах в Польщі. З браку фінансових прибутків Фонд цей діяв довгий час лише на території Краківської Гірничої Академії. Засоби його походили: 1) зі звороту субвенцій, що згідно з волею пані Росс повертати мали стипендіати канадських українців, та 2) з регулярних добровільних датків членів-добродіїв. Інших прибутків не було. Більш-менш регулярні датки впливали від інженерів П. Терещенка, О. Сорокіна, М. Чижевського, Ладя, М. Корначевського, Є. Перхоровича, М. Дубовицького, А. Шумовського, а пізніше — В. Чирського, В. Дідковського та А. Козака. Регулярно сплачували І. Феценко-Чопівський та М. Коваль-Медвецький, про що вже була мова.

Від 1929 р., тобто з моїм виїздом з Кракова на Шлеськ, згадане «Свято Української Техніки» або ж «Свято Варвари» (вона — патронка гірників) влаштовувалося в приміщеннях Краківської «Просвіти». На цей вечір господарі-студенти гірничого напрямку запрошували гостей з-поміж решти студентства та краківського громадянства. Проходило це свято звичайно в родинній, сердечній атмосфері і закінчувалося танцями.

Але положення українського студентства на вищих школах Польщі ставало

перед 2-ю світовою війною щораз то більш безвиглядне. Та й доступ до тих шкіл був для українців утруднений, а диплом інженера-гірника чи гутника не відчиняв перед українцем дверей до посади у вивченій професії. Гірничі, металургійні та металооброблюючі промисловості працювали здебільшого для оборонно-військових цілей, тому-то українцям не було до них доступу. Внаслідок цього кількість українських студентів на Краківській Гірничій Академії все зменшувалася, а заряд над Фондом ім. Петлюри почав переносити свою допомогуву діяльність на територію варшавську. Там відпоручником Фонду став інж.-металург Євген Перхорович, асистент при кафедрі Ливарства Варшавської Політехніки. Останнє «Свято українських техніків» відбулося взимку 1938 року в українському ресторані «Вар» при площі Нарутовіча в Варшаві, де господарем був інж. Перхорович, а почесним гостем — я.

Основною метою Стипендіального Фонду ім. Петлюри було підготувати з-поміж української молоді фахівців з усіх ділянок важкого промислу, тому перші його причини були звернені до студентів Гірничої Академії в Кракові. Маючи завжди на увазі потреби відродженої в будучності Батьківщини, розумілося, що будучий генеральний її штаб потребуватиме в першу чергу фахівців з металооброблюючого промислу. Тому-то Марущенко-Богдановський спеціалізувався з питань застосування сталей до гарматних стрілен, Дідковський з ливарництва, Львович з кольорових металів, Чирський з модерного снаювання і т. п. Перхорович, хоч сам особисто не користав з допомоги Фонду, але брав активну участь в його організації; з вищезгаданих мотивів вибрав «легкі метали та їх стопи», а Дубовицький «термічну обробку».

Стипендіальний Фонд ім. Петлюри не мав, однак, доброго щастя! Дідковський та Марущенко-Богдановський, які мали всі дані, щоб стати «змінною» для співробітників Головного Отамана, передчасно відійшли від нас, не сплативши боргу перед Батьківщиною. Деякі, як Суходол, Пашевський, Вроцновський-Сившапка, після р'чної чи навіть довшої сироби покинули Гірничу Академію, помінявши фах. Остатній стипендіат, Петро Львович, після п'яти років студій на Гірничій Академії попав у вир воєнних подій 1939 року та лише з кінцем 1942 р. оборонив інженерський диплом на Політехніці в Шарльоттенбурзі. Також щасливо дипломувався в Шарльоттенбурзі в 1942 р. інж.-електрик Микола Лівша, якому стипендійний фонд допомагав під час його навчання у Варшавській Політехніці.

Зрозуміло, що високошкільні студії на політехніках мають трудну програму, вимагають замилювання, сили волі й уміння систематично вчитися і здавати екзамени. Зрозуміло й те, що українцям, які присвоювали фахове звання в чужій мові, поступ у навчанні давався трудніше. Однак, згідно з встановленою неписаною традицією, стипендія ім. Петлюри призначалася лише тим, хто у визначеному терміні перейшов принайменше на другий рік навчання... Пригадую собі, яких то ми не перепробували експериментів, щоби спонукати декого з наших слабодухів-студентів до більш серйозного відношення до своїх обов'язків! В таких випадках пропонували ми навіть однократову допомогу за складений екзамен по 50 злотих... Що ж, бували й такі випадки, коли у хлопця «не лежала душа» до обраного напрямку студій, коли показалося, що він узявся «не за своє діло», коли розум «не смакував» таємниць, що їх йому відкривали в ході лекцій — поля його не слухалася, а природні здібності та замилювання рішуче намагалися чогось іншого; в таких випадках ми не були в силі спокусити та примусити. Наслідком спроб зламати натуру являлася страта часу і грошей...

Першим скарбником Фонду був М. Чижевський, після нього став ним В. Чирський. Відпоручником на Краків був інж. М. Дубовицький, а на Варшаву — інж. Є. Перхорович. Решта невикористаного до вересня 1939 року Фонду — понад одна тисяча польських злотих — «заморозилася» в банку ПКО на біжучому рахунку скарбника В. Чирського; всі спроби звільнити цю конче потрібну українському студентові суму до цього часу не привели до бажаних наслідків.

З-поміж українців не емігрантів, тобто тих, які походили з Галичини, Во-

ліні та Холмщини і закінчили свої студії в Краківській Гірничій Академії, пригадую собі В. Короля, С. Тисовського, О. Шпіцера (пізніше змінив своє прізвище на Спіральський), К. Кізіму, Є. Перхоровича, М. Дубовницького, Р. Монастирського, С. Новосільського — це ті, що отримали дипломи до війни. Було ще може вдвічі таких, що з різних причин відійшли, переважно вже після першого року навчання. Бо в Гірничій Академії шовіністичні настрої все наростали, як серед товаришів-студентів, так і серед професорського складу, і був явно протиукраїнський. Міжнаціональну ворожнечу поглиблювала польська преса, особливо вихватки краківського «Ілюстрованого Кур'єра Цодзенного». На своє позитивне conto мушу записати, що моя присутність в професорській Вченій Раді та моя національно ясно визначена постава, при здобутому вже на той час науковому авторитеті, дещо стримували вибухи українофобії, так мені, принайменше, здається. Однак згодом, коли я виїхав на Шлеськ і втратив безпосередні впливи і на професорів, і на студентів, стосунки на академічному терені все погіршувалися. Старі професори з бувшої Росії повмирали; на їх місце прийшли нові люди з загостреними шовіністичними тенденціями.

Тоді також ректорат «забув» про мою тяжку працю при організації Гутничого відділу Академії. Загострилася конкуренція усередині факультету, до голосу дійшла позакулісна політична акція. Зникла серед викладачів об'єктивність, загострилися умови прийняття, у повітрі зависла передвоєнна буря... Також і на копальнях, гутах та фабриках посилювався урядовий шовіністичний тиск, для інженера-українця вже зовсім не було вільного місця праці. Дійшло до того, що українським студентам Гірничої Академії в останніх двох передвоєнних роках хронічно не вдавалося відбутися обов'язкову практику! Навчання було коштовне, громадської допомоги для українців — майже жодної, стосунки з товаришами-поляками погані. До того ж — в майбутньому не вбачалося жодних перспектив для себе... Тому-то й інтерес української молоді до цих важливих в державному розумінні галузей промисловості (гірничої і гутничої) все падав.

В 1923 році Українська Таємна Політехніка у Львові обрала мене професором і я почав доїздити до Львова раз у місяць на лекції. Розпочав я курс «Вступ до металознавства» для 2-го семестру Машинового відділу. Вступна лекція відбулася вчисто, була велелюдна й приємна. Друга та третя лекції мали місце в післяобідній порі, в приміщенні української школи, в сусідстві собору св. Юра. Кількість слухачів була вже менша. Приїздив я у Львів ще щось з п'ять разів, зацікавлених було щораз менше. Один раз взяв я участь в засіданні професорської Ради під головуванням ректора інж. В. Лучківа. Останні мої лекції відбувалися вже зовсім таємно: остання — десь з початком літа 1924 р. — відбулася у мене в готелі. Прибуло на неї лише троє студентів!

В Кракові українське життя скупчувалося навколо «Просвіти». Бракувало інтелігенції; студентська молодь була зайнята своїми молодечими справами, а на провідника українського руху не знаходилося серед краків'ян енергійної, жертвенної людини. На початку Краківську «Просвіту» очолював інж. Р. Коритовський, незалежна й авторитетна людина. Але це не тривало довго і його місце зайняв радник І. Добрянський, людина м'якої вдачі, слабовитий і переважаний заробітковою працею. З-поміж просвітян-активістів пам'ятаю добре конструктора скрипок Новосільського, сестер Мілянчи, артиста-малювача Горняткевича, піаністку Левицьку, докторову Гогульську, пані Добрянську, інж. Казаневича з Велічки... Окрім них збиралося в «Просвіті» багато урядників міських, поштових, залізничних, трамвайних та з приватних установ, на середніх та нижчих щаблях — це вони власне потребували національно-культурної опіки. Трохи згодом на нашому небосхилі появились професори Богдан Лепкий та Іван Зілінський — науковці, старші вже віком. В громадських кругах вони провідних місць не зайняли, однак охоче й гідно репрезентували українську суспільність та її культуру і служили моральним опертям в національно-політичних справах. Ще пізніше з'явився проф. Володимир Кубійович, який відразу міцно зв'язався із студентством.

Щорічне Шевченківське свято обходилося традиційно дуже прочисто. Відбувалося воно переважно в залі Старого Театру з участю запрошених артистів. Після «академії» учасники громадно йшли на т. зв. комерс, тобто в ресторан на товариську бесіду. В р. (?) приїздив у Краків з доповіддю на «Свято української культури» проф. Іван Огієнко з Варшави; свято відбулося в театрі «Багателя» та стягнуло українців навіть з далеких околиць Кракова.

На кінець 1924 року мав я вже сяку-таку лабораторію та енергійно взявся за свій докторат. В р. 1925 вийшов зошит моїх лекцій п. з. «Szkice z teorii metaloznawstwa», в поширених рамках. Була це тематика досі в Польщі незнана, яка лише починала обговорюватися в закордонній, особливо в американській пресі. Ці лекції друкувалися в часописі «Przegląd górnictwo-hutniczy», видав їх також окремою брошурою, тиражем 50 штук, які розіслав колегам-фахівцям. Це була піби випущена ракета, яка зразу осяяла мою робітню і звернула увагу на її автора з боку науково працюючих технологів. Після того послідувало декілька вдалих прилюдних лекцій для ширшого гурту зацікавлених.

Після того почали мене відвідувати представники технічного світу, запитуючи про різні актуальні технічні справи. В той спосіб зв'язався я з Товариством Догляду Парових Казанів і розпочав серію випробувань в обсязі зацікавлень Товариства. Таким чином, паралельно з працею над докторатом виконувалася друга велика праця, що стосувалася якості й пластивостей заліза для виробництва котлів. Цей матеріал послужив опісля основою для моєї габілітаційної праці «O właściwości kotłownych», яку я надрукував в органі згаданого Т-ва, а згодом видав окремою книжкою в кількості 200 примірників.

Восени 1927 року дня 13 листопада відбулася моя докторська промоція. Праця на тему цементації заліза та деяких спеціальних сталей, як рівно ж кобальту й нікелю бором і берилем — була предложена Механічному відділові Варшавської Політехніки і там же схвалена. Промотором моїм був проф. Броневський. Від докторських екзаменів мене звільнено на тій підставі, що я ці екзамени здав уже раз у Києві; щасливо, завдяки задавненим добрим відносинам з моїми польськими товаришами з Києва, я одержав посвідчення про цей факт. Докторську розправу я опублікував також і в українській мові в «Записках НТШ» та польській в часописі «Przegląd Techniczny», а окремі відбитки видав книжкою, яка й була предложена Варшавській Політехніці.

Промоція відбулася дуже вчисто в аулі Варшавської Політехніки, в присутності президента Мосьціцького. На промоцію з'явилася чисельно й варшавська українська колонія, а того ж дня вечором Український Національний Комітет влаштував у своєму приміщенні печерю в мою честь.

Незабаром після промоції я одержав запрошення від директора Державної Збройовні, мого товариша по Київській Політехніці, інж. В. Вежейського на пост консультанта технічної дирекції цього підприємства в справах сталей та термічної обробки сталевих конструкцій. Це становище я прийняв радо; відчиняло воно мені двері до металооброблюючого промислу, збільшувало мій авторитет та підносило моральну й технічну вартість моєї лабораторії в Академії. Співпрацю з Державною Збройовнею розпочав я в жовтні 1927 року. Підприємство це мало чотири фабрики: дві фабрики рушниць у Варшаві й Радомі, одну — амуніції в Скаржиско-Каменній та фабрику прицілів у Варшаві. Значно пізніше урухомлено ще п'яту фабрику в Красніку, майже на нашій етнографічній території (південна Люблінщина), яка виробляла амуніцію. Головна дирекція підприємства працювала тоді над уніфікацією всіх типів амуніції та озброєння, що було незвичайно важливим завданням з огляду на те, що Польща отримала в спадок від Антанти німецькі збройовні, а до того запаси російської та австрійської амуніції. Цей цінний, але різносортний матеріал створив саламаху, яку треба було якось відповідно скласифікувати та оцінити її вартість і технічну придатність. Для мене особисто відкривалося поле для практичної діяльності. Не гаючи часу, я взявся енергійно до роботи.

Невдовзі після того, як я був затверджений офіційно консультантом Державних Збройовень, вислали мене у відрядження до Берліна на *Werkstofftagung*, де я пробув днів десять та познайомився з цікавими технічними розв'язками. Там же познайомився я ближче з проф. І. Чохральським, який користувався серед німців великим авторитетом як знавець інших, крім заліза, металів і як винахідник підмінних підшипникових стовпів на олов'яній (свинцевій) основі, з додатками лужних і лужно-земних металів. Чохральський визнавав себе тоді поляком, і поляки гордилися ним. Він був одним з організаторів згаданої вистави, де демонструвався м. ін. ряд його власних наукових праць та технічних експонатів.

Через півроку після того поїхав я з дир. Вежейським та його штабом у Пільзен в Чехословаччині, на запрошення директора Громадко, який саме підготував організацію фабрики літаків на летовищі Океше під Варшавою, на припоручення чеського концерну «Шкода». Запізналися ми з великою Шкодівською фабрикою, посмакували оригінального пільзенського пива, відвідали збройовні в Брі та оглянули дещо цікавого в околицях Праги.

Ще через рік був я з відрядження в Швеції, де відвідав гуту *Saandvlken*, Державні Збройовні в Стокгольмі, а також побував в Коненгазі та Парижі. Опісля їздив ще до Англії в околиці Лондону.

Запросивши мене, українця, на пост дорадника в справах військової продукції, дирекція *Panskowuch Wytwórni Uzbrojenia* почувалася досить ніяково. Напливали доноси, неоднократно чулося її докори з боку шовіністичних народців. Від дирекції і вийшла пропозиція, щоб я прийняв польське горожанство.

Це питання розважалось на високому щаблі, бо зі слів дир. Вежейського виникало, що сам президент Мосьціцький наказав «не робити Чопівському труднощій, коли він вже вирішить звернутися офіційно з цим внеском». Згодом довідався я уже в Кракові, що воевода краківський Даровський, якого я знав з Варшави ще з часів спільних праць українсько-польської Торговельної Комісії (він був членом польської делегації), отримав з Канцелярії президента наказ «знайти підстави» для затвердження мені польського громадянства.

Вибору для мене, властиво, не було. Або буду просуватися вперед в започаткованій науковій кар'єрі, яка так добре заповідалася, або заверну на вихідне становище безправного емігранта. Я звернувся по раду до Ради Міністрів УНР і одержав сердечний лист від проф. Прокоповича (він був тоді знов прем'єром УНР), в якому він виказував повне зрозуміння для мого рішення, дозволяв на зміну горожанства і водночас запевнював, що Уряд УНР буде й надалі рахувати мене громадянином України і членом української нації. Подібно дораджували мені й мої щирі приятелі др. Євмен Лукасевич та проф. Кость Мацієвич. Зрештою — під Польщею опинилося сім мільйонів українців, українська Справа назовні стояла на мертвій точці; я не бачив аргументів для заховування *status quo*.

Краківський воевода дійсно шукав переконуючого мотиву, щоб визнати за мною польське громадянство. Спочатку пробував він знайти родинний мій зв'язок з польськими родами. «Напишіть, — намовляв мене, — що Ваша бабуля по матері була польського роду, прізвище Янчинська має польське забарвлення!». «Та це ж незгідне з правдою, моя бабуля була донькою і дружиною священника і походила зі староукраїнського роду», — відповідаю. «Ну, коли так, — заявив мій співрозмовець, ображений, що я відмовився від такої честі, — то громадянство буде Вам не ВИЗНАНЕ, а НАДАНЕ...».

Сяк чи так — я став «польським громадянином української національності», та ще й «приписаним до Краківського воеводства», бо приписатися до Волинського, звідки я родом, мені не дозволено: це було би зовсім «неблагонадійно»!

Одразу після затвердження громадянства Сенат Гірничої Академії запропонував мені штатну кафедру. Правда, ця пропозиція була вимушена також і намаганням не відпустити мене на Горішній Шлеськ, де моя присутність була з політичних мотивів небажана, а куди я шукав дороги, щоб поліпшити свою мате-

ріальну ситуацію. Можливо, що дехто з професорів хотів в цей спосіб зберегти мене і для самої Академії.

В 1927 р. звернулася до мене дирекція гуті «Покуй» в Новому Битомі з проханням висвітлити їм питання надмірної текучості (м'якості) рейок їхнього виробництва; вкладені в штреки рейки їхні швидко стиралися, спливали та не витримували загартованого контрактом терміну праці (всього 5 років!). Я радо взявся за це «хлібне» та цікаве для мене діло. Після піврічної праці над ним та після кількох відвідин у гуті, де я обсервував та перевіряв свої внески, я предложив дирекції справоздання зі своїх обсервацій, разом з вислідами нереведених спроб поправи технології продукції. Питання було з роду тих освячених традицією виробничих методів, де науковець має сто процентів шанс на виграну, бо неук-дилетант тримався кошовної технології, без належного теоретичного розуміння й підстав, тримався непотрібної традиції та дбав лише про кількість отриманого продукту, а не про його якість — з цим останнім було, як Господь пошле.

Я казав собі дорого заплатити за ствердження існуючого стану, його оцінку та за вказання способу поліпшення якості продукції. Зрозуміло, не всі мої висновки сподобалися. Але дирекція гуті прихилилася до моїх пропозицій і... запропонувала мені обняти на гуті пост начальника Дослідницької Станції, з доброю платнею, яка втричі перевищувала платню ординарного професора!

Сталося це з початком 1928 року. Я був уже після докторату, діти підросли, видатки збільшувалися. Мій ларингіт, професорська хвороба горла, лякав мене: читання лекцій восени було утруднене через вогкий краківський клімат. Та й хотілося більш достатнього життя... Я був досі лише «контраковим» професором Академії, вправді з платнею «ординарного», але існувала загроза, що впросто вже мій заступник і мене скинуть. Крім того, в своїй дослідницькій праці я часто зустрічався з закидом, що я надто «теоретизую», бо фабрична рутинна мені чужа. Консультації в Збройовні були характеру «металознавчого», а я претендував на звання «металурга».

Правду кажучи — я не дуже вірив у «вищість» фабричної рутини, хоча не мав підстав ані сміливості цілковито її заперечувати. І тому, що закиди децю вдарили по моїй амбіції, я прийшов до такого висновку: якщо суспільність фахівців вимагає сполучення теорії з практикою, то чому мені залишатися впертим і відмовлятися шти отією «кращою» дорогою? Ще ж маю час, аби випробувати свої сили в гутничій практиці.

І так я зголосив свій відхід з Гірничої Академії у Кракові. У відповідь декан Єжевський листом від імені Сенату школи запропонував мені пост «звичайного штатного професора», про що я вже згадував вище.

Ще півтера року лучив я обидва становища, тобто кафедру в Академії та пост начальника в гуті «Покуй» (від 16 серпня 1928 до 31 грудня 1929 р.). В кінці передав обов'язки професора й керівника Лабораторії своєму ад'юнктові дру Владиславу Лоскевичу, який у мене докторизувався. Цим кроком я, однак, не порвав цілковито з Академією, бо затримав за собою лекції з «Термічної обробки» та «Спеціальних сталей» — як доцентуру, а ще через деякий час передав Лоскевичу і «Обробку», залишаючись тільки при «Спеціальних сталях». П'ять років був я доцентом, після чого надійшла номінація на «титулярного професора», яка дозволяла затримати титул «професора», але без державних привілеїв, прив'язаних до нього.

В перших роках доцентури доїздив я до Кракова кожної суботи, опісля в кожну другу суботу. Мій учень інж. Микела Дубовицький, який став асистентом при моїй кафедрі, виручав мене на практичних заняттях, а часом заступав мене і при екзаменах.

Гутничий факультет Гірничої Академії у Кракові не був численний. Крім теоретичних кафедр, спільних для обох напрямків Гірничого і Гутничого, як: фізика, хімія з фізикохімією, машинознавство (курси I та II), будівництво та

НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА

ВИБРАЛО

ІВАНА ФЕЩЕНКА-ЧОПІВСЬКОГО

СВОІМ ДІЙСНИМ ЧЛЕНОМ

В МАТЕМАТИЧНО-ПРИРОДОПИСНО-
ЛІКАРСЬКІЙ СЕКЦІЇ.

ПРО ЦЬО ПОВІДОМАЄ БОГО ОТСЕЮ ГРАМОТОЮ.

Львів, 8 квітня 1926

Др. Микола Ризницький

ГОЛОВА

Др. Микола Ризницький
СЕКРЕТАР

НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО

ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА
У ЛЬВОВІ

Грамота НТШ від 8 квітня 1926 року про обрання І. Фещенка-Чопівського дійсним членом математично-природописно-лікарської секції товариства.

електротехніка — на Гутничому факультеті були ще такі напрямки: 1) металургія загальна та металургія заліза, 2) металографія та термічна обробка, 3) металургія інших металів поза залізом, 4) пластична обробка на горячо (кузнєцтво і прокатка), 5) ливарство, 6) технологія палива — крім того доцентури, 7) коксівництво, 8) легкі стопи та легкі метали, 9) спеціальні сталі.

Кількість студентів пересічно не перевищувала 250—300 осіб на всіх чотирьох курсах (роках) студій. Новиків доходило кожного року біля 40 осіб. Вчилися студенти довгенько, по 5—6—8 років, аж до несхочу!

До 1930 року я провадив своїх дипломантів в Гірничій Академії, опісля розміщував їх по гутах і фабриках та доглядав за їх працею. Це виходило зручно для мене, бо вони опрацьовували теми з практики і для практики. І так за час від 1926 року і аж до 1939 року включно, тобто від моменту зорганізування металографічної Лабораторії в Академії до початку другої світової війни, було у мене 49 дипломантів: з того числа 44 успішно одержали дипломи, а п'ятьом війна перешкодила довести їх працю до кінця. З тієї кількості дипломантів над дипломною темою трудилося в самій Академії 7 осіб, готуючись до продовження в будучому науково-дидактичної праці, в Державних Збройовнях 14 осіб, в гуті «Покуй» — 7, в гуті «Байльдон» — 20, у фабриці локомотивів у Хшанові «Фабльок» — одна особа.

Між моїми дипломантами було 5 українців: Микола Дубовицький, Адріян Марущенко-Богдановський, Валентин Чирський, Всеволод Дідковський та Степан Новосільський. Характерно, що всі вони поженилися опісля з польками... Євген Перхорович, хоч був увесь час зі мною в тісному контакті, однак — згідно з моєю порадою — вибрав тему з «легких стопів» і писав дипломну працю у проф. Лоскевича. Всеволод Дідковський написав властиво дві дипломні праці: першу, під моїм наглядом, надруковану в 1935 р. в журналі «Przegląd mechaniczny», а друга була роблена у проф. Бузека з ливарства.

Дві дороги вели до інженерського диплому: одна через креслення, тобто через проект будови фабрики або гуті, друга через лабораторію, тобто через розв'язання якогось практичного завдання дорогою досліджень (аналізу й синтезу). В Київській Політехніці обов'язували обидві дороги: на VII семестрі студент хімічного відділу (технолог) виконував аналітично-синтетичну працю, а на VIII семестрі рисував проект казана або фабрики, згідно з вибраною спеціалізацією. На Краківській Гірничій Академії можна було собі вибрати одну зі згаданих доріг. Студенти, які писали дипломні праці у мене, повинні були йти дорогою лабораторійною. Правда, теоретично вони могли виготовляти й проекти модерних фабрик термічної обробки, але якось не знайшовся ніхто, охочий взятися за цю тему.

Що притягало студентів до мене? Був я їм чужий по національності, і вони це добре знали. Однак на вісім спеціальностей, що їх можна було вивчити в Академії, мої дипломанти творили 20 %, а були періоди, що й більше!

Відповідь проста: я одобряв дипломну працю вже в такій викінченій постаті, що вона годилася до друку, а це грало на амбіції молодих людей. Ніде правди діти, що часом доводилося самому додатково попрацювати над деякими представленими тезами, і то так ґрунтовно, що «співавтор» не завжди її пізнавав... Різниця була в підході до обраної теми, бо керівник її — тобто я — знав, чого шукати треба в ведених дослідженнях, а дипломант, залежно від індивідуальності, не завжди здавав собі до кінця справу з мети експериментів. Та й саме трактування теми траплялося, бувало, таке учнівське, що доводилося виправляти і виправляти.

На тему дипломних праць відбулися в нас на Вченій Раді дискусії, де я — хоч і був у меншості — в силу обставин залишався горою, бо за мною свідчили досягнені ефекти. Пізніше, коли появилися молодші професори, замість дискусії з'явилася... конкуренція. Але мій метод праці здобув собі послідовників більш агресивних, бо, може, сміливіших з рації віку, а головне — приналежних до пануючої нації.

В промислі Горішнього Шлеська

В серпні 1928 р. я обняв становище начальника Дослідницького Інституту гуті «Покуй», в Новому Битомі. На мої домагання дирекція об'єднала всі лабораторії, що були розкинені по всій гуті: хімічну, металографічну, вогнетривких матеріалів, аналізу коксу, смарів та олій, тривкості матеріалів та магнітних помірів. Все це помістилося тепер в одному будинку. Закуплено ряд нових машин та устаткування. В такий спосіб постав величавий Дослідницький Інститут, в якому zatrudнено біля 80 осіб. Реорганізуючи свій Інститут та поставивши на його чолі науковця — професора вищої технічної школи — дирекція гуті робила собі неабияку рекламу, уміцнювала авторитет серед клієнтелі, особливо державної, а тим самим частково прикривала свої виробничі огріхи.

Підприємство «Гута Покуй» було в той час властиво німецьке. Його акції були в переважаючій більшості в німецьких руках, дирекція та начальники продукційних цехів були переважно німці. Процес польонізаційний, що його започаткував та рішуче й енергійно переводив в життя шлеський воевода Міхал Гражинський, був тоді, коли я прийшов на гуту, лише в початковій стадії. Я, українець, відразу попав між два ворогуючі між собою табори: німецький, який мав за собою багатолітню традицію, попертя актуальної дирекції, широкі контакти в терені та являвся значущою більшістю, та польський проурядовий, який хоч і не був технічно досвідчений і не мав авторитету, але був в офензиві і увесь час твердо оглядався на поміч з боку польських урядових чинників.

Я старався бути далеким від цих «позакулісних» притаєних терть та віддався цілковито організаційній праці. Найтруднішим її етапом було «спаяння» в одну органічну цілість всіх донедавна розкинених частин Інституту. Вже протягом першого пірріччя позначилися деякі розходження між моїм «професорським» наставленням, тобто критичним підходом науковця до шаблонних технічних процесів і продукційних процедур, та начальниками продукції поодиноких цехів цього великого металургійного комплексу (з місячною продукцією біля 25 000 тонн сталі), яким залежало більше на кількості, чим на якості виробів — бо від того рахувалися чейже акорди, преміяльні та тантієми. До того ж більшість тих начальників була без вищої освіти — бувші майстри з довголітньою практикою, які володіли рутинною, традицією, відзначалися добре виробленою професійною інтуїцією, але не хотіли сприймати, а то й були вороже наставлені до «чистої» науки та новітніх теорій. А я розумів свою роль не тільки як особи, що була покликана допомогти дирекції гуті в підвищенні якості продукції, але й як до певної міри «прокурора», що мав елімінувати нецтво та усунути перестарілу рутину. Звідси поставали колізії з моїми новими співпрацівниками з цехів, які вважали, що найпершим обов'язком начальника Дослідницького Інституту було прикривати огріхи виробництва, вибілювати невдачі та пробувати «науково» доказати, що біле є чорне, а чорне — біле!

Ще Ф. Осмонд в своїй прекрасній ювілейній промові (диви «Краківські Вісти» з 24 грудня 1942) з великим притиском висвітлив різницю в підході науковця-теоретика та інженера у виробництві; мені довелось на власній шкірі відчутти правдивість висновків цього «батька металографії», але в сучасності, тобто через сто років пізніше, чим довелось переживати такі самі настрої й суперечності Великому Осмонду...

Я швидко відчув непосильність тягару отих суперечностей та через десять місяців своєї гутничої діяльності пробував відійти на попередні позиції — повернутися на професорське становище у Краків. Мене туди навіть і кликали та давали «штат». Однак дирекція гуті мене не відпустила. Тому довелось зліквідувати свої професорські обов'язки до мінімуму, понехтувати педагогічними амбіціями та пристосуватися до промислової дійсності... З кінцем літа 1920 р. я перевіз на Шлеськ і свою сім'ю (адреса: Nowy Bytom, ul. Niedurnego, 69).

Оскільки, однак, вистачило в мене авторитету й уміння, щоб врешті-решт утримати свою позицію науковця на посту шефа Дослідницького Інституту, в кінці навіть серед технічних кадрів гуті, то я цілковито перерахувався в можливості втримати надійні й тривкі відносини з місцевою польською адміністрацією; вона не визнавала на Шлеську «нейтрального» елемента і бачила лише дві групи населення — одну «корінно польську» і другу ворожу. Як українця, мене зарековано місцевими урядовими чинниками до германофілів, внаслідок чого всі мої кроки й децизії підпадали під гостру кваліфікацію і насвітлювалися в мою некористь. Першу скрипку в цих неприхильних мені діях відіграли три особи з гурту діячів-польонізаторів: начальник місцевої поліційної округи, директор місцевої народної школи (куди ходили мої діти) та мій асистент і заступник, спольщений чех Дворжак, який безпосередньо використовував моє наукове знання для своїх особистих інтересів (про що я довідався щойно згодом), а за моїми плечима обвинувачував мене, осмішував та інформував поліцію про мої «українські подвиги». Цензурована була моя пошта, обсервовано моїх гостей, роблено закид, що дома розговорною мовою була в нас українська, що я передплачував українську пресу, що заангажував для дітей бону-німкеню... Тихцем списувано мої жарти й прислів'я, які я залюбки втручував у свої репліки. Дуже тяжкою моєю провинною явився факт, що я упросив дирекцію прийняти в лабораторію двох дуже здібних практикантів, молодих інженерів — українських емігрантів, які не могли собі найти праці (М. Зінченка та А. Покрасеня); вони вийшли з Київської Політехніки, були офіцерами Української Армії С. Петлюри... Цим фактом я нібито започаткував організацію «української колонії» на самій німецькій границі. Від політичного процесу й криміналу охоронив мене лише мій добрий зв'язок з Варшавою та моя легітимація технічного радника Польських Державних Збройовень.

Але Шлеське воєводство записало мене вже на «чорну листу», так що після трьох років моєї «практичної» діяльності в гуті «Покуй» дирекція була примушена під тиском «зовнішніх чинників» перенести мене «для добра служби» до Катовиць на гуту «Байльдон», подальше від кордону. Перенесення відбулося начебто на моє власне прохання... Шовіністично наставлена польська адміністрація на Шлеську, який мав у рамках Речі Посполитої окрему господарчо-культурну автономію, не могла примиритися з присутністю «українського вогнища» на всього два кілометри від границі.

Настав 1931 рік. В Польщі з'явився перші признаки господарської кризи. Промисловість почала занепадати, заробітки — зменшуватися. Криза завідалася на довгий час.

Гута «Байльдон» відповідала мені більше своїм продукційним профілем, ніж гута «Покуй»: тут виробляли шляхетні сталі, і це стояло ближче до моєї вужчої професії «спеціальні сталі». Крім того Катовиці — це був воєводський осередок, з гімназіями, театром, звідси був вигідний зв'язок з Краковом та Варшавою. Коротко кажучи — на цю заміну я погодився дуже радо. Мій асистент інж. Дворжак також був їй радий, позаяк успадкував моє становище в гуті «Покуй». Однак і на новому місці не все склалося відразу щасливо, бо керівником металографічної Лабораторії був до сього часу мій дипломант та бувший асистент, який встиг уже собі виробити незалежну позицію, а з моїм приходом ставав моїм підлеглим. Мені був підпорядкований цілий Дослідницький Інститут (лабораторії хімічна, металографічна та тривкості матеріалів). На превеликий жаль — і тут довелось натрапити на вражені амбіції та відсутність службової рівноваги.

Я не належав до «гострих» службістів, не вмів тримати «владу» міцно в руках. А головне — я з засади ніколи не робив таємниць зі свого власного наукового доробку. Показалося, що оскільки ця риса була додатньою у професора, то вона ставала негативною у начальника промислової одиниці, де віками утверджена традиція наказує, щоб свій авторитет старанно плекати та всіма способами обороняти його від загрозливої та безоглядної конкуренції. Тут перехрещувалися інтереси спритних та ініціативних одиниць: сприт заступав часто авторитет,

а «бляга» й дилетантство — наукову підготовку. Зрештою, це не відносилось до мого бувшого учня й асистента, а тепер заступника — він був ще найбільш чесний серед цього нового середовища.

Я не пхався на адміністративні висоти, про це засвідчує моя наукова діяльність періоду 1928—1939, коли я випустив багато наукових праць та використував свою безпосередню близькість до практики в наукових цілях. Я став одним з ініціаторів та співорганізаторів Польського Товариства Гутників; був навіть у складі його першого правління, але мене звідти скоро вигризли. Був я також незмінним співорганізатором щорічних з'їздів Польських інженерів-механіків (СІМП), в ході яких традиційно головував у Варшаві на металознавчій секції.

Підприємливою безліч труднощів, започаткував я також періодичні науково-технічні видавництва. Першими почали появлятися зошити «Prace badawcze Państwowych Wytwórni Uzbrojenia». Вийшло 7 томів, а з них шість — виконаних вщерт працями моїх дипломантів. При дирекції гутн «Байльдон» почали виходити «Prace badawcze Huty Baildon», в сумі 5 томів; шостий був в 1939 р. уже надрукований, але ще не складений в книжку — так і знищений в друкарні під час війни! В «Працях Гутн Байльдон» на загальне число 29 публікацій — 21 була мого авторства або ж співавторства з моїми учнями.

Доходила до мене критика моїх публікацій, мовляв, вони переобтяжені «літературним» вступом, а поодинокі праці повторюють нерідко ідеї та методи, опубліковані раніше. Я відповідав на те, що зіставлення фахової літератури має свою вартість; раз зафіксована, вона улегшить працю послідовникам теми, заощадивши їм час на розшуки. А що до малої кількості «технічно-наукових новинок», то в нашому фаху взагалі рідко трапляються зовсім нові речі. Новий винахід в металургії чи металографії — це початок нової ери! Зрештою, все залежало від підходу до оброблюваного питання: бувають критики, яким ні в чому не догодиш — нехай він сам займеться критикованим явищем та попробує винайти щось «нового»! Відомо, що між фразами й фактами, між критикою і ефективною працею, між доброю лише волею та її здійсненням дистанція дуже відлегла. Тому-то я на критиків мало звертав увагу, продовжуючи працю власними методами, які принесли мені в результаті неабиякий матеріал для виготовлення підручника п. з. «Металознавство», що його я видрукував при допомозі «Państwowych Wytwórni Uzbrojenia» в трьох томах, ілюстрованих численними оригінальними фотографіями.

На написання «Металознавства» я потратив дуже багато часу. Перший том появився в 1932 році, другий — в 1934, а третій — в 1936 році. Кожний з них лежав в редакції і в друкарні по два роки; моя польська мова потребувала виправлення, а це тривало неоднократно і довше, ніж сама творча праця над змістом (не враховуючи часу над збиранням і впорядкуванням матеріалу).

Котрий том «Металознавства» був найбільш вдалий? Проф. Чохральський хвалив перший том, проф. Броневський — другий. На том третій не знайшлося рецензента, стосунки мої з товаришами були вже не ті, що давніше. Ворогів назбиралося чимало, заздрісників ще більше, а до одвертого бою ніхто не відважувався вступити. Особисто вважаю, що, власне, в третій том я вклав ціле своє «я»: в ньому поміщена теорія цементації заліза вуглем, про яку так прихильно обізвався свого часу проф. Обергоффер з Бресляу в своєму «Das schmiedbate Eisen», виданому ще в 1920 році, а опісля ще в «Das technische Eisen». Цей третій том обіймає м. ін. мою київську та краківську дисертації та ефект незлічених досліджень моїх власних та моїх учнів, проведених під моїм наглядом, з обсягу металічної цементації та теорії дифузії.

Польський технічний світ пішов услід за польськими політиками: він охоче прийняв у свою національну культурну скарбницю доробок українського науковця та... мовчки перейшов над цим фактом до денного порядку. Як змінилися і в науковому польському середовищі відносини супроти моєї особи, засвідчує такий факт.

Коли в 1937 році Гірнична Академія влаштувала екскурсію до фабрик і

дослідних інститутів Англії та на Всесвітню Виставку в Парижі, то проф. Скоміський, керівник цієї екскурсії, попередив мене («на всякий випадок», як він висловився), що склад екскурсії має мати вигляд однорідний; тому він просить мене виступити лише, в характері «члена польської делегації». Англіїці, мовляв, запросили лише «поляків»! Цілковито протилежна ситуація заіснувала перед п'ятьма рскама, коли під час екскурсії Державних Збройовень, на офіціальних і півофіціальних зустрічах в Празі, Стокгольмі і Лондоні, дир. Вежейський завжди рекомендував мене як українця... Але В. Вежейський, бувший член Польської Соціалістичної Партії, вихованець ліберальної Київської Політехніки, член польського студентського «землячества» у Києві, пам'ятав, що це «землячество» виступало неоднократно назовні однозгідно з українською Студентською Громадою, під час, коли А. Скомпський, польсько-галицький народовець, шовініст найпершої води, не визнавав мирного співжиття з «русинами» та діяв на знищення «всього руського».

Український науковець-емігрант, та ще працюючий в ділянці технічних наук, не мав тоді великого вибору доріг. Видання вузько фахової книги, зміст якої швидко дезактуалізувався та вимагав частого поповнення і відновлювання, бо стислі науки поступали швидко вперед — та ще й книжки в трьох томах (загалом понад тисячу сторінок тексту плюс біля тисячі рисунків з таблицями), видання такої книжки українською мовою (в перекладі) було не під силу не тільки самому авторові, але й українській фаховій установі. Українське Технічне Товариство у Львові, в часах, коли редактором «Технічних Вістей» був Я. Стефанович, розпочало видавати моє «Метальознавство» від книжечки п. з. «Будова металей», після чого ентузіазм для цієї роботи швидко погас: по часті із-за браку гроша, але й із-за браку читача! Чув я стороною, що одеські інженери-українці (Комарецький) заходилися було перекладати моє «Метальознавство» на українську мову, з тим, щоб його й видати по-українськи; але з того їх наміру нічого не вийшло, позаяк «українізація» в більшовицькій державі (також «українізація» техніки) не тривала надто довго.

До речі, якимось в 1927 р. одержав я від редакції харківського «Науково-Технічного Вісника» запрошення до співпраці. Журнал цей видавався українською мовою під редакцією проф. Балаша. В ньому надрукували мені декілька моїх праць в рр. 1927—1929 і навіть надіслали мені з них відбитки. Але журнал цей протримався недовго і впав жертвою генеральної лінії більшовиків, яка повернула на знищення української культури.

Так само сталося з «Журналом Русского Metallургического Общества», що видавався до першої світової війни у Петрограді під редакцією академіка проф. Павлова (я був членом того рухливого Товариства до 1914 року) і в якому я друкувався. Професор Павлов віднайшов мене у Кракові та милим листом запропонував відновити співробітництво — це був 1925 рік. Я мав надсилати до «Журналу» звідомлення і рецензії на польські праці в галузі металургії. Однак в той час чи не я один на цілу Польщу працював науково в тій ділянці і рецензувати не було чого. Зрозуміло, що в тій ситуації я обмежився до висилання рефератів з власних досліджень. «Журнал», як і Російське Metallургійне Товариство, перестали існувати з кінцем 1929 року, позаяк ані російські, ані тим більше українські чи інші національні організації не мали права існувати в СРСР, навіть організації наукового характеру.

Я завжди згадував добрим словом мого вчителя проф. Василя Іжевського. Він вірив в мої здібності, пророкував мені наукову кар'єру, здається, щиро бажав бачити мене своїм наступником на кафедрі в Київській Політехніці. Він помер в 1926 році та все згадував мене і цікавився моїм життям; своєму оточенню заповів кликати мене у Київ!.. Мені, його найближчому учневі, випала честь написати некролог до «Журналу Русского Metall. Общества» (1926, I. XXI—XXII). Після його смерті я дійсно отримав вищезгадане запрошення, однак зазначено в ньому, що передумовою мого повороту на Україну мусить бути

«каяття»... Як сильно хотілося мені повернутися додому, мріялося попрацювати на рідній землі, для своїх, а не для чужих! Але ж дороги для мене через «каяття» не було — для мене, який пішов на еміграцію в ім'я незалежності й соборності України — це було проти мого сумління і не на мої сили. Так я і залишився на «гнилому Заході»...

Приблизно в цей самий час ректор української Господарчої Академії в Подєбрадах запрошував мене до себе, обіцяючи кафедру та різні почесні... В 1923 році я був там не бажаний, а тепер, коли я влаштував собі непогану лабораторію, мав науковий верстат до власної диспозиції, випрацював собі ім'я й авторитет, а Подєбрадська Академія почала хилитися до упадку і спритніші викладачі її розглядалися за більш надійним пристановищем — згадали про мене! І навіть були б не проти того, щоб я своїм авторитетом підкріпив їх позиції. Якби я прийняв був тоді їх запрошення, то це не була б навіть «патріотична самопожертва», а просто передчасне наукове самогубство! Бо ж — яка вартість науковця без лабораторії, а професора без учнів? Тому я вибрав «паліатив», дорогу, яка хоч і не була ідеальна і не усувала всіх колод переді мною, але давала мені більше можливостей: я сполучив академічну працю з виробничою і запізнався з тайниками практики, діткнувшись до промислового життя. Тим самим я поважно розширив своє «*singiculum vitae*», хоч своєю присутністю на Горішньому Шлеську зіссував трохи крові польській адміністрації. Дійшло до мене (через покійного проф. К. Ловінського), що воєвода шлеський Гражинський принагідно докоряв ректоратові Гірничої Академії, що вони мене випустили з Кракова в приграничну полосу! Мовляв, у Кракові я був «нешкідливий», а тут гальмую розвиток «польської рації стану» та «очолою опозицію національних меншин»... Сам воєвода, видно, радо зробив би мені не одну «пакость», але кожний раз потрапив на невдоволення з боку військових державних кіл, яким я був потрібний як фахівець в теоретичних металознавчих питаннях, незважаючи на мою національність; вони рахувалися з моїми зростаючим за кордоном авторитетом та часто використовували мій досвід (в Гутничій Комісії при департаменті Озброєння), аж поки не підросли мої учні і не заслонили мене своєю свіжою експансією, підігрітою молодечими амбіціями та освяченою польським патріотизмом.

Не може бути двох думок про вартість та культурне значення наукових екскурсій. Зокрема, екскурсії за кордон, до більш упромисловлених держав, з вище розвиненою культурою. Під умовою, звичайно, що мета їх мусить бути добре усвідомлена, план укладений до найменших дрібниць, а відвідини відповідно підготовлені. Доводилося мені приймати участь в численних екскурсіях, в багатьох міжнародних конгресах. Перед першою світовою війною я вже добре пізнав європейську частину Російської імперії, Урал та Кавказ, був на Міжнародних Виставках у Брюсселі (1910) та Туріно (1911), на Міжнародному Конгресі Металургів у Дюссельдорфі (1910) та Парижі (1913). Після війни я брав участь в чисельних з'їздах та конгресах техніків і інженерів у Польщі, а в кінці 1937 року був в Англії, де познайомився з директором Royal School of Mines при Лондонському університеті, проф. Г. Карпентьером, проф. С. Н. Desch, начальником Національної Фізичної Лабораторії в Теддінгтоні, проф. U. R. Evanson, директором лабораторії Queen's and Kings Colledges в Cambridge. Цей останній був відомий дослідник корозії металів та інших явищ, викликаючих зміни на охоронних поволоках. В Стокгольмі пізнав я проф. С. Benedichs, а в Парижі проф. L. Guillette та проф. A. Portevin з Ecole Superleure des Mines, де процвітав культ бл. п. проф. H. Le Chatelier, отого славетного металурга-теоретика, що виховав на професорів не один десяток слов'янських вчених, не згадуючи вже про німців, які розславили металургійні осередки в Аахен, Шарльоттенбурзі, Бресляу та Дюссельдорфі. На конгресах довелося зіткнутися особисто з вченими, які були мені знайомі лише з технічної літератури, як E. C. Bain, T. Swinden, W. H. Hatfield. Завдяки тому я переконався, що дослідні станції в добре поставлених підприємствах дійсно можуть відіграти роль дороговказів,

що вони насправді мають змогу «поліпшити» виробництво, попрацювати над введенням і впровадженням новинок; крім того, вони повинні інформувати і рекламувати, боронити свою фірму від несправедливих претензій клієнтів, вести пропаганду і всебічно стояти на сторожі інтересів та якості виробів свого підприємства. Приміром, National Physical Laboratory в Teddington — це ціле своєрідне науково-дослідне містечко з великою кількістю окремих будинків, в яких розташовані всілякі дослідницькі лабораторії; все це працює на кошт державної скарбниці, при фінансовій та ініціативній співпраці промислу. Промисл зголошує свої невдачі й побажання, а наукові станції розв'язують поставлені проблеми, як з теоретичної, так — по можливості — і з практичної точки зору. Оті лабораторії zatrudнюють висококваліфіковані кадри, які не мусять підходити до своєї праці, як до чогось перехідного і тимчасового, позаяк праця тут є добре оплачувана. Взагалі, інженер-науковець є тут не тільки побажаний, але й властиво доцінений.

Як в Новому Битомі, так і в Катовицях з'явилися біля мене незабаром асистенти-шовіністи, які почали вироблювати мені опінію неактивного і відсталого. Вони були водночас в більшості й політичними діячами, а над Польщею політичні хмари дедалі все більше згущувалися. З початком 1938 року я почував себе на гуті Байльдон таким самотнім, що серйозно почав розглядатися за іншою працею.

На моє щастя, атмосфера навкіль мене розрядилася в спосіб для мене сприятливий. Не дивлячись на мою національність, запропоновано мені становище технічного директора гуті в Стараховіцах. Я вимовив посаду в гуті Байльдон, але дирекція її не захотіла випустити мене до конкурентного підприємства і умовила залишитися. Правду кажучи, я не вірив у свої адміністраторські здібності, побоювався відповідальності на директорському фотелі і охотно погодився тягнути ляжку на дотеперішньому місці, після того, як дана була мені моральна сатисфакція — вислови довір'я з боку дирекції та запевнення про поправу відносин.

Все ж таки в глибині душі я все ще лелівав мрію про повернення на професуру в Гірничій Академії у Кракові, де я себе почував найкраще...

Початок другої світової війни

Влітку 1935 року купили ми в Кременецькому повіті на Волині⁸⁹ хутір в 57 гектарів орної та присадибної землі, з мурованою поверховою хатою, садом і маленьким парком. Правда, хутір цей (приписаний до с. Млинівці Староолекси-нецької гміни) знаходився досить далеко від залізничної станції (Корначівка — 18 км, Кременець — 32 км), однак його положення між Почаєвом (18 км) та Вишнівцем (8 км) так нам подобалося, що ми з дружиною вирішили приготувати собі там гніздо на старість.

Це була зовсім помилкова льоката капіталу. Хутір був замалий, щоб завести інтенсивну господарку, та завеликий для господарки «селянського» типу. Помимо того, що довелося чотири роки підряд вкладати великі гроші в побудову господарських будинків (стодола, стайня, шпихлір, возівня), то і на майбутнє не заносилося на прибуток, хіба що осіли б ми самі особисто на господарстві. Деяку сатисфакцію давало почуття «власності» на етнічно рідній землі. Туди перевезли ми частину меблів, бібліотеки, влаштували чотири спальні кімнати, столову, кухню — одним словом, з'явилася в нас друга хата, де ми відтоді проводили кожного року два літніх місяці. Хутір називався Jezow, але ми воліли

писати його Jerzow* і називати по-українськи «Юркове», в честь нашого сина, який може став би в будучому агрономом. Мріяли ми, що наш хутір стане українським культурним осередком.

На початку трудно було переламати недовір'я з боку селян-сусідів (хутір розташувався між п'яти селами: Млинівці, Бутин, Бакоти, Ридомль і Дзвиняч), які дивилися на нас, як на «шанів». З другого боку сусіди — польські осадники шпигували нас разом з поліцією на кожному кроці — прикордонна зона! Поволі, однак, ми вросли в місцевий ґрунт. Думав я, бодай діти мої не залишаться «емігрантами», а будуть мати свою ближчу «малу батьківщину»... Воно, може, так би ся і стало, якби не війна 1939 року.

Наша Оріся була тоді вже після двох років студій на Вищій Торговельній Школі в Варшаві та кінчала водночас Вищу Музичну Школу ім. Шопена, а Юрко перейшов у восьмий клас гімназії. Від початку 1939 року події в Європі розгорнулися неймовірно швидко, одна сенсація гонила другу. Для українського світу потрясучим став розпад Чехословаччини та трагічна доля Карпатської України. Для цього далекого українського закутку громадянство наше виказувало надзвичайне зацікавлення, але й в'язало з ним ширші національні надії... Німеччина, той політично-зовнішній чинник, на якого український загаль повкладав найбільші надії, відвів; що більше — його посунення були для нас зовсім незрозумілі! Це було перше *memento mori*, на яке Український Провід не звернув належної уваги — засліплений фантастичними і безпідставними прогнозами, не захотів на холодний розум оцінити витворену ситуацію. Пішов за чимсь нереальним і ніким не приобіцяним, за витвором своїх мрій — і тим самим започаткував наші наступні національні поразки...

В Польщі українські справи зайшли в сліпий кут, українців приписано до безоглядних германофілів. А літом 1939 року на глухій Волині селянство чекало приходу більшовиків! Тим часом ми на нашому хуторі вперто виключували наш чотирьохлітній план відбудови господарських будинків...

Орісю, яка їхала з Варшави до Юркового разом зі своєю приятелькою Ніною Крат, заарештовано у Вишнівці: переведено ревізію багажу та після кількох годин випущено вільно. Оріся навіть була «горда», що й вона стала жертвою політичного терору. Я на другий день поїхав зі скаргою до старости в Кременець; він запевнив, що це було «непорозуміння», але комендант поліції у Вишнівці заявив мені «просто з мосту», що мій вклад у хутір — зайва витрата гроша, бо я його і так не втримаю — скоро прийдуть сюди більшовики!

З початком серпня я був уже в Катовицях, а 20-го, хоч ще не закінчилися літні канікули, викликав до себе родину. Довго радилися ми — що нам робити на випадок війни, яка вже висіла на волоску? В основному ми погодилися, щоб залишитися на місці — німецька агресія не повинна була загрозити нам, як не полякам. Але надійшло розпорядження від генерального директора нашого концерну з Варшави (інж. Суржицького), аби в випадку оголошення евакуації я їхав у Варшаву і залишався в диспозиції Металургійного Інституту, що його очолював проф. Чохральський. Позаяк Оріся мусила вже їхати до Варшави, бо пересунула собі на осінь один іспит, то 28 серпня відправив я з нею ще й дружину та Юрка з багажем, а сам залишився в Катовицях, вичікуючи евакуації.

Воєнні дії розпочалися першого вересня раннім ранком. Йшли вони з несамоовитою швидкістю! 2-го вересня гута «Байльдон» розпочала евакуюватися. І хоча акція ця приготувлялася заздалегідь, однак проходила мляво: урядовці-шльонзакі явно її саботували, а поляки — елемент напливовий, в першу чергу поспішно спасали свої родини. На залізниці потворилися «корки». Комендатура міста видала мені «дозвіл на виїзд»; я купив квиток до Варшави і якимось пропхався у поїзд. Поїзд відійшов 2-го серпня о год. 5-й після обіду, але вже не

* По-польськи Jez-їжак, Jerzy-Юрій; назва хутора від обох слів фонетично читається однаково як «Єжув».

пішов нормальним шляхом на Ченстохову, а на Кельце. До Кельц їхали ми цілу добу. Вночі з 3-го на 4-те переїхали Кельце і 4-го доїхали до станції Лощна. Далі — ані руш! В ніч з 4-го на 5-те добрався я фірманкою до Скаржиска, де мене знали як консультанта тамтешньої фабрики. Десь над ранком біля год. 4-ї відшукав я фабричний готель. І тільки що заліз під ковдру, як почався нальот — вибухи, стрілянина, алярм! Про спання не було й мови. Зайшов я на фабрику, директор зробив великі очі: чого Ви тут шукаєте? Я пояснив, що їду службово до Варшави. Тоді він запропонував: після обіду відправиться у Варшаву ваптажне авто. Я з радістю вченився за цю ідею, і дійсно, після полудня ми відїхали в напрямку на Варшаву.

Недалеко вдалося нам відїхати... Десь за 10 км від Скаржиска зруйнували нас військовики, наказали виходити, бо рекуірують машину для поранених. Найняв я підводу та пізно увечорі доїхав до Радома. Двірець розбитий, поїзд може піти лише в напрямку на Демблін, бо зв'язок з Варшавою через Окепце перерваний. Не було ради — поїхав я на Демблін. На світанку підїхали ми під станцію Пйонки (фабрика амуніції!) і нам кажуть: далше поїзд не піде! Вкоротці сподіваємося нальоту, вилазьте з вагонів і ховайтеся в лісі. Це була шоста година ранку...

І дійсно, на тому шляху довелося пережити не один ще нальот. Між Кельцями і Лощною, де обидва тори були забиті перевантаженими поїздами, нам доводилося кілька разів утікати в ліс, або й у поле між картоплиння, а бомби розривалися біля самого тору. Одного разу мене, розпластованого в борозні, присипало землею, що піднялася фонтаном внаслідок вибуху бомби; близьенько поруч впав гарячий ще відламок цієї бомби, так близько, що його я, лежачи, дістав рукою. Якось Господь вберіг мене. Але в лісі в Пйонках було ще страшніше. Коли закінчився нальот, я залишив свій багаж в хаті залізничного сторожа та й пішов шукати підводи.

Десь у віддалі одного кілометра від цього місця, за лісом, розкинулося сільце, чи радше присілок у 20—30 дворів, назви його не пам'ятаю. Там переховувалися родини урядовців з фабрики амуніції в Пйонках. В надії знайти підводу я звернув свої кроки в тому напрямку. Мене обступила юрба молодих мужчин і жінок, та, вгадавши в моїй вимові чужоземця, дійшли до переконання, що я диверсант, якого скинули на парашуті... Повели раба Божого на допит та давай обшукувати і випитувати. Знайшли щось дві тисячі злотих — пристрасті розгорілися... Готівка загінотизувала самозваних прокурорів, роздалися вигуки: бий! Документи мої нікого не переконували, юрба шукала акції та претексту загарбати собі гроші.

На щастя, врятувала мене одна інтелігентна жінка, дружина інженера з Радома, яка знала моє прізвище з оповідань свого чоловіка та засвідчила, що я дійсно професор і консультант Państwowych Wytwórní Uzbrojenia, яким підпорядкована була й фабрика в Пйонках. Юрба неохоче відстала, але потім ще декілька разів підходили до мене окремі діячі «добровільної самооборони», переглядали документи та ще і ще випитували.

Вдень не можна було їхати, треба було чекати на вечір. Нарешті стемніло, і я поїхав в напрямку на Гловачув, який був віддалений від цього присілка не якимись собі відомими скороченнями через ліс та поля, і десь біля опівночі не якимись собі відомими скороченнями через ліс та поля і десь біля опівночі з'явилися ми в Гловачеві. Там побачив я такий же переполох і евакуацію; пімці швидким темпом наближалися до Варшави. Переспав я у якогось жида, а ранком військовою машиною доїхав до станції Варка. Далі знов підводою дістався до станції Гура Кальварія, а звідти вже курсувала залізниця до Варшави. Однак, на моє нещастя, останній поїзд відійшов перед годиною...

Була година одинадцята перед полуднем. У місті метушія й безголів'я. Автомашини їздять густо туди й сюди, але на мене — з чотирьма штуками багажу — ніхто не звертає уваги. Тривожний настрій передався і мені. До Вар-

шави залишилося ще якихось 30 км, коней не знайти ні за яку ціну. Рішив я залишити багаж в Кальварії, а сам подався далі пішки, з одною тільки течкою (портфелем) та протигазовою маскою (обов'язковою ношею). Три великі валізки залишив я під опікою Сабіни Міхальської, власниці крамнички при вул. Пірський № 59, оподаль залізничного двірця. Взяв від неї розписку з датою 7-го вересня. З тих речей відібрав я опісля лише половину, в перших днях жовтня — решту ніби забрали німці!

Пройшов я може 12 км, коли під самою Пясечною наздогнало мене панів-порожнє військове вантажне авто, яке їхало до Варшави по набої. Затримали його якісь принагідні жовніри, вчепилися його, та й я з ними, вилегітимували себе відповідно. Десь на годину 6-ту вечора опинилися ми на Мокотові, передмісті Варшави. Авто зупинилося і водії наказав усім своїм пасажиром зійти — далі їхати військовою машинною було ризиковано. Тільки я пустився в дорогу і перейшов кілька десятків кроків, коли затримав мене поліцай і «перекопливо» запросив до співпраці при сипанні барикад, які ставили гуртом околичні мешканці: перевертали трамвайні вагони, виривали бруківку, перекопували вулиці... Мусив і я, стомлений «до не можу» п'ятиденною дорогою, валити якийсь паркан! Було це вже надвечір'я 7-го вересня. Жаль було дивитись на ту руїницьку роботу, нефахову і без плану. Якийсь шал знищення власної своєї столиці і настрій відчаю опанував варшав'ян — сила патріотизму переплуталася з руїницьким інстинктом перісних дикунів! Непаче кинуто було гасло: «Коли не нам — то нехай пропадає...».

Після годинної томливої праці біля повалення тину, я відійшов у сторону, сів у трамвай, який якраз під'їхав та й подався у дільницю Жолбож, де на вул. Дигасінського під № 22 примістилися у пп. Чубук-Подільських мої діти і дружина.

Перші дні у Варшаві пройшли тихо, навіть безпечно. Після 10-го вересня розгорілися пожежі в околицях столиці, а палючі німецьких ескадрилій руйнували «військові» об'єкти. Трамваї не курсували, під крамнищами формувалися безконечні «колейки», ходити по вулицях ставало небезпечно. Після 15-го вересня розпочалося бомбардування Варшави німецькою артилерією. Ми жили в поблизу Цитаделі, яку німці безперервно бомбили то з повітря, то з-за Вісли. Вілла пп. Чубук-Подільських була легкої конструкції, підвал, де влаштовано «схрон», не давав жодного забезпечення проти безпосереднього удару стрільном, створював тільки ілюзію безпеки.

Після 20-го вересня німецьке командування переслало Варшаві ультиматум піддатися; комендант міста підкинув його. На вулиці Дигасінського появилися якісь «оборонці Варшави», збирання «дзєці Варшави»; вони витіснили мешканців з підвалів, а самі засіли там, навіть з деяким комфортом. Роздавалися звідти безшабашні звуки гармонії, п'яні вигуки — так от «оборонці» додавали собі відваги...

В ніч з 21 на 22 вересня німці почали артилерійський обстріл нашої вулиці. Систематично і докладно, так що кожний будинок «отримає» по одному-два стрільна середнього калібру. 22-го перше стрільно знесло лише частину даху нашого будинку, друге зруйнувало дві наріжних кімнати на першому поверсі та пробило стелю в «кімнаті Орисі», впало на її письмовий стіл. Вибух стався при переході стрільна через стелю і там його розірвало, тому на стіл упав лише відламок. На наше щастя — в кімнаті в ту мінуту нікого не було: Юрко, який до того під акомпанемент вибухів розкладав собі спокійно пасьянс, вийшов з кімнати буквально на дві мінутки перед подією та був зі мною на дворі; Орися солодко спала у сусідній затемненій кімнаті (попередня ніч була безсонна), та — коли після вибуху почали ми її кликати, — вийшла заспана, протираючи очі: стояла в куряві в дверях і не розуміла, що сталося! Мама була з п. Катериною Чубук-Подільською в їхній частині хати.

Решту днів до 27 вересня, тобто до дня «завішення зброї», провели ми май-

Дивлюсь на пройдену дорогу,

І змиє і знає мене поле...

Але у нашу перемогу

Усе ж я вірю гаряче...

Як завтра день ушестять морі,

Як згніде сонце зосотіє,

Так Україна жийти буде

Так наша праця проувійє.

з О. Олесея „Гужиною“

Запожижив Паїсо

для любї Орисенки

14. I. 1934

же без сну, голодні, виснажені. Запасів їжі в нас не було, купити — не було де... 28-го вийшли ми цілою родиною в центр: місто догоряло, руїни диміли. На вулицях — трупи вбитих коней з повірзуваними стегнами. На квітниках — свіжі могили павших під час бомбардування. Вулиці Краківське Передмістя, Новий Світ, Маршалковська, Налевки — в грузах, всюди жахливе знищення. Мародери в білий день граблять крамниці, підвали. Де можливо — військові обози; жовніри продають решту своїх припасів — купують в них переважно жида. Місто — без води, без газу, без електрики, без провіанту.

31-го вересня перебралися ми в центр і винайняли кімнатушку у пн. Пілярських при вул. Емілії Плятер, оподаль Політехніки. Инж. Пілярський був професором Політехніки, добре мені знаний і приятний. Дирекція «Гути Покуй», яка встигла сяко-так оговтатися після своєї евакуації до Варшави, започаткувала харчову акцію: кожного дня родини їх службовців отримували гарячу страву. Так тигнулося два тижні.

Під німецькою окупацією

Тим часом на Шлеську ситуація дуже швидко устabilізувалася. Майно концерну «Покуй» перебрало німецьке «Обергюттен». Стара польська дирекція розрахувалася зі своїми службовцями аж по кінець 1939 року, тобто заплатила нам «відхідне» за три місяці, що було великою підтримкою для нас. 10-го жовтня я рішив попробувати поїхати до Катовиць: з передмістя Варшави Охота до Гройця електричкою, а далі залізницею. Показалося однак, що залізниця для цивільних осіб була ще закрита, на станціях кочували тисячі біженців з багажами, дітьми, виснажені, голодні... Довелося завернути у Варшаву. Тільки через тиждень вдалося мені через протекцію отримати квиток на автобус до Пйотркова, а звідти автом — спільно з якоюсь жидівською родиною — доїхав я до Челядзі, а там уже трамваем до Катовиць.

В нашому помешканні застав я порядок. Фройляйн Гертруда Шіндлер, будиша наша бона до дітей, на яку ми покинули все наше майно і помешкання, зберегла все, як слід, хоча були спроби грабунку. Навіть Юрковий пес-вовк Рем, зголоднілий і сумний, бо по цілих днях сидів у хаті, зустрів мене радісно.

Крім Гертруди в помешканні об'явився льокатор, новий директор гуті «Байльдон» Адольф Ціглер (Ziegler), з яким я співпрацював в роках 1931—1934 в Новому Битомі. Правда, він особисто пробув зі мною під одним дахом недовго, а коли перейшов на окреме помешкання, його місце в нас зайняв незнаний мені Ельбель, начальник цеху молотів. Від того часу, на домагання німецьких партійних чинників уже весь час хтось чужий жив у нас. Ще через рік відібрали у нас дві кімнати на піддашші (які колись займали бона і служниця, а опісля українці-практиканти) та й замурували до них вхід.

20-го жовтня я з'явився офіційно до нового директора гуті з проханням прийняти мене до праці. Однак мое попереднє місце було вже зайняте; директор Ціглер навіть жалів — спізнився! Почав я розглядатися за працею деінде. Не так-то воно було легко. Лише дня 3-го січня 1940 року прийняли мене таки до гуті «Байльдон», але на пост технічного консультанта в Лабораторії, з платнею в 40 % тієї, яку я одержував за польських часів.

Все одно радість моя була велика! По-перше — не треба було забиратися з помешкання (в будинку — власність гуті), по-друге — забезпечено було мінімум екзистенції, по-третє — відчинялася перспектива дальшого навчання для дітей. Зразу ж спровадив я до Катовиць сім'ю. Оріся тим часом закінчила у Вар-

шаві нижчий курс консерваторії (таємний, у приватному помешканні свого професора Журавльова), а Юрко пробував ходити до гімназії, але її закрили. Вже з Катовиць Орися поїхала 8-го січня до Відня продовжувати перервані економічні студії. Її прийняли на *Hochschule für Welthandel* на IV семестр. Юрко пробував вступити в Катовицях до німецької «Обершуле», але невдачно; тоді я найняв йому вчителя, щоб підучився німецької термінології і записав його на матуральний курс. Хлопець «нудив світом» аж до травня, коли в Кракові урухомили матуральний курс для українців. Юрко з радістю переїхав у Краків, замешкав у гостинному домі пп. проф. Івана Зілинського та разом з їх сином Орестом з кінцем липня був уже по матурі. В нагороду вислав я його на студентський відпочинковий табір в Земмерінгу, в Австрійських Альпах, куди зголосила й Орися. Відтак від 1-го вересня Юрко був прийнятий на медичинський факультет Віденського Університету та розпочав свою високошкільну науку.

З початком 1940 року українське життя в Катовицях і околиці почало набирати характер організованості. Центром його явився «Маслосоюз» (філія Львівського), а двигуном — керівник філії др. Котик. Разом розпочали ми заходи для його легалізації. До вибору було: або прилучитися до краківського Допомогового Комітету, або зв'язатися з Українським Національним Об'єднанням (УНО) в Берліні. Позаяк Краків був близько, і УДК — організація аполітична, то більшість катовицького українського громадянства переголосувала за внеском надати місцевій новій нашій організації характер Допомогового Комітету. Німецька влада Шлезького воєводства прихилилася до затвердження нас як «*Ukrainisches Hilfskomitee*» і дала дозвіл на публічну діяльність. Однак необхідне затвердження вищої влади не надходило. Тому, хоч ми і винайняли домівку, життя в ній ішло пиняво, не розвивалося, а жевріло. В кінці червня 1940 р. Гестапо покликала мене, як голову катовицького УДК, та запропонувало «розв'язатися» на тій підставі, що Шлезьк є «Райх», а УДК — це організація з території Генеральної Губернії. В те місце засугеровано нам переформуватися в філію або УНО, або «Громади» (об'єднання гетьманців).

Ще до того в Катовицях прихильники УНО заснували паралельно з УДК окремий гурток, але зібрали всього 10—12 членів у той час, коли наш гурток УДК нараховував їх понад сто. Чи то члени філії УНО були надто радикальні й метушливі, але між ними й нашим УДК постали відразу тертя.

Катовицьке УДК примушене було перевести ліквідаційні збори, а вслід за тим вийшла до Головної Управи УНО пропозиція, аби УНО перебрало цілий дотеперішній склад особовий УДК, майно і домівку. Однак берлінська Гол. Управа УНО — за підшептом своєї катовицької філії — погодилася перейняти тільки домівку і майно, але не членів «ін корпоре». Бажаючі стати членами УНО повинні були індивідуально виповнити персональні анкети і скласти прохання прийняти їх в ряди членів... Таке поставлення справи викликало невдоволення більшості нашого активу — до УНО вступили лише одиниці. Велика більшість залишилася поза цією організацією, в тому числі і я. Сталося це в серпні—вересні 1940 року.

В грудні обидві сторони пішли на уступки: давні члени УНО поступилися в монополії на патріотизм, решта поволі переконувалася в необхідності існування єдиної сильної української організації. Зрештою — не було вибору! В Катовицях появилися свіжі громади українців-переселенців з Галичини; поміж ними дехто був нам відомий з передвоєнних часів, інші були видатними діячами з львівського терену (як А. Палій, А. Мудрик). Тут на Шлезьку відчувалася потреба в пружній власній організації, яка перебрала би в свої руки представництво української громади і заступництво наших національних інтересів.

Весною 1941 року приїхав до Катовиць заступник голови Головної Управи УНО Никифор Гіряк та повів пропаганду за громадний вступ в ряди УНО. Запропонував мені перебрати керівництво гуртком. Я вказав на дир. А. Палія, як на особу, яка могла би очолити місцевих українців і в порозумінні з ним опрацював п'ять постулатів на підставі давньої концепції покійного проф. Костя

Мацєвича, прийняття яких ставало передумовою нашого приєднання до УНО. Ось вони:

1) УНО є організація української еміграції в Німеччині, яка має на меті дійсне і повне об'єднання усіх її творчих сил, незалежно від того, з яких українських земель вони походять, до яких політичних угруповань в минулому належали, якого вони віросповідання та в якому вони зараз юридичному становищі тимчасово перебувають — наскільки вони приймають програму УНО та підпорядковуються його керівним установам.

2) УНО є організація дійсного внутрішнього примирення українських еміграційних елементів та не дозволяє — як в межах праці самої організації, так і поза її межами — яку-небудь братовбивчу боротьбу та злісну полеміку, чи то політичну, чи релігійну, на тему минулого і помилок того чи іншого угруповання.

3) УНО ближчим своїм завданням вважає розробити спільними силами національну програму державного будівництва, яка відповідає би сучасним ідеологічним вимогам та актуальній політичній ситуації, в якій зараз опинилося українське питання.

4) УНО стоїть на засадах єдності української нації, національносуцільної Української Держави, як геополітичної одиниці, яка повинна стати заборолом європейської культури та справедливого, відповідаючого інтересам українського народу соціального в ній ладу.

5) УНО в своїй організаційній праці стремітиме до створення єдиного національного Проводу, який матиме бездоганний авторитет серед українського суспільства.

Дир. Палій дещо доповнив ці основні постулати, а я від себе додав бажання, аби провід УНО поробив кроки в сторону порозуміння з УНР-івцями та гетьманцями, аби стремів до примирення обох відламів українських націоналістів (бандерівців та мельниківців), аби думав про необхідність втримати «правову тяглість» Української Державності, законним носієм і репрезентантом якої являється Уряд і Верховна Влада УНР та аби покликав при Проводі УНО дорадницький орган «Раду Старійшин».

Ці передумови нашого вступу в ряди УНО вислали ми на руки дра Н. Гірняка, який очолював в Головній Управі УНО організаційний реферат. Замість відповіді на письмі ми отримали членські внески... Можна було підрозумівати, що Провід УНО заакцептував наші передумови, але в листовну дискусію вдаватися не захотів. Промовчана залишилася ідеологічна основа наших постулатів, як і наша «провокація» вивести ініціативу українського громадянства на «чисті води», в напрямку всенародного об'єднання. Залишилося враження, що хтось впливовий з кругів УНО повів політику «хто не з нами, той проти нас» і «знизитися» до дійсного об'єднання не захотів...

Нездовзі після цього відбулася в Катовицях урочиста «інтронізація» дир. Палія на голову обласної управи УНО. На цю урочистість з'явився з Берліну др Гірняк. Я став заступником голови та перейняв культурно-освітній реферат.

Навколо всі розмови велися про війну на Сході. Німецькі ешелони їхали та їхали без кінця в тому напрямку. Наше громадянство вболівало над відсутністю єдиної думки, відсутністю єдиного національного фронту. Копії «постулатів Мацєвича» я вислав до чільних представників різних українських угруповань, підмінюючи гасло «УНО» анонімною організацією, яка мала би щойно утворитися та об'єднати українців у Німеччині; адресував їх до А. Лівницького, як президента УНР в екзилі, до дра В. Кубійовича, як провідника УДК в Ген. Губернії, до В. Мурашка, тодішнього генерального секретаря гетьманців (Української Громади), а дир. Палій особисто зустрівся у Кракові з полк. А. Мельником та пробував увійти в контакт з С. Бандерою (не був прийнятий!).

Я особисто просив дра Кубійовича взяти ініціативу українського об'єднання в свої руки, бо він втішався великим авторитетом внаслідок успішної консолідації українців на терені Ген. Губернії. З кінцем травня мене і дир. Палія запрошено в цій справі у Краків. Крім нас двох в розмові брав участь б. сенатор

польського Сейму Павликовський та співробітники дра Кубійовича в Українському Центральному Комітеті — Мілянч та Глібовицький.

Перший обмін думками заповідав гарний результат. Схвалено розпочати підготовчу акцію для створення «концентрату», який об'єднав би всі напрямки української політичної думки на еміграції під гаслом «Українська Національна Держава (як геополітична цілість) — заборолом європейської культури на Сході» та «Шлях до цього ідеалу через об'єднану націю та єдиний її Провід». Сенатор Павликовський зголосив готовність опрацювати текст відповідного меморандуму до німецької влади. Екзекутиву «концентрату» помічено в такому складі: др Кубійович, сен. Павликовський, др Феценко-Чопівський, ген. Капустянський і проф. Лебідь-Юрчик.

В ході другої наради дня 4 червня було складено листу «Поширеної Ради Концентрату» в складі 60 осіб, до якої мали ввійти м. ін. др о. А. Волошин (Карпатська Україна), Гелетка (Пряшівщина), проф. Д. Дорошенко, А. Яковлів, проф. К. Мацієвич, полк. Омельченко, проф. Іванис, Бич, сен. Луцький, Храпливий, ген. Омелянович-Павленко старший, Глібовицький, Мілянч, поет Маланюк, ген. Куш, Хроновят, ген. Загородський, полк. Сушко, поет О. Олесь, поетеса Галлиа Журба, др Шлемкевич, др Галаган, др Феденко, Довгаль, Животко, пані Шепаровичева та представники від обох відламів українських націоналістів (ОУН). В основу порозуміння покладено згадані п'ять постулатів проф. Мацієвича. Постановлено, що я з дром Кубійовичем поїдемо до Праги на переговори з запрошеними представниками українського громадянства в Чехії, на підставі нашого списку.

Домовленого дня я чекав, з залізничним квитком до Праги в кишені, на поїзд з Кракова, аби зустрітися з дром Кубійовичем і разом продовжувати подорож. Однак з поїзду вискочив замість нього на перон Мілянч і повідомив мене, що він сам є в дорозі до Берліна, на послухання до полк. Мельника; там же має з'явитися завтра і Кубійович. Просять, аби я їхав у Прагу сам та «підготовляв ґрунт», а Кубійович «доскочить туди через два дні».

Я був неприємно заскочений тим «партійним ухилом» дра Кубійовича та його співпрацівників! Падала головна ідея «концентрату», щоб він став понад існуючі партії та залишався незалежним від впливів актуальних «провідників», які — розсварені — розгубили авторитет та втратили зв'язок з моральним корінням в широких масах. Мені здавалася зовсім реальною думка, що «Концентрат» висуне власний Провід; наколи не одну особу, бо такого кандидата важко було би знайти, то бодай Директорію з трьох осіб... Тут я бачив конкретно Д. Дорошенка, А. Мельника та А. Ливицького або дра Кубійовича... Але дійсність несподівано знов нагадала про закулісну гру: Мельник діє через Кубійовича та прямує до того, щоб «Концентрат» став підмурівкою для його власного авторитету!

Не залишалось іншого виходу, як їхати до Праги самому. Там я зустрівся з проф. К. Мацієвичем; посумували ми та й взялися за підготовку об'єднання. Сама ідея була чейже до прийняття! Дехто (П. Феденко, В. Приходько та ще інші) гарячилися, щоб її реалізувати якнайскоріше, але щоб це було «понад партії» та конче «поза теперішніми проводами». Натомість мої бувші партійні товариші прийняли цю ідею скептично і не вірили в її здійснення.

Через два дні Кубійович дійсно появився у Празі, але десь по дорозі затратив попередній ентузіазм і сів за переговори без видимої піри в успішний результат. Не цілих два дні побули ми з ним у Празі, наговорилися та й повернулися додому.

Щойно повернувшись додому довідався я, що у Кракові відбувся паралельний з'їзд, скликаний Бандерою. Присутніми були президент Ливицький, уповноважений від комбатантів проф. Лебідь-Юрчик (звичайно, комбатантів крім мельниківців), які склали текст «політичного порозуміння», меморандум до влади і т. п. Стало ясно, що спір Бандери з Мельником та персональні амбіції «вождів»

розбили зарисовуючийся єдиний національний фронт! І коли 22-го червня 1941 року розпочалася війна з СРСР, то в канцелярії Гітлера знайшлися аж три українських меморандуми: від гетьмана, від Бандери з Лівницьким та — спізнений — від Мельника... Зрозуміло, що канцелярія фюрера не знайшла потрібним розмовляти з ким-небудь з них... і з ким-небудь взагалі з українців на еміграції! Накінець, однак, Вермахт прийняв поміч від Бандери та його організації, мельниківцям залишилося Гестапо, Лівницький через свого сина й Севрюка плентався в Міністерстві Пропаганди, а Скоропадський в Міністерстві Закордонних Справ. День 22-го червня застав отже в акції політичний квартет... А поки що грали гармати і напрямок давала військова влада, виконуючи тоді ще не до кінця рєзшифрований нами бісівський план Гітлера.

30-го червня о год. 8-й вечора в залах «Просвіти» у Львові відбулися Українські Національні Збори, в ході яких проголошено відновлення Української Державності та покликано до життя перше Крайове Правительство, на чолі з Ярославом Стецьком. Збори вислали привіт Степану Бандері, як провідникові ОУН та привіт фюреру й німецькому командуванню. На зборах був присутній Генріх Кох як представник німецької армії...

Слідуючого дня, тобто 1-го липня, митрополит Андрій Шептицький визнав Ярослава Стецька головою Крайового Правління Західних Областей України — пастирський його лист з благословенням був відчитаний через львівську радіостанцію. 6-го липня мала місце у Львові нарада представників українського громадянства в справі консолідації всіх національних сил довкола ідеї відбудови Української Державності. На нараді була прийнята резолюція, в якій сказано м. ін.: «...присутні вітають переможну німецьку армію..., що несе українському народові визволення з-під більшовицького ярма та дає змогу відбудувати Самостійну Українську Державу... радіють актом консолідації українського громадянства на еміграції, довершеним у Кракові дня 22 червня 1941 року та закликають гаряче всіх українців-патріотів об'єднати в цю велику історичну хвилину всі творчі сили для розбудови Української Самостійної Держави... підпорядковуючися Державному Проводові, проголошеному у Львові 30-го червня 1941 року». Підписали резолюцію: др Кость Лєвицький, о. ректор Йосип Сліпий та ще 68 видних громадян міста Львова.

Також і Президія Українського Національного Комітету в Кракові в складі: В. Горбовий, В. Андрєвський, В. Мудрий та др С. Шухевич прокламували 1-го липня визнання уряду Стецька та закликали українське громадянство до послуху, карності й дисципліни.

Коли до Катовиць докотилася вістка про ці події, ми всі відітхнули з полегшою, а я особисто підняв два пальці вгору і сказав собі: «Присягаю на вірність і послух». При тому я думав: молоді й амбітні, гарячі й нарвані голови... але залзо треба кувати, поки воно гаряче!

«Українська провесна» не тривала, однак, довго. У Львів прийшла цивільна німецька влада: 8-го липня о год. 21-й на Стецька був доконаний атентат, а 9-го його заарештували та вивезли до Берліна. Український Націоналістичний Легіон, який сформував був Бандера, повернувся з фронту з-під Вінниці у Краків. Поволі стали повертатися й інші українські добровольці: одні — по своїй волі, другі — на рішучу заяву «мавр уже зробив своє і повинен відійти». Від того моменту українське питання на «звільнених землях» стало послідовно відходити в сліпий кут, преса наша піддалася цензурі, а українські націоналісти переслідувалися.

За цей час у мене розігралася родинна «трагедія». 23-го червня увечері зателефонувала Орися з Відня: доносить, що Юрко вибирається на фронт разом з товаришамі! Я дещо розгубився, але щоб виграти в часі, вирішив: нехай заїде додому «попрощатися». Дійсно, другого дня вечером з'явився дома Юрко, показуючи гордо помітку в індексі про перерву в студіях «внаслідок відправлення на фронт»... Що робити з хлопцем? Всі його товариші зголосилися добровольця-

ми*), і він не хоче бути «гірший». Я почав умовляти його: «Не погоджуюся, щоб ти став німецьким гарматним м'ясом! Коли почнуть організовувати українські формації, тоді вступиш до українського війська, підеш до офіцерської школи; війна затягнеться надовго, встигнеш повоювати!» Але де там — хлопець знає тільки одне: їду! і кінець... З трудом умовив я його, щоб почекав на відповідь від ген. Капустянського, якому висилаю експрес. Генерал відповів, що засадничо погоджується прийняти Юрка до себе в канцелярію, але дасть знати — коли й куди їхати.

Чекали ми тиждень, Юрко перлував. Вкінці послав я його на два тижні «поподорожувати». Поїхав він в Судети, був у Гарміш-Партенкірхен, відомому осередку зимових спортів, захопився гарними краєвидами... Почали надходити з фронту зловіщі вістки... Юрко покинув думку про воювання. Але на зимовий семестр вже до Відня не повернувся; прикро йому було зустрітися з товаришами, які такі побували на фронті. Прикрість минула, коли вони почали говорити, розчаровані: «Добре ти зробив, Юрку, що не дався набрати», — їм дали німецьке умундурування і записували під чужими прізвищами... Через рік все забулося і Юрко повернувся у Відень. Шкода йому було гаяти час і він це добре розумів. Попередній семестр він прослухав у Празі на Карловому університеті, а там зокрема медичний факультет був слабко обсаджений, до того ж стосунки з чехами натягнуті. Чехи мали за эле українцям, що вони «підтримують» німецьку вищу школу, вступ до якої був для них заборонений. Та й взагалі життя в «Протектораті Богемії і Моравії» все погіршувалося.

Орися не менше була наелектризована подіями. Через декілька днів після приїзду Юрка також з'явилася в Катовицях, також кудись збирається... Питаю — куди? по що? Відповідає таємничо: «Тепер для кожного є праця!» На мое щастя, очікуваний приказ не надійшов і Орися заспокоїлася. На початку зими 1941/42 приступила до дипломних екзаменів; коли закінчила письмові, сильно застудилася і перервала сесію, та щойно з початком 1942 року отримала диплом та звання «дипломованого торговельника». Опісля з жалем покинула улюблений Відень і стала до праці в Катовицях в Інституті Економічних Досліджень. А Юрко весною 1942 року склав «півдипломні» іспити та став уже істинним кандидатом медицини.

Філія УНО в області Горішнього Шлеська розвивалася успішно. В кінці літа прийшов до нас здібний організатор, студент Юрко Мохнацький, який завербував в області біля 1500 членів, головне в західних повітах, де розсипалося багато бувших полонених з польської армії української національності, які знайшли собі там працю у «бауерів» в сільських господарствах. На 1-е січня 1942 року організація УНО нараховувала на Горішньому Шлеську 7 філій, 2 центральні гуртки, 34 самостійні гуртки та 79 груп — разом 122 клітини з понад 2400 членами й кандидатами. Крім того — до наших клітин тяготіла чимала кількість прихильників та «диких», якими в деяких випадках також треба було заопікуватися. Удар завдало організації розпорядження німецької влади від 23 січня 1942 р., яке наказувало виключити з членства УНО всіх бувших полонених бовшої Польської Армії, в результаті чого кількість наших членів сильно обнизилася. Відпало ряд добре зорганізованих клітин, залишилося в членах заледве 500 осіб. «На кого ви нас покидаєте?» — писали в розпачі примусово виключені. Після інтервенцій берлінського центру УНО в червні німецькі власті частково відкликали своє нерозумне розпорядження, але направити шкоду не було вже так просто. Провінціальна адміністрація рішуче стояла при розпорядженні з 23-го січня і твердо забороняла бувшим членам УНО сходитися.

Тим часом до Німеччини почали прибувати ешелони робітників зі Сходу (Остарбайтерів), переважно українців. Влада трактувала їх, як цивільних поло-

*) Формація Бандери.

нених, хоч вони були нібито «добровільно завербовані до праці»: тримала їх в задротованих таборах, погано кормила, слабо оплачувала (стягаючи з них величезний податок!). На додаток таборова сторожа эле з ними поводитися: біла їх, визискувала, обкрадала... УНО пробувало опікуватися цими нещасними. Серед наших членів ми збирали пожертви в готівці, одежі та обуві, яких особливо бракувало. Пробували ми також в деяких яскравих випадках інтервенювати, але поліція швидко врізала наші можливості в цих справах. Всякий контакт з «остарбайтерами» був відтепер заборонений і суворо караний, витворилося положення цивільного невільництва. Правда, з полоненими з радянської армії німці поводитися ще гірше, режим в концентраційних таборах був набагато суворіший (звідти рідко хто виходив при здоров'ї, а то й при житті), а жидівське питання розв'язувалося ще більш безоглядно й рішуче! Але ж наші люди, погано відживлювані, тратили сили, а ослаблі кудись зникали... Не було в кого інтервенювати. Сціпивши зуби, сиділи ми безсильні і чекали дальшого розвитку подій.

Після довготривалого й послідовного стукання у відповідні двері влада дозволила УНО допомагати полоненим-українцям з радянської армії. Але ця допомога йшла через Німецький Червоний Хрест, розподілялася без участі наших представників, тому весь час поставав сумнів, чи ці наші посилки доходять в цілості до адресатів (або й взагалі)? Жертвенність українського громадянства, на початку дуже велика, почала падати ще й з тих причин, що ставало щораз трудніше «заощадити» що-небудь зі свого пайка, а купити на вільному ринку — практично не було можна. Існувала лише нелегальна вимінна торгівля, причому за харчові продукти продуцент на селі вимагав текстильних виробів тощо.

Так надійшов 1943 рік, а з ним великий відступ німецької армії з Кавказу. Появилася нова хвиля емігрантів зі Сходу, серед нових «остарбайтерів» було тепер багато інтелігенції. Контори посередництва праці не рахувалися ні з фахом, ні з освітою, ні, навіть, з віком і рівнем інтелігенції. Вчителів призначалося землекопами, носіями будівельних матеріалів; інженерів, в кращому випадку, другорядними силами в механічних верстатах; жінки возили й підносили цеглу на будовах...

Весна 1943 року принесла загальну «мобілізацію сил» і серед німецького населення. Бездітні жінки, віком до 45 років, та ті, які мали дітей у віці понад 14 років, пішли всі до праці; вони частково вшповнили контори «по протекції», де стало затісно, але й... завесело. В верстатах з'явилося зате багато полонених — з «бувшої Польщі», з Франції, а найбільше з окупованих радянських територій. Багатомовність, нефаховість, нехіль, а то й тихий саботаж давали в результаті марний виробничий вислід, але все-таки якийсь вислід. Всі ці робітники були напівголодні, що й мусило довести до виразного обниження ефективності праці. А тим часом захід Німеччини руйнувався частими нальотами англійських та американських бомбардувальних ескадрилій, які несли загибель і шкоди переважно цивільному населенню та нищили культурні цінності.

В червні 1943 року перестав виходити журнал «Stahl und Eisen», орган німецьких металургів заліза й сталі. Я був уже від 1911 року членом цієї організації, в міжвоєнний час мене там радо друкували і покликувалися на мене. В 1941 році, однак, пове фашистське правління організації повідомило мене, що мене счеркнуто зі списку членів, бо я є... слов'янського походження! Це був пеломовний крок, який не вшчував нічого доброго для дальшого ставлення німецьких властей до українців.

Після ліквідації французько-бельгійського фронту витворився серед німців радісно-надійний настрій та сміливі перспективи щодо майбутнього. Відносно багата Польща, ще багатіша Франція та Бельгія вносили великий вклад у продовження воєнних дій та примушені були підпомагати населенню Райху консумційними товарами. Однак, війна затягувалася. Відкрився східний фронт, а з ним апетити на українські врожаї...

Літом 1943 року східний фронт проходив від Таганрога попід Лисичанськ і далі по горішній течії Дінця, залишаючи Курськ в руках більшовиків, а Орел в

І. Фещенко-Чопівський. Кінець 30-х років.

руках німців. На тилах німецької армії гарцювали партизани. До створення якогось Українського Уряду фюрер не прихилився. Прокламований в середині квітня набір до дивізії «Галичина» дав 85 тисяч зголошень, але до її уформування не приступлено ще й 1-го липня! З порядку денного зійшли назрілі реформи в «українській справі», підмінені тезами про передачу радгоспів та колгоспів німецьким орденоносцям; водночас партійні гітлерівські чинники конвульсійно намагалися реалізувати раніше схвалені плани про колонізацію українських просторів і включення їх в органічну одиницю «Великого Райху».

Ліквідація африканського фронту серйозно загрозила Італії. Серед населення зросла тривога за майбутнє. Оптимісти потішали себе анонсованим «ангріф-фом» на Москву та Британські острови, а загал вважав би доброю розв'язкою угоду із союзниками, взами за що німці мали б отримати вільну руку на Сході.

Тим часом пропагандисти з «Дойче Арбайтсфронт», як наш герр Нічке на гуті «Байльдон», зарахували до ворогів і українців та почали натравляти своїх співвітчизників до ще більшого визиску іноземних цивільних робітників, позаяк це була лише «людиноподібна робоча сила» (з промови його дня 23 червня на мітінгу в гуті). Гору взяла теза, що «пануючій нації» все дозволено, їй все належить — це породило чудернацькі заховання і вислови.

Привикши, що науковий доробок, в якій це не було б мові, завжди в пошані, я взявся за синтетичну працю. Традиція міжвоєнного періоду на нашій гуті, моя власна практика давали мені деякі козирі в руки. Технічна проблема «неоднородності охолодженого чавунного блоку» стояла якраз на денному порядку, і я відновив дослідження. Експерименти дали деякий позитивний результат, і — знаючи, до якого ефекту прямую — я найшов на металографічній дорозі дуже влучні підтвердження для своїх тез. Відносне справоздання з таблицями, фотографіями й висновками повернули мені без зауважень і поправок, з одним лише незначним доповненням в кінцевих висновках та з повідомленням, що праця буде оголошена друком, хоча від імені не одного автора, тобто мене, а трьох: директора гуті, шефа лабораторії і, на кінці, мене (повідомлення від 6 червня 1942 р.). Я не звик бути в таких справах аж на третьому місці, але сказав собі: війна має свої права!

Згадана праця була опісля прочитана директором гуті Куклею (Kukla) на нараді Шлеського відділення Союзу Німецьких Металургів у Глівіцах (тоді Gleiwitz), на яку мене запрошено. Вона таки з'явилася друком в органі цього Союзу «Stahl und Eisen» (№ 51 від 17 грудня 1942), але під авторством дир. інж. Otto Kukla, дра інж. Wolfgang Kuntscher та свіжо керованого «інженера» Hugo Zajosch, який починав свою кар'єру до війни в моїй лабораторії як підручний фотограф! Але Зайош став тепер міцно партійний і провадив «ідеологічні» курси для працівників гуті. Мое ім'я зникло, а добутий і опрацьований мною матеріал присвоїли собі інші... Показалося, що не німець не тільки не може бути начальником цеху чи лабораторії, але й не може бути автором наукової синтези основного виробничого значення, тобто не дозволяється йому ефективно і творчо працювати! Хотів би я «шукати правди», але розвиток дальших подій показав, що це була б безнадійна і принизлива справа... Само собою, охота до дальшої синтетичної праці після цього в мене виразно впала.

Неясність «української справи» зумовила з поч. 1944 року новий, повторний тиск з боку німецької адміністрації на нашу безпартійну організацію, яка після весняного розгрому 1942 року знов почала ставати на ноги. Закинули нам зв'язок з Організацією Українських Націоналістів (ОУН). 26-го січня, після обшуку домівок берлінської централі УНО та обласних управ у Відні, Празі, Грацу і Катовицях, заарештовано понад 20 провідних осіб, в тому числі і мене... Обшук проведено в нашій домівці при Heinze-strasse і в мене в хаті; забрали документи Обласної Управи і деякі мої особисті.

Посадили мене в катовицькій в'язниці, в окремії камері. Крім справ нашої організації «до в'яснення», були на мене, як показалося, ще й доноси двох провокаторів, яких німці вже встигли завербувати з-поміж «остарбайтерів». Одні

із них, Іван Спіридонович Базалій, нібито бувший «білий» офіцер родом з Кучани, просто насильно вліз був у нашу хату, здобув довір'я моєї дружини — коли заходив, отримував завжди обід чи вечерю, відірвані від власної губи; розпитував про всяку всячину, знайомив нас ніби «з земляками», а потім доносив в Гестапо. М. ін., привів до нас одного разу «земляка» Борисенка родом з Катеринославщини, такого ж, як і він сам, підозрілого типа. Обидва вони працювали в гуті «Байльдон» і жили в таборових бараках, що їх поставили німці на свобідній площі якраз напроти нашого будинку. Здається — таки напевно — роль Базалія була організувати провокації: він підмовляв хлопців з лагера до втечі, навіть збирав цілі партії потенціальних втікачів, які тої ж таки фатальної ночі попадали в руки поліції і опинялися у в'язниці.

Щоб не було мало, то знайшовся і донос члена таки нашої катовицької групи УНО, мовляв, я настроюю людей проти наших «господарів». Ні з того, ні з сього приплели мені ще й «справу Бульби». Дійсно, товариш Орисі, студент фармації Андрій Бульба, син аптекаря з Рівного на Волині, переїздом через Катовиці заїхав до нас. Що він мав «на совісті» — навіть не знаю. Щасливо Орися з мамою були в той час на дачі, а Юрко відбував практику, так що поліція могла вчепитися тільки мене. Можливо, що Андрій тягнув за собою якийсь поліцейський «хвіст», але можливо також, що це була просто збіжність прізвищ з відомим партизаном Бульбою, загони якого діяли на Волині.

Головне обвинувачення проти мене було, однак, громадського характеру. Це була явна нагінка на УНО і я, як старший в області, мусив був «відпокутувати». Орися їздила до Берліна, підняла на ноги Українську Установу Довір'я та представників Українського Центрального Комітету: д-ра Сушка та д-ра Котика, які вступилися за мене. Після трьох тижнів перебування на «примусовій курації» (від 26 січня до 15 лютого 1944) мене випустили, прочитавши «моралі». На прощання сказали, що «всякому трапляється», щоб я не брав цієї «пригоди» надто близько до серця та далі очолював обласну організацію УНО*). Повернули всі забрані папери, не знайшовши в них нічого «компрометуючого»...

Між тим фронт на Україні все відкочувався на Захід. Ні Дніпро, ні Дністер, ні Буг не стали перешкодою на довший час. В липні 1944 року бої пересунулися вже на територію Галичини та на землі між Бугом і Віслою, на Литву і на захід від Сяну.

Тепер через наше місто переїзять сотні тисяч втікачів. Нерви напружуються до останньої можливої границі... Постає питання: що нам робити, коли фронт докотиться до корінних кордонів Німеччини? Тим більше, що з поведінки німців на фронті відчувається, що атентат на фюрера з 20-го липня не пройшов безслідно — настрій серед німців виразно впав. Німеччина вже програє війну...

(На цьому особисті записки автора вриваються.)

*) Др Палій покинув Катовиці ще в 1942/43 р.

ТРАГІЧНИЙ ФІНАЛ

Любий мій, рідний, незабутній Татку! Я змалечку дивилася на Тебе з любов'ю й подивом, захоплювалася Твоєю милосердною шляхетністю і щирим серцем, яке Ти широко відкривав назустріч кожному індивідуальному нещастю; Твоєю жертвенністю, яку Ти незмінно проявляв усюди там, де реалізувалася «українська справа», нехай і зовсім малого масштабу; Твоїм вигостреним почуттям справедливості, яке примушувало Тебе ставати в оборону справ і людей, нехай від початку приречених на програму; Твоєю лояльністю і глибоким патріотизмом, які не допускали і думки про відступництво від Святої Справи; Твоєю нескорною поставою супроти непередбачених мандрів долі; Твоєю тугою за Рідною Землею, яку Ти намагався хоч частково погасити, ангажуючись у всілякі не зовсім продуктивні, не зовсім раціональні, але «патріотичні» вчинки; Твоєю вічно молодою енергією, з якою Ти входив у кожне розпочате чи то професійне, чи громадське діло; Твоїм непохитним авторитетом, який беззастережно визнавали не тільки свої, але й чужі, і в тіні якого дане мені було дорости й дозріти; Твоєю безсмертною любов'ю до своєї сім'ї, до любої дружини і до нас, Твоїх дітей, та дбайливістю, з якою Ти виводив нас «у люди», намагаючись забезпечити нам хоч мінімум добробуту і виховати на чесних громадян та українських патріотів. Мені незвичайно подобалося, що Ти з усіх своїх титулів найбільш цінував «професора» та в кожній ситуації не забував бути вчителем і вихователем прищеплюючи притаманне Тобі почуття обов'язку — професійного, громадського, патріотичного — всім молодим людям, які мали те щастя опинитися на Твоїй дорозі, а були дітьми того самого українського народу. Я була горда і щаслива, маючи такого Батька і Наставника, і я мріяла бути у всіх життєвих обставинах хоч трохи подібною до Тебе.

Мені здавалося, що я Тебе добре знаю на підставі нашого сімейного згідливого життя. Але щойно тепер, в соті роковини з дня Твого народження, коли я врешті відважилася відчинити дбайливо переховуваний конверт із зловіщим написом «Моїм дітям по моїй смерті», і з трепетом серця заглибилася в Твою автобіографію — доходжу до висновку, як все-таки недостатньо я Тебе знала! Ти постаєш тепер переді мною Велетом, який тверезим своїм поглядом на навколишні події переріс своє покоління; воно ж відчувало інстинктивно Твою непересічну індивідуальність, яку визначила Твоя прямолінійність, любов до Батьківщини і незламність переконань. І хоч ота Твоя велич декого і дратувала, однак була така незаперечна і впливала з такого хрустально чистого джерела, що нікому не вдалося її повалити. Це засвідчують святкування в Твої соті роковини, які приготували не тільки земляки у Польщі, але й епігони Твоїх учнів-поляків.

Мені довелося жити весь час на чужині, у відмінних зовсім політично-суспільних умовах, серед оточення, яке цінує собі інші моральні вартості й відмінний світогляд. Намагаюся, однак, своєю поведінкою доказати, що я не забула і не відреклась Твоїх наук — так мені, принайменше, здається. Тому — якщо не будеш хіба мати нічого проти — я поспробую дописати до Твоєї автобіографії ще один розділ і довести її до отого фатального дня, коли жорстока доля розділила нас назавжди. Твоя скупа кореспонденція, яка доходила до нас з Мамою з

З твоями нотами надано наші на
полюди виступати і в мішани і складні
Фещенко - Гринько І. А.

Власноручний запис І. Фещенка-Чопівського до блокноту спів'язня Олександра Гринька (нині — актор театру імені М. Заньковецької). Пересильний пункт в м. Інта (Комі АРСР), січень 1950 року.

І. Фещенко-Чопівський на засланні. Малюнок невідомого автора — товариша по неволі. На оригіналі дата: «15.4.1946».

лагеря, є незаперечним доказом, що Ти і там, в жахливих умовах заслання, залишився вірним собі. Своїм цілим життям Ти поставив собі найкращий пам'ятник — для науки і для перестороги наступним поколінням!

Свою автобіографію Ти закінчив роздумами на тему: що нам робити, коли фронт докотиться до корічних кордонів Німеччини? Призадуматись було над чим.

Довкола нас усі поспішно пакували своє майно і виїздили на Захід; в першу чергу, само собою, німці, які могли без шкоди для своїх службових обов'язків покинути свій пост, та їх родичі. Вслід за ними й ті українці, які були на Шлеську «перелетними птахами», а перед тим були активні в Галичині в час «України Стецька», або на Наддніпрянщині, коли німецький фронт стояв ще далеко на Кавказі, а також ті, які були в Генеральній Губернії «тройгендерами», фолькдойчачами, діяли в пара-німецьких формаціях. Виїздили всі, які боялися ярлика «співпраці з фашистами», але й огорнута панікою юрба зовсім досі неактивних, яким нічого не можна було (так нам здавалося) закинути. Знайомі і приятелі в один голос намовляли і нас до втечі, мовляв, петлюрівцям їхні «огріхи» ТАМ не забутьі... Вони дивувалися Твоєму ваганню, а вагання це було спричинене ось такими обставинами.

По-перше. Десь з кінцем 1944 року застукав у наші двері інж. Юзеф Пілярчик, випускник Академії Гірничо/Гутничої в Кракові, Твій дипломат. Він відрекомендувався як відпоручник нового Польського комуністичного уряду, який сформувався при допомозі і з благословення Радянського Союзу в Люблінні 22-го липня 1944 р. Пілярчик (не він один зрештою) перебрався нелегально на Шлеськ з метою підготувати ґрунт для нової польської влади і настановити людей, які забезпечили б народне майно перед знищенням з боку відступаючих німецьких формацій. Він м. ін. заявив, що від імені Комісії просить, аби Ти залишився на місці, не підлягав загальній паніці, позаяк Польський уряд розраховує на Твою допомогу в урухомленні Краківської Академії; польська інтелігенція була так вигублена, що не давалося скласти списку навчальної кадри для вищих шкіл. До того Пілярчик запевнив, що й для гуті «Байльдон» вже памічена польська дирекція, яку має очолити тимчасово інж. Валентин Чирський (українець, чейже також Твій учень, приятель Пілярчика і взагалі «добре бачений» в польському середовищі через свою жінку-польку); цей же Чирський завдяки своєму членству в катовицькій філії УНО(!) працював в роках 1940—1944 в тій же гуті і, здавалося, матиме слово в випадку конечної «оборони» нашої сім'ї.

Повернутися до науково-дидактичної праці — це ж була Твоя мрія! Тому-то аргументи Пілярчика попали на податний ґрунт. До того він вірив твердо, що Польща відродиться як цілковито суверенна держава і радянська влада не матиме тут «нічого до говорення».

По-друге. Евентуальний виїзд на Захід комплектувала особа Олександри Адріанівни Бромірської, Твоєї сестри і нашої тітки Шури, яка останньо була з нами. В міжвоєнні роки вона жила разом з Вашою Мамою і своїм чоловіком у Києві, працювала бухгалтером в КПІ, а в 1941 році була евакуйована (в міжчасі померла Мати і її чоловік) разом з іншими мешканцями «Політехнічного городка» в місто Южний (Донбас); там і відшукали її наші приятелі — сім'я інж. Арсена Ш-го. Нав'язавши з Тобою контакт, тітка Шура приїхала на Шлеськ, офіційно як «костарбайтерка». Завдяки протекції українця Дідуха, який зробився «райхсдойч» і працював в німецькому «Арбайтсфронті» (інституція, яка займалася розміщенням чужинецьких робочих сил), тітку зареєстрували, як «домашню поміч» у нас. Вона не признавалася перед німцями, що вона наша родичка. Тепер же, в обличчі приходу на Шлеськ радянської влади, вона опинилася в незвичайно трудному положенні, без вірогідних документів, без знання німецької мови, на додаток хронічно хвора шлунком. До виїзду в Німеччину вона з формальних причин не надавалася, залишати її саму в Польщі — не дозволяла Тобі совість! Значить — треба було залишатися з нею і Тобі.

По-третє. Останні місяці виявили, що Твоє здоров'я сильно підірване, а перші зшарпані до останніх границь. Ти почувся нагло смертельно втомлений, старий і немічний. Перспектива розпочинати новий емігрантський старт, нове життя (яке «нове», коли розміняв сьомий десяток?), в невідомих обставинах (мабуть в лагері для біженців), без необхідних речей і запасу готівки (чи витримаю я і жінки?), без виглядів на постійну заробіткову працю (кому потрібний старик?) — всі ці роздуми вели до усвідомлення собі невідрадних перспектив. Майбутнє на Заході маловалося в чорних барвах і видавалося не під силу. Там треба було б «сісти на голову» дітям, а вони чейже дорослі, невдовзі позакладають власні сім'ї; ТУТ — все-таки блимнув якийсь промісчик надії, що обставини можуть показатися сприятливими.

А «червона небезпека»? Що ж, минуло вже стільки літ від політичної діяльності на Україні — за цей час так багато змінилося у світі, змінилися напевно і ВОНИ. Зрештою, ВОНИ — сильні, ВОНИ — переможці, ВОНИ — захлинуються своєю перемогою над «великою непереможною німецькою армією», і для таких, що вже кіпчатимуть свій життєвий шлях, їм, певно, не буде діла...

Такий був більш-менш хід Твоїх думок, коли Мама знов і знов підносила питання, чи правильно зробимо, залишаючись. Їй вже надто уділявся страх перед невідомим майбутнім, невідомим с'як чи так. Ще і ще раз передискутовано всі аргументи «за» і «проти», коли в половині січня 1945 р. приїхав до нас порадитися Твій приятель генерал УНР Володимир Сінклер. Розгублений і також не здецидований, що їм з дружиною робити, він відітхнув з полегшою, почувши про Твій намір залишитися. Бо він, чейже старший віком за Тебе, тим більше не почувався в силах здійнятися з місця і покидати «насліджене гніздо», яке жалюгідне воно в них і не було.

Ви обидва вибрали тоді найгіршу розв'язку з можливих, хоч і ніхто з нас ще не передбачав вашої майбутньої зустрічі в ешелоні засланиців, який попрямував на Схід...

Тим часом Катовиці видимо опустіли, відходили останні евакуаційні склади вагонів. Несподівано надійшов такий момент, коли Ти, однак, завагався. Це було тоді, коли дослівно останнім ешелоном заїхали до нас переночувати, по дорозі у Відень, пп. Костянтин і Марія Клепачівські з Ченстохови. Було відомо, що наш Юрко «ходить» з їх донькою Софією-Мушкою, як і він студенткою віденської медицини, та що молодята мають намір побратися. Мама так розридалася при прощанні з Клепачівськими, так гаряче заклинала-благала папі Марію, щоб та заопікувалася Юрком і замінила йому матір (він же був ще такий молодий і недосвідчений — всього 21 рік!), що Тобі видалося безсердечним думати про себе, коли материнське серце розривалося з туги за улюбленим сином-мізинчиком! І Ти сказав: пакуємося сейчас і їдемо разом з ними!

Ми дійсно спакували величезний куфер і встигли ще надати його на залізницю. Завдяки притаманному німцям почутті порядку і дисципліни куфер цей не пропав, а дійшов на Юркову адресу у Відні, але... він від'їхав сам. Тебе знов опустила енергія і надія. «Ідьте поки що в трійку з тіткою до Юрка, а я залишусь, розглянусь, а потім якось доберуся до вас», — сказав Ти. «Отого ЯКОСЬ може не бути, — відрекла Мама, — не залишу Тебе нізащо самого, залишимося разом на добре чи зле!» Тітка її підтримала.

Останнє слово, виходить, було за мною. Хіба ж я могла залишити отих трьох пожилих, втомлених життям, найближчих мені людей і тікати, як негідний боягуз? Незалежно від того, що нас усіх чекало, я почувала в собі досить молодечих сил і енергії, щоб стати їх підпорою, з моєю ще «чистою» персональною картою. Я ж тоді ще не знала, що бути членом родини «зека» — це також провина, як і мій німецький диплом (які ми всі були тоді наївні в своїх роздумах-передбачуваннях!). І так ми залишилися на старому місці...

З початком третьої декади січня 1945 року шлезький вугільний басейн, столицею якого являються Катовиці, був уже з півдня і з заходу окружений. Завзяті бої йшли біля м. Жори (руїна в 80 %). Відрізані були і залізничні сполу-

чення в західному напрямку, так що для тих, які не встигли втекти, не було вже вороття. Ти заходив на гуту, там збиралися дотеперішні працівники-шльонзаки. В Твоїй лабораторії виявився ряд комуністів, які свої правдиві погляди досі успішно приховували. Вони раділи програній фашистів та зі спокоєм і надією очікували приходу Червоної Армії, яка мала їм дати «нову Польщу». Було відомо, що разом з нею ідуть на Берлін також і польські формації, що зорганізувалися біля м. Леніно над р. Окою; хотілося вірити, що після війни поляки будуть потрактовані як рівнорядні партнери.

Один з тих місцевих комуністів, Твій лаборант Роман Пльох, (який опісля сердечно опікувався нами, коли Тебе забракло), хіба найбільш реально оцінював загрозу, що зависла над нашою емігрантською родиною, і намовляв Тебе, аби Ти сховався в його помешканні принайменше в перші дні після приходу радянців, коли легко власти жертвою випадкових дій. Ти був зворушений цим доказом приязні (як Тебе любили і шанували, Твої працівники! Факт, що Ти був, як «українчик», так само недооцінюваний «зайдами» з центральної Польщі, як і шльонзаки, зближував їх до Тебе), але не прийняв його пропозиції. «Коли придуть по мене і не застануть мене дома, заберуть жінку і дочку; мушу їм сміло ставити чоло!»

Позаяк розійшлася чутка, що польське начальство гуту замінувало найважливіші цехи, щоб зірвати їх в випадку вторгнення «червоних», а це з черги загрожувало стійкості будинку в безпосередньому сусідстві: гуті, в якому ми мешкали, — Ти рішуче не погодився, щоб Твоє «жіноцтво» почувало дома: найкраще, щоб взагалі якнайменше в ньому перебувало... Тому Ти відпровадив Маму і мене до середмістя, до помешкання при вул. Словацького № 10, яке займали мої товаришки Галя Ніколишин і Гена Диянковська — зі собою забрали ми деякі цінності, хутра і т. п. Ти з тіткою залишився дома, пильнувати решти майна на випадок, якби в помешкання увірвалися грабіжники-мародери — вони вже встигли виявити свою «діяльність». Найцінніші свої книжки Ти відніс у підвал Лабораторії, який був замінений в бушкер (з трудом ми їх опісля видітали від нової адміністрації і жили з їх продажу). Спали ми у Галі і Гені декілька ночей, зрештою дуже нервово, бо весь час наслуховували, чи не чути зривів з напрямку від гуті. Крім того «відвідали» нас декілька разів якісь солдати «в пошуках мужчини і зброї», реквіруючи при нагоді все, що мало для них якусь вартість, а не було добре заховане.

Вдень поверталися ми з Мамою додому — треба було чейже приготувати якийсь обід.

27-го січня стали ми свідками переїзду перших радянських танків головною артерією міста в напрямку на м. Хожув. Першими вибігли їх вітати наші «остарбайтери»; німецька сторожа лагерь давно вже повтікала, але оці «добровільні полонені» все ще жили в таборових бараках, бо не мали куди подітись і з нетерпінням очікували приходу «своїх». Не забули потрясаючої сцени, що розігралася отого пам'ятного 27-го січня, коли з великим плачем і голосінням прибігла до нас група заприязнених з нами дівчат з Вінниччини (Мама віддавна організувала збірку одяжі для них серед наших земляків, часом підкормлювала їх, а вони віддячувалися, чим могли: то помнють сходи, то вікна, але з тієї сторони будинку, де їх не міг вглядіти лагерний дозорець), розказуючи, що, коли Маруся, одна з них, вибігла з букетом квітів напроти машеруючій колоні і з окликом «братіку рідний!» кинула на шию одному з солдатів, той, не довго думаючи, витягнув пістолета і застрелив її... Розказували опісля очевидці, що командування не жалувало солдатам горілки...

Марусю поховали на території того ж лагерь; нині не віднайти вже того місця, бо бараки знесено, площу асфальтувано, а посередині її стоїть великий будинок технічного профтехучилища і спортивна зала.

З приходом червоних життя в місті вповні здерзганізувалося. Не стало світла й газу, не діяв телефон, обов'язувала поліційна година. Вечорами часто роздавалися поодинокі вистріли і ставало страшно. Звичайно, не було вже й

мови про те, щоб ми ходили спати в центр. Та і вдень не було по що туди ходити: крамниці порозбивані, пограбовані. Ми з'їдали рештки своїх припасів, але вже не надовго мало вистачити. Грабіжники бушували і по опустілих помешканнях і не відстрашували їх розстріли тут же на місці, коли попадались в руки «карательним двойкам». Радянська військова влада намагалася завести сякий-такий порядок.

На гуті появилися перші польські уповноважені, з червоними опасками на рукавах. З місцевих робітників організувалися добровольчі бригади, які пробували не допустити до більшого балагану. До жодних зривів на цехах не дійшло. Першим відпоручником нового Польського уряду на гуті став дійсно інж. Валентин Чирський, як і було вже давніше намічено, але він боявся якого-небудь контакту з нами — не хотів себе «компрометувати», не знаючи, як до нас поставляться «згори» і навіть на території гуті «не помічав» Тебе. Це дуже боліло. Що ж, хруні з'являються в різних обставинах, і Чирський волів уже «забути», що він бувший стипендист фонду ім. Петлюри в Кракові... Зрештою, він відразу вступив до польської комуністичної партії, що було, мабуть, і передумовою його нової ролі. Ти переказував нам стривожено про цю «реінкарнацію» Валентина, який нещодавно ще заходив до нас з дружиною майже кожної неділі «на карти»; чого можна було сподіватися надалі, коли підвів так безсоромно цей, здавалося, надійний козир?

Ти надалі рахувався працівником гуті, ніхто Тебе не увільняв з праці. В половині лютого рушила їдальня для працівників гуті та їх родин і принайменше раз на день можна було тепер розраховувати на гарячий «айнтопф» з м'ясною вкладкою. Нам, як і іншим, зареєстрували радіо-апарат і тепер ми вже зовсім не знали, як посуваються справи на фронті. Всі ми намагалися глушити неспокій: пробували читати книжки, але годі було довше сконцентруватися на їх фабулі. Бувало, що Ти нагло зривався з місця і підбігав до вікна, розглядаючи пильно вулицю: Тобі здавалося, що по Тебе «аже йдуть»! Недобре передчуття висіло в повітрі, нерви відмовляли послуху. Поширювалися чутки про арешти. І одного дня, десь під кінець лютого, «вони» таки прийшли і до нас...

Під'їхала військова автомашина. Спочатку зайшов солдат-ординанс, оглянув усе помешкання і заявив, що військо реєструє найбільшу кімнату для двох радянських офіцерів. Заперечень, само собою, не було, бо їй не могло бути. Зайшли вслід за тим офіцери, привіталися, назвали свої прізвища і чини: майор Толокно і майор Слапигін. Вони зачинилися з Тобою в кімнаті і довго розмовляли. Цікавилися нашим життям під німцями, розпитували про УНО, вбачаючи в ньому політичну і ворожу собі організацію*). Ти обстоював твердження, що УНО було чисто громадсько-допомоговим товариством і що на нашому терені діяльність його обмежувалася стисло до двох напрямків. На доказ своїх слів Ти дав їм переглянути кілька чисел нашої берлінської газети, в якій зміст складали переважно справи допомогово-інтервенційні, а уклін в німецьку сторону, хоч з огляду на цензуру мусив бути, але був мінімальний.

Про перебіг цієї розмови довідалися ми від Тебе пізніше. Із ставлених запитань було ясно, що співрозмовники досконало знали, в чому помешкання вони йдуть і чого можуть від Тебе сподіватися. І ще Ти сказав, що це працівники військової політичної служби і що вони є краще поінформовані про берлінську централю УНО та її зв'язки, чим ми тут.

«Наші» майори замешкали в нас на якихось два тижні. Поводили себе культурно, були ввічливі, не залякували. Навпаки — запевнювали, що в них «стариків по шістдесятці» вже не чіпають, нехай і петлюрівців (1), і навіть давали «добрі поради», як нам треба заховуватися в нових обставинах. З розмов, які принагідно вони вели з нами, можна було дещо вивнескувати про події на фрон-

*) УНО часто переплутували з ОУН внаслідок фатальної подібності цього скорочення.

СССР

КОНСУЛЬСТВО
В КРАКОВЕ

№ 3 1954 г.

№ 915

ГР-КА ФЕДЕНКО-ЧОПІВСЬКА Р.

На Ваше письмо сообщено, что Ваш
отец Феденко-Чопівський П. А. умер 2 сен-
тября 1952 года.

СЕКРЕТАРЬ
КОНСУЛЬСТВА СССР Р. РАДЦЕ

/ А. БАБИЦКИЙ

Офіційне повідомлення
Консульства СРСР в
Кракові про смерть
І. Фещенка-Чопівського.

ті, але таких інформацій вони радше уникали. Більше їх цікавило наше дотеперішнє життя, і те під Польщею, і те під німцями, а також Твоя наукова кар'єра — Твоя об'ємиста бібліотечна шафа збуджувала в них видний подив і респект. Хоч про поляків висловлювалися вони згорда, як про «полячишків», яких можна було шапками «закидати», все-таки колишня «буржуазна Польща» — це був вступ до того західного нового світу, який, хоч і був «гнилий», але достатніший і на вищому культурному рівні.

Характерно, що найбільше недовір'я виказувала супроти наших квартирантів тітка Шура. Вона їх просто боялася, сходила їм з дороги; заклинала нас «не зрадити її», здається, за час їх побуту в нас не замінила з ними ні словечка. Правда, вони цілими днями пропадали десь на службі і тільки під вечір поверталися, щоб щось перекусити і переспатися. Про їхнє харчування дбав отой ординанс Митька, наш найперший «червоний» знайомий; з ним у нас склалися зовсім неофіціальні відносини.

Митька був веселий, жвавий, русявий хлопчина, любив поспівати. Він частенько пригаскував мішки з «трофейними» курчатами, а то з четвертиною кабана, одного разу була навіть половина теляти. Все це відносив на кухню і врочисто передавав «хазяйці» зі словами: «зроби з того щось смаченького для моїх охвіцерів». Змовницьки, знижуючи голос, додавав: «Не забувай про себе і про своїх!». Наша Мама швидко здобула собі велику його симпатію не тільки своїм кулінарним таланом, але й тим, що з повним зрозумінням вислуховувала його тужливі розповіді про маму-вдову і малу сестричку, яких він покинув десь під Тулою. Нашій Мамі було щиро жаль хлопця і вона потішала його, як уміла, уявляючи собі водночас, що так само і її Юрчик десь там сумує за нею... При таких довірочних розмовах обоє не раз втирали непрохану сльозу. Митька незграбно цілував Мамину руку і вкоротці перейшов з офіційного «хазяйка» на менш офіціальну «мамашу».

Одного дня наші майори заявили, що вони мають наказ доставити Івана Адріяновича у штаб маршала Конєва, який стояв у м. Кенти оподаль горезвісного Освенціма. Треба було Тобі збиратися в дорогу, кінець якої був невідомий. Правда, супутники запевнювали, що не чекає Тебе нічого поганого, але чи можна було їм вірити? Коли Ти не повернувся на ніч додому, ми з Мамою впали в розпач: сталося!!!

Але це не було ще ОТЕ НАЙГІРШЕ. Через три дні ті самі «наші» майори привезли Тебе назад. Ти був на диво спокійний, розказував, що потракували Тебе в штабі «прилично». Опісля, розпитавши ще раз про все уже відоме, наказали повертатися на гуту «Байльдон» і забезпечити перед знищенням усю німецьку технічну документацію, що знаходилася в Лабораторії; їх особливо цікавили дані, якою технологією німці виготовляли доброякісну боедатну сталь, будучи відрізними від допливу шведської та криворізької руди. Від того дня Ти почав «нормально» відвідувати Лабораторію, списувати уцілілий інвентар (хоч більшість його не надавалася до вжитку) та комплектувати порозкидані листки документації.

В березні фронт відсунувся далі на Захід. Попрощалися з нами і «наші» офіцери, заповівши, що вони ще повернуться в справі виробництва гуті і щоб Ти нікуди з гуті не відходив. Найбільше шкодували ми Митьки, бо — ніде правди діти — під його опікунчим крилом ми ніколи не були голодні. Для його «організаційних» здібностей ми його називали між собою «торбохватом».

На місце військової прийшла в місто цивільна радянська влада. На вулицях міста появилися плакати з закликами до місцевого населення про спокій, лояльність і поворот на давні місця праці. Підлучено невдовзі світло й газ, почали працювати пекарні, перед якими формувалися безконечні черги очікуючих на видачу хліба. Повертався сякий-такий лад, мешканці вставляли побиті вікна й порядкували оточення. Люди перестали боятися виходити на вулицю, але тільки до сумерку, бо поліційна година обов'язувала надалі. Ми відважилися відвідати

наших знайомих і переконалися, що все-таки декілька українських родин залишилося в Катовицях. Це нас піднесло на духу. Тебе офіційно зареєстрували в гуті і хоч наше помешкання стало завелике для нас після опублікування норм на житлову площу, нас поки що ніхто не зачіпав. Найбільшою журбою стала тепер невідома доля Юрка, бо фронт підсунувся під Відень і годі було надіятися на яку-небудь вістку від нього в найближчому часі.

Тим часом на гуті почали появлятися відпоручники радянської влади, які приступили до демонтажу цехів. Мовляв, їх модернізували німці, які програли війну і тепер Радянський Союз «відбирає собі» контрибуцію за понесені збитки на власній території. Протести робітничих колективів, що це чейже їх верстати праці, які будуть відтепер працювати в користь Союзу, не відносили ніякого ефекту. Безсилим показався і сам відпоручник «Польського уряду» Чирський. Кожного дня виразніше помічалася, що з представниками польської влади ніхто тут це рахується, що на ділі паном ситуації є «червона власть» — вона має на все власний погляд і стосує власні права.

Тривожній настрій поновився. Це почуття ще поглиблювалося, коли здемонтовані машини почали ладувати на вагони і відправляти на Схід. Як «додаток» до машин і агрегатів відправляли і ...майстрів для їх обслуговування. З самої гуті «Байльдон» забрали тоді біля 30 майстрів, з яких лише одиниці повернулися додому, після довгих років поневіряння, і зовсім не біля гутничого обладнання. Так діялося, зрештою, по всіх підприємствах.

Під кінець березня заломотали в наші двері. Їх було двоє з автоматами наготові. «Збирайся, підеш з нами!». Даремно Ти пробував протестувати, що Тебе вже «провіряли», і то не будь-хто, а сам маршал Конев, що маєш від нього приказ не опускати гуті «Байльдон»; нехай зв'яжуться, з ким треба і провірять правдивість Твоїх слів... «Що ж це за самоволя?!»

Солдати криво усміхнулися і підганяли: «Ступай хутчей, а там уже разберут!» У Мами потекли сльози, та й у Тебе дрижали губи. Непорозуміння? «Буду жалуватися!» — «Харашо», — розсміялися, і знов «хутчей збирайся...».

Ми метнулися шукати дорожню сумку. Дві зміни білизни, светр, підручний плед — ще ж лежав сніг! Обійми, поцілунки. Пішов...

Ми підбігли до вікна. Висока, худа, згорблена, над усе дорога постать між двома озброєними конвоєнтами. Повели, як злочинця, як в'язня! Посадили в газики і від'їхали.

Ми всі три почувалися нагло сиротами. Обнялися міцно і розридалися. Чи побачимо його ще коли-небудь? Не судилося...

Україна в боротьбі за державність

(спогади і роздуми)

Торонто, 1971

Стор. 20

Коли царська тюрма народів почала розвалюватися і народ український, розбуджений революційними гаслами, почав творити нове життя, я постановив присвятити всі свої сили своїй рідній батьківщині. В короткому часі, коли стало можливим перейти річку Збруч, я розпрощався зі своїм братом... і направився на Схід...

Приїзд до столиці розбудженої України видався мені великим триумфом давно виплеканого ідеалу. Здійснювались мрії, що Золотоверхий Київ стає матір'ю всіх городів вільної України. Я проходився головними вулицями; на деяких будівлях бачив синьо-жовті прапори, в склепах і кіосках появились вже українські газети і книжки, вівіски здебільше в українській, хоч викривленій мові. Українську мову чути було частіше між прохожими. На урядових і шкільних будинках, як також міністерствах написи були виключно в рідній мові. На другий день, по приїзді я переходив попри великий будинок вищих жіночих курсів з великим написом «Міністерство Торгу і Промисловості». Постановив я увійти і зголоситись до праці. Несміливо ввійшов я до великого голю, навколо якого сиділи вже інтересанти. На одних дверях бачу напис «Кабінет Міністра», побіч дверей сидить урядовець і нотує прізвища і ціль аудієнції у міністра: Вписав і мене.

Небавом стану перед лицем українського міністра і буду з ним розмовляти. Неспокій і страх вкрадаються в моє серце. Стати, напр., перед австрійським міністром — то не була така легка річ, може для такого як я — і неможлива, а тут, в українській державі, такий легкий доступ для всіх, навіть малих, прохачів. Але до роздуми і внутрішнього неспокою не було багато часу, бо урядовець викликав моє прізвище і я станув перед лицем міністра.

Вдивляюсь в нього, високий, стрункий, молодий, з милим поглядом і усміхом. Він на мене глядить своїми бистрими очима. Коли ж я представився і сказав, за чим приходжу, він встав і подав мені руку, і запитав: «Ви певно галичанин?» Коли я притакнув, він відразу сказав: «Ось таких людей нам і треба»¹⁾, покликав зараз директора департаменту митно-тарифно-тракторного і віддав мене, як його співробітника. Ввійшли ми до великої зали з коломнами, де працювало лише дві жінки як стенотипістки. Назначив мене відразу на посаду старшого діловода (секретаря) департаменту. Мені стало ніяково, я був заскочений і працею, і високою посадою та кажу: «Я вам не принесу великої користі, бо не маю ніякого знання ані в тарифах, ані в митницях, ані в трактатах». На те відповідає мені мій шеф: «Заспокоїтесь, я також тільки що покінчив економічний факультет і не маю ніякого досвіду, але при добрій волі навчимося всього, що від нас будуть вимагати службові обов'язки».

Це був Микола Митрофанович Добриловський, пізніше професор Української Господарської Академії і УТП в Подєбрадах, економіст-фінансист. Міністром, що прийняв мене до праці, був ІВАН ФЕЩЕНКО-ЧОПІВСЬКИЙ, професор²⁾ металургії на Київській Політехніці, вчений європейської слави, патріот і високо шанований в торговельних, банкових і промислових кругах України. Я був при-

1) з огляду на вищу економічну освіту;

2) Фещенко-Чопівський був тоді не професор, а асистент КПІ.

сутній на двох конференціях в Міністерстві, на яких приявні були найкращі економісти, промисловці і фінансисти, банкіри — чужинці по національності. Міністр представляв у своїх докладах економічне положення України, підірване сильно революційними подіями, та плани і напрямні відбудови всього господарського життя. Були палкі дискусії, але всі учасники висказувались з найбільшим признанням для планів міністра і виявляли велику пошану до його особи. Пізніше ті потентати господарського життя України погоджувались на включення І. Феценка-Чопівського, як єдиного українця на пост міністра в кабінеті гетьмана Павла Скоропадського³.

Під проводом того талановитого економіста Міністерство Торгу і Промисловості поширювалося скоро під оглядом діяльності і персонального складу. Праці в моєму департаменті було багато, бо до нього належало виконання трактату господарського, заключеного з Німеччиною і Австрією щодо взаємної виміни господарських продуктів та іншого добра з України до тих країв. Ця праця натрапляла на великі труднощі, бо нашим контрольним комісарам на пограничних митницях німці і австрійці прямо унеможливляли всяку реєстрацію і контроль вивожуваних продуктів, а пізніше закидали, що Український Уряд не дотримує своїх договірних зобов'язань...

Настрої урядовців були бадьорі, всі працювали після найліпшої волі і знання, незважаючи на урядові години праці. Як була праця — то урядовці сиділи часто до пізніх годин ночі. Та то все змінилось, коли наступив державний переворот ген. П. Скоропадського і з'явився новий міністр Торгу і Промисловості С. Гутнік, по національності жид, по переконанню — єдинонеділимець, член партії кадетів. Він виявився як лютий ворог не тільки самостійної Української Держави, але і українського народу та його культури. Не розумів він, або не хотів розуміти української мови і всі доклади приймав в російській мові. По професії був спекулянт-біржовиком і був головою біржового комітету в Одесі. Як представник торговельних, промислових і банкових кіл почував себе дуже сильним у гетьманському уряді і навіть публічно кпив собі з самого гетьмана. Часто можна було чути такі вислови: «Я собственно не понимаю, что означает «гетьман»!»

Стор. 93

Партія українських демократів-хліборобів, що постала в травні 1917 р., якої духовним батьком був В. Липинський, зареагувала проти аграрної політики Центральної Ради на партійних зборах по всій країні протестами і закликами до ревізії аграрного законодавства; врешті вислали велику делегацію хліборобів (бл. 200-членну) під проводом Шемета до Києва. Вона переговорювала з прем'єром В. Голубовичем, мін. Ковальським і іншими міністрами-ес-ефами Прокоповичем і Шелухиним, але нічого не добилася. Заможніші селяни, демократичні партійні і непартійні діячі, демократична преса станули на становищі, що в інтересі Української Держави зміна влади і соціально-аграрного законодавства є конечні. Партія ес-ефів погодилася навіть допомогти і дати в кабінет В. Голубовича трьох своїх визначних членів: С. Шелухина на міністра Юстиції, проф. Івана Феценка-Чопівського на міністра Торгу і Промисловості та В. Прокоповича на міністра Освіти, але вони не мали впливу на ділову сторінку діяльності Ради народних міністрів, в якій була більшість міністрів соціал-революціонерів з утопійною програмою тої партії, революційними агітаційними настроями — тому скоро покинули всі три свої міністерські пости. Центральна Рада зі своїм урядом не давала послуху загальному бажанню вступити на реальний шлях будови своєї держави і змінити свою політику стосовно до вимог часу і обставин. Вона, хоч була свідома, що втрачає свій давній авторитет в народі і потертя в широких масах, все ж не була схильна до самоліквідації, або бодай

³) Феценко-Чопівський не тільки не ввійшов до уряду Скоропадського, але й був гетьманом ув'язнений, як опонент його політики.

до основної реорганізації, як цього вимагали політичні і соціальні обставини. В Центральній Раді, що складалася з 822 членів, знайшлося велике число непевних і ворожих до Української Держави елементів.

Стор. 219

Саме після перевороту, агенти Скоропадського поширювали вістку для заспокоєння громадянства, що гетьман формує національний кабінет. Урядовці міністерства Торгу і Промисловості довідалися, що Василенко звернувся до нашого міністра І. Феценка-Чопівського з пропозицією взяти теку міністра Торгу і Промисловості.

І. Феценко-Чопівський був професором Політехнічного Інституту в Києві, визначний знаток економіки України, дуже шанований у промислових, торговельних і фінансових сферах України. На становищі міністра Торгу і Промисловості він скликав три господарські наради, в яких взяли участь найбільш відповідальні представники промислового, торговельного і фінансового світу. Предметом нарад були: сучасний стан і відбудова господарського життя України. Спершу починав конференцію довгим викладом мін. Феценко-Чопівський, а потім починалась дуже жива і на високому рівні дискусія; були ж неабиякі знатки своїх ділянок. Прислухувався я нарадам дуже уважно, навіть їх записував, бо тоді був учасником консультаційних курсів на Київському університеті; ці відомості були мені потрібні, зокрема, при праці в Міністерстві Торгу і Промисловості. З кожної наради я виносив приємне враження, що представники тої ділянки, основної для української державності, погоджувалися в основному з думками і висновками нашого міністра, та що ця ділянка, дотепер у чужих руках, принесе добро для нашої державності. Я розумів, що навіть російським загарбникам з протофісу особа Феценка-Чопівського, визначного національного діяча, сприйнятлива, навіть побажана в Раді міністрів.

Другого або третього дня зішлись всі урядовці Міністерства Торгу і Промисловості на нараду, обговорити та переконати міністра, щоб він прийняв пост міністра — якщо буде йому зроблена така пропозиція. Вибрано делегацію трьох урядовців, в яку і я поїхав. У довгій розмові ми старалися переконати міністра всіма можливими аргументами, щоб він узяв теку міністра і рятував те, що можливо ще було рятувати для добра Української Держави. Аргументи делегації робили для нього сильне враження; зворушений — що видно було по його лиці і словах — відповідав нам одверто і щиро, і між іншим сказав: «У Німеччині, по приступленні Америки до війни, числяться вже поважно з програмою. В найвищих військових і політичних сферах виринула політична констеляція. Очолює її сам Людendorф і співчуває Гінденбург. На випадок програної війни єдиним рятунком для Німеччини буде політична і економічна співпраця з великою і з'єдиненою Росією. Україна, як незалежна держава, вже не є актуальна для Німеччини, і вже нема інтересу для Німеччини помагати їй — вона, як найбільша і найбагатша, має повернути до великої Росії. Ця політична ідея знаходить вже визнавців у верхівці німецькій на Україні. Вже доволі ясна і співпраця німців на Україні з російськими єдинородними з гетьманом на чолі, і поставлення його на голову Української Держави — це підготовка до її ліквідації; з хвилиною програної щезне і Українська Держава та її гетьман. Покликання до кабінету двох чи трьох українців не рятує України; це дасть лише нагоду гетьманові вводити наш народ у блуд, що кабінет його є український, тож «для такої політики я не надаюсь».

Після тої розмови з міністром Феценком-Чопівським я вже не завдавав собі питання «чому?» на всі події, що наступали в Українській Державі. Це були пророчі слова Феценка-Чопівського. Мене лише здивувало його знання політичної ситуації в Німеччині, яка не була на Україні відомою.

Відпис фрагментів виконала Ірина Богун-Чопівська.

Примітки — мої (Ірина Богун-Чопівська), як і підкреслення.

КОМЕНТАРІ, ПРИМІТКИ

¹ Чоповичі — селище Малинського району Житомирської області, за 25 км на північний захід від Малина та за 4,5 км від залізничної станції Чоповичі.

² В історичних документах Чоповичі вперше згадуються під 1519 роком як село Овруцького замку. Населення Чоповичів належало до так званої околичної шляхти; яка не мала кріпаків та, здебільшого, земельних наділів. Після Люблінської унії 1569 року Чоповичі потрапили під владу Польщі, 1739 року стали селом Радомисльського повіту Київської губернії. У 1923 р. Чоповичі увійшли до Радомисльського повіту Малинського округу. У 1937 р. Чоповичі — райцентр Чоповицького району Житомирської області. Від 1938 року — селище міського типу.

³ Автор, мабуть, припускається помилки. Відомостей про так зване «Дворянське училище» в Житомирі немає. Повітове училище діяло в Житомирі до 1832 року, а в 1833 році на його базі було створено чоловічу гімназію. Не виключено, що Адриян Фещенко-Чопівський навчався у чоловічій гімназії на Малій Бердичівській вулиці (тепер вул. Комсомольська, 11): В цій гімназії навчалися відомий польський революціонер, один з керівників Литовського повстання Зигмунд Сераковський, видатний український вчений-метеоролог Олександр Косовський, видатний український філолог та етнограф Костянтин Михальчук. Попечителем гімназії у 1853—1860 рр. був відомий польський письменник Юзеф-Ігнаці Крашевський.

⁴ Автор, очевидно, має на увазі губернську поштову контору, яка знаходилась на Чуднівській вулиці.

⁵ Село Волосівка нині входить до Кілківської сільської Ради Чуднівського району Житомирської області.

⁶ Тепер це станція «Чуднів-Волинський».

⁷ Насправді Олександр III (а не Олександр II) у першій половині вересня 1894 року «ізволніл следовать из Спалы в Крым». Під час поїздки цар, що вже серйозно хворів, втомився. Потяг зупинили, і Олександр III вийшов на прогулянку разом із дружиною Марією Федорівною. Прогулянка берегами Тетерева тривала 55 хвилин. Тоді ж виникла ідея побудувати пам'ятник на березі Тетерева біля залізничного моста на честь перебування тут самодержавця. (Див.: Иллюстрированный путеводитель по Юго-Западным казенным железным дорогам. Киев, 1899. — С. 244—247).

Помилка, очевидно, спричинена тим, що Олександр II було споруджено пам'ятник в Житомирі на честь «чудесного избавлення» від замаху на його жит-

тя в Булонському лісі, що в Парижі, уродженцем Волинської губернії поляком Антоном Березовським.

⁸ У Державному архіві Житомирської області виявлено документи, котрі засвідчують, що Іван Фещенко-Чопівський у 1896/97 рр. навчався у 3 класі гімназії, у 1902/03 рр. — у 8-му класі (Див.: ДАЖО. Ф. 72. Оп. 1. Спр. 715. Арк. 41 зв., там же. Спр. 819. Арк. 89).

Відстань від Житомира до Чуднова складає 53 км.

¹⁰ «Дубища». — нині Дубище, село Чуднівського району Житомирської області.

¹¹ У Денишах здавна виробляли залізо. У 1873 році це виробництво взяло в оренду Товариство, що побудувало тут першу у Південно-Західному краї залізопрокатну фабрику, зварювальні печі тощо. На заводі працювала потужна домна, щороку тут виробляли до 100 тисяч пудів сортового заліза та стільки ж чавуну. Завод постачав частини для машин, пам'ятники, колони. В Житомирі й досі збереглися відлиті в Денишах бюст Т. Г. Шевченка (Замкова площа, 1, у краєзнавчому музеї) та чавунні сходи (вул. Михайлівська, 9, Інститут удосконалення вчителів).

¹² Статистика засвідчує: у 1883 році в Житомирі мешкало 27 тисяч євреїв, або 52,1 % до загального числа жителів; у 1914 р. населення міста складало 88940 чоловік; з них — 37681 євреїв, або 42,4 % (Див. ЗАБЕЛИН А. Военно-статистическое обозрение Волынской губернии. — К., 1887. — прилож. № 5; РАШИН А. Население России на 100 лет. — М., 1956. — С. 90; ДАЖО Ф. — Р 277. Оп. 1. Спр. 40. Арк. 162 та інші джерела).

¹³ Автор має на увазі кафедральний Преображенський собор та майдан при ньому — Соборний (нині площа Перемоги).

¹⁴ Оцінки І. А. Фещенка-Чопівського у п'ятому класі були такі: слов'янська мова — «3», грецька — «3», латинська — «2», німецька — «3». (Див.: ДАЖО. Ф. 72. Оп. 1. Спр. 756. Арк. 5 — 26 зв.).

¹⁵ Дубно — тоді центр одноіменного повіту Волинської губернії. На початку ХХ ст. тут мешкало близько 20 тисяч чоловік. Тепер — райцентр Рівненської області.

¹⁶ Поки що поховання А. Фещенка-Чопівського на кладовищах Житомира не виявлено.

¹⁷ В Житомирі на той час діяли одна казенна (Маріїнська) та три приватні жіночі гімназії. З'ясувати, в якій саме навчалась Олександра Фещенко-Чопівська, не вдалося.

¹⁸ Автор пише про бульвар, який до революції був умовно поділений на 4 частини, кожна з яких мала свою назву — «Перший бульвар», «Другий бульвар» тощо. Тепер — бульвар Жовтневий.

¹⁹ Це був млин Ляшкевича, який можна бачити на поштових картках тих років.

²⁰ Перша чоловіча гімназія в Житомирі була одним з найстаріших середніх навчальних закладів Правобережної України. Заснована у 1831 році. Число учнів в гімназії коливалось від 600 до 900. Близько 80 % з них були постійними жителями Житомира, решта — з інших населених пунктів Волинської та сусідніх губерній. Будинок гімназії, в якому навчався І. А. Фещенко-Чопівський, знаходиться й понині на Великій Бердичівській вулиці. Тепер тут — один з корпусів педінституту.

²¹ «Нумерус кляузус» (лат.) — обмежена кількість.

У 1872—1873 навчальному році в гімназії нараховувалось дворян — 375 (73,9 %), осіб духовного походження — 33 (6,5 %), почесних громадян і купців — 23 (4,5 %), міщан і солдатів — 54 (10,6 %), селян — 14 (2,8 %), іноземців — 8 (1,5 %).

²² Кудрицький, Михайло Петрович (23.02.1856, с. Огіївка Ружинського району Житомирської області — 27.12.1933, Житомир) — один з організаторів метеорологічної мережі на Україні. В Житомирі був серед засновників Товариства дослідників Волині. Автор ряду наукових монографій. Після революції викладав в Інституті народної освіти (Житомир).

За ініціативою Житомирського науково-дослідного товариства дослідників Волині провулок Шкільний, де мешкав М. П. Кудрицький та його сини, що також стали визначними діячами української науки і культури, рішенням Житомирського міськвиконкому від 13.06.91 року названо «Провулок Кудрицьких».

²³ Яроцький, Яків Васильович (роки народження та смерті навідомі) — педагог, історик, археолог, один із засновників Товариства дослідників Волині. Викладав історію та географію в першій Житомирській гімназії від березня 1891 року. Репресований у 1938 році.

²⁴ Тут дозволимо собі не погодитися з автором, що Житомирська гімназія була провінційальною. Це була одна з найстаріших гімназій Правобережної України, тут працювало багато визнаних фахівців. Окрім того, Житомир вже сам по собі не був провінційним містом. Це був великий губернський центр, у 1897 році його населення, наприклад, становило 66 тисяч чоловік, а в 1914 році — 86,4 тисячі мешканців. У ті роки місто відвідували найвідоміші актори, співаки, музиканти, письменники, тут вирувало повнокровне культурне життя. Провінційним Житомир став за роки радянської влади, втративши багато традицій і, головне, носіїв культури — корінне населення майже винищено репресіями та війнами.

²⁵ Зентфлебен, Франц Федорович — учитель древніх мов, доктор філософії Пенського університету.

²⁶ «Людина непогана, але не педагог», — така оцінка автора спогадів, на наш погляд, дещо однобічна. Її можна пояснити тим, що І. Фещенко-Чопівський мав з предметів, які викладав Зентфлебен (грецька мова, латинь), переважно «двійки». Це підтверджується оцінками в класних журналах гімназії. (Див.: ДАЖО Ф. 72. Оп. 1. Спр. 756. Арк. 1—3 зв.). Є й такий запис у журналі 5 класу за 1899 рік: «Фещенко-Чопівський за леность по греческому арестован на 1 час». (Див.: ДАЖО. Там же. Арк. 4).

²⁷ Церкву було обладнано у спеціальній прибудові до головного корпусу гімназії, про що детально розповідається в книзі, присвяченій 50-річчю церкви. До речі, у цій книзі директор гімназії О. М. Якімах називає ім'я І. А. Феценка-Чопівського серед видатних випускників гімназії, які стали вченими: В. І. Липського, В. Л. Омелянського, В. І. Подвисоцького, Б. І. Шпиковського, В. М. Арциховського, К. І. Коровицького, М. П. Дашкевича, О. В. Косовського, П. А. Тутковського. (Див.: Житомирская Первая мужская гимназия: 50-летие гимназической церкви: 1867—1917. — Житомир, 1917. — С. 6, 19, 25—26).

²⁸ Аттестат зрілості І. А. Феценка-Чопівського не знайдений. Зберігся журнал за 8-й клас гімназії (1902—03 навчальний рік), оцінки в якому засвідчують, що перед випуском він поліпшив навчання. (Див.: ДАЖО. Ф. 72. Оп. 1. Спр. 718. Арк. 1 зв., 2 зв., 3 зв., 4 зв., 21 зв. та ін.).

²⁹ Документи Житомирського облдержархіву засвідчують високий рівень підготовки випускників гімназії. Лише 1894 року 54 випускники Першої чоловічої гімназії Житомира вступили до університетів (тобто, кожний десятий).

³⁰ Житомирська чоловіча гімназія стала класичною 1865 року. Це зобов'язало вивчати древні, а також французьку та німецьку мови. (Див.: ДАЖО. Ф. 72. Оп. 1 додатк. Спр. 6. Арк. 109—115).

³¹ Автор припускається помилки. Київський політехнічний інститут засновано 1898 року. В ньому було чотири відділення: інженерне, механічне, хімічне та агрономічне. (Див.: Политехнический институт (Киевский). // Киев: Энциклопедический справочник. — К.: УРЕ, 1985. — С. 493).

³² Вітте, Сергій Юліїнович (1849—1915) — автор Маніфесту 17 жовтня 1905 року.

³³ Ось які оцінки мав І. А. Феценко-Чопівський, навчаючись у восьмому класі Житомирської гімназії: німецька мова — «4», латинь — «3», слов'янська — «5». (Див.: ДАЖО. Ф. 72. Оп. 1. Спр. 818. Арк. 136).

³⁴ Х о л о д н и й, Петро — український соціаліст-федераліст, виконуючий справи міністра народної освіти у першій Раді народних міністрів УНР, створеній Директорією у грудні 1918 року. Засуджений по справі СВУ у 1930 році. (Див.: Винниченко В. Из истории украинской революции // Революция на Украине. — Ленинград—Москва.: Госиздат, 1930. — С. 301, 435; Шаповал Ю. І. Сталінізм і Україна // Укр. істор. журн. — 1991. — № 5. — С. 46—49.).

³⁵ Тужурки та штани студентів інститутів до революції були такими ж, як в університеті: колір чорний, комір обшитий кантом. На тужурці були контрапогани, за формою близькі до квадрату, із бархату, обшитого з усіх боків кантом, з позолоченим вензелем — ініціалом царя, ім'я якого носив інститут: «А» — «Александровский».

³⁶ В Житомирі І. А. Феценко-Чопівський після смерті батька жив, зокрема, на вулицях Кашперовській (тепер Бориса Тена) та Пушкінській. (Див.: ДАЖО. Ф. 72. Оп. 1. Спр. 715. Арк. 41 зв.; Там же. Спр. 819. Арк. 89).

³⁷ Ідеться про Житомирську жіночу Маріїнську гімназію, що на розі Великої Бердичівської та Малої Бердичівської вулиць. В цій гімназії, вірогідно, навчалася сестра І. Феценко-Чопівського (див. прим. 17). Будівля гімназії збереглася донині, сучасна адреса — пл. Рад, 4. В гімназії навчалися видатна українська співачка Зоя Гайдай, двоюрідні сестри Лесі Українки Ольга та Ніна Косачі, мати Святослава Ріхтера Ганна Москальова. (Див.: ДАЖО. Ф. 74. Оп. 1. Спр. 104. Арк. 110 зв., 197 зв.).

³⁸ Сатисфакція (лат.) — задоволення.

³⁹ Головний корпус КІІ побудовано 1901 року.

⁴⁰ Шапошников, Володимир Георгієвич (1870—1952) — хімік-технолог, професор Київського політехнічного інституту у 1900—1922 роках, академік ВУАН з 1922 року.

⁴¹ Тепер Андрушівка — місто, райцентр одноіменного району Житомирської області.

⁴² Адепт (з латинської) — той, хто чогось досяг, посвячений у таємницю якогось вчення.

⁴³ Напевно, мається на увазі «кимось найнятій, підсланий».

⁴⁴ Мабуть, треба читати «провели».

⁴⁵ Б. Д. Грінченко був головою київської «Просвіти» у 1906—1909 роках.

⁴⁶ Тобто молодь, що навчалась у «високій» (вищій) школі.

⁴⁷ Троїцький народний дім побудований в Києві у 1901—02 рр. В ньому розміщувались театр, читальні зали, бібліотека, влаштовувалися концерти. Тепер тут державний театр оперети. (Див.: Київ: Енциклопедичний довідник. — С. 662.).

⁴⁸ Янушпіль — стара назва селища міського типу Іванополя (до 1946 р.) Чуднівського району Житомирської області. Цукроварня, на якій практикував І. А. Феценко-Чопівський, була заснована в Янушполі 1886 року.

⁴⁹ Перші враження від знайомства з металургійним виробництвом І. А. Феценко-Чопівський виніс ще з Житомирщини, (див. прим. 11), де бачив гуті у Денисах. Неподалік села Висока-Піч (Житомирський район).

⁵⁰ Ареопаг (з грецької — пагорб) — найвищий орган судової і деякий час політичної влади у стародавніх Афінах.

⁵¹ Автор, напевне, мав на увазі Бузулуцький повіт. Місто Бузулук — нині райцентр Оренбурзької області Росії.

⁵³ Справді, в Житомирській гімназії поточні оцінки з німецької мови у І. А. Феценка-Чопівського «3» та «2». (Див.: ДАЖО. Ф. 72. Оп. 1. Спр. 756. Арк. 16 зв., 25 зв).

⁵⁴ Германія оголосила війну Росії 1 серпня 1914 р. (за н. ст.).

⁵⁵ Тепер Звенигородський район Черкаської області України.

Феценко-Чопівський І. А. Природні багатства України. — (б. м.), 1918. — ч. 1.

⁵⁷ Місто в Грузії, центр марганцеворудної промисловості.

⁵⁸ Певно, автор мав на увазі Києво-Могилянську Академію.

⁵⁹ РУП — Револуційна українська партія. Створена 1900 р. в Харкові Д. Антоновичем, М. Русовим та іншими. Складалася з гуртків і «вільних громад». Обстоювала ідею «культурно-національної автономії» України. З грудня 1905 року — Українська соціал-демократична робітничка партія.

⁶⁰ Трипілля — нині село Обухівського району Київської області.

⁶¹ ТУП — Товариство Українських поступівців. Українська націоналістична партія. Заснована 1908 року в Києві. Її лідером та ідеологом був М. С. Грушевський. Товариство було одним із засновників Української Центральної Ради. У червні 1917 року ТУП перейменовано в Українську партію соціалістів-федералістів.

⁶² Л о б о д а, Андрій Митрофанович (1871—1931); Л е в и ц ь к и й, Орест Іванович (1848—1922); Г р у ш е в с ь к и й, Михайло Сергійович (1866—1934).

⁶³ Ш т е й н г е л ь, Федір Рудольфович — барон. Мешкав у селі Городку Рівненського повіту Волинської губернії. Автор наукових праць з історії Волині, активний член Товариства дослідників Волині, меценат. У 1986 році заснував музей (один з перших на Правобережній Україні), побудував двоповерхову школу, зробив власну бібліотеку загальнодоступною для місцевих жителів. (Див.: Екскурсія от Городецкого музея Волинской губернии барона Ф. Р. Штейнгеля // Киевская старина. — 1899. — Т. XVIII. — С. 176, 177; Скришник Г. А. Етнографічні музеї України. — К.: Наук. думка, 1989. — С. 32—33.)

⁶⁴ Д о р о ш е н к о, Дмитро Іванович (1882—1951) — український політичний діяч, літературознавець, історик. Автор фундаментальної праці «Історія України».

⁶⁵ Є ф р е м і в (Єфремов), Сергій Олександрович (1876—1939) — український публіцист, літературознавець, критик, громадсько-політичний діяч, академік (з 1919) та віце-президент (з 1922) Всеукраїнської Академії наук (ВУАН). Організатор Української радикально-демократичної партії (УРДП), Товариства українських поступовців (ТУП) та Української партії соціалістів-федералістів (УПСФ), ак-

тивний діяч Центральної Ради. Незаконно репресований 1930 року в результаті сфабрикованого НКВС процесу СВУ.

⁶⁶ Будинок Київської Думи містився в центрі міста. Зведений 1876 року спеціально для Думи. Зруйнований в роки Великої Вітчизняної війни.

⁶⁷ Перший та Другий Універсали нещодавно опубліковані у восьмому номері «Українського історичного журналу», Третій та Четвертий — у дев'ятому (за 1991 рік).

⁶⁸ «Юго-Западным краем» у царській Росії називалася у 1832—1914 роках частина України, до якої входили Київська, Волинська та Подільська губернії, що складали так зване «київське генерал-губернаторство».

⁶⁹ Геу ме мізсрум (лат.) — ой, горсько мені.

⁷⁰ За доби більшовизму — вулиця Леніна. 12 жовтня 1991 року прийнято рішення про повернення вулиці історичної назви (Київська).

⁷¹ «Економічна географія України» була видрукувана Українським акціонерним товариством «Земля» (Київ—Відень—Львів).

⁷² Тепер вулиця Чкалова. Будинок зберігся.

⁷³ Засідання Центральної Ради відбулося 28 квітня 1918 року в будинку Педагогічного музею на Володимирській вулиці. (Див.; Гольденвейзер А. А. Из киевских воспоминаний // Архив Русской революции. — Т. VI. — Берлин, 1922; Він же. // Революция на Украине по мемуарам белых. — М. — Л. Госиз., 1930. — С. 33—35).

⁷⁴ На сьогодні — Бехтеревський провулок, 15. Покровський жіночий монастир діє і нині.

⁷⁵ Вулиця Інститутська в Києві. Тепер — Орджонікідзе.

⁷⁶ Бульварно-Кудрявський проспект (Бульварно-Кудрявська вулиця).

⁷⁷ Було «zu зра!» (нім.) — було пізно.

⁷⁸ Тобто: не лише юридично, але й фактично.

⁷⁹ «Рада» — щоденна газета ліберально-демократичного напрямку. Видавалася українською мовою з 1906 року. У 1914 році припинила вихід, у 1918 році видання газети на певний час поповлювалося.

⁸⁰ Status quo ante (лат.) — стан, що був раніше.

⁸¹ Детально про поїздку і пригоди під час неї розповів у своїх спогадах

Арнольд Марголін (Україна: и политика Антанты // Революция на Украине по мемуарам белых. — М. — Л.: Госиздат, 1930. — С. 360—370).

⁸² Під Чорторнійським Декретом автор, щонайвірогідніше, має на увазі договір між Симоном Петлюрою і польським Урядом, згідно якого Петлюра відмовився від Східної Галичини на користь Польщі. Цей договір був підписаний 2 грудня 1919 року в Новій Чорторнії (нині село Любарського району Житомирської області).

⁸³ Квазі — тобто несправжнього, фальшивого.

⁸⁴ Огієнко, Іван Іванович — поет, прозаїк, перекладач Біблії українською мовою, редактор і видавець, організатор культурно-освітнього і церковного життя на Україні, перший Митрополит Української греко-православної церкви в Канаді (Митрополит Вінніпегу і всієї Канади Іларіон). Народився 2 січня 1882 року у селі Брусиліві Житомирської області.

⁸⁵ Тарнов (Тарнув) — місто, центр одноіменного воєводства у Польщі.

⁸⁶ Тенер місто Новоград-Волинський Житомирської області. Сучасну назву місто отримало після третього поділу Польщі з тієї нагоди, що мало стати адміністративним центром щойно створеної на приєднаній до Російської імперії території Волинської губернії. В зв'язку з тим місто Звягель (Звяголь, Звягль) вирішили назвати «новим градом Волинським», тобто новим містом — центром Волинської губернії. Але в зв'язку з відсутністю у Звягелі необхідних будівель для «присутственных мест» губернської адміністрації центром Волинської губернії став Житомир.

⁸⁷ Свентославський, Войцех Алоїзій (3.07.1881—29.04.1968) — польський фізик та хімік, державний діяч, член Польської Академії наук. У 1935—1939 роках — міністр вищої освіти Польщі. Уродженець Житомирщини.

⁸⁸ Детально про цей ганебний процес, інспірований, як зазначалося вище, органами ДПУ, розповідається зокрема у статті: Шаповал Ю. Сталінізм і Україна // Укр. іст. журн. — 1991. — № 5,5.

⁸⁹ Тоді це була територія Східної Польщі. До революції Кременецький повіт належав до Волинської губернії.

Всі архівні документи, що стосуються житомирського періоду життя І. А. Феценка-Чопівського, виявлені авторами коментаря. Публікуються тут вперше.

*Примітки та коментар підготували
М. Ю. КОСТРИЦЯ,
Г. П. МОКРИЦЬКИЙ.*

З М І С Т

Валерій Шевчук. Додому є вороття	5
Іван Фещенко-Чопівський. ХРОНІКА МОГО ЖИТТЯ	
Дитинство, юність	9
Студентські роки	14
Вибух війни	28
Час політичного дозрівання	31
Центральна Рада	32
Гетьманат Павла Скоропадського	42
Директорія	47
Дипломатична місія в Румунії	56
Українсько-польський військовий союз	62
Перші кроки на еміграції. Варшава і Краків	65
В промислі Горішнього Шлеська	80
Початок другої світової війни	85
Під німецькою окупацією	90
Ірина Богун-Чопівська. ТРАГІЧНИЙ ФІНАЛ	
	100
Д-р Михайло Шкільник. Україна в боротьбі за державність	
	109
Коментарі, примітки	
	113

Літературно-художнє видання
Фещенко-Чопівський Іван Адріанович
ХРОНІКА МОГО ЖИТТЯ

Житомир, КВО «Газета «Житомирський вісник»,
1992

Старший редактор
Василь Врублевський

Редактор
Анатолій Сірик

Художній редактор
Геннадій Мушкаєв

Технічний редактор
Василь Галинич

Коректор
Наталя Радкевич

Здано до набору 12.07.91. Підписано до друку 03.02.92.
Формат 60x84 1/16. Папір книжк.-журн. № 1. Гарнітура літ.
Друк високий. 8 друк. арк. Тираж 10000. Зам. 82.

Ціна договірна.

Житомирська обласна друкарня, 262001, м. Житомир,
вул. Комсомольська, 19.

Комерційно-видавниче об'єднання
«Газета «Житомирський вісник»,

262001, м. Житомир, пл. Рад, 1/25.
Телефони: 22-89-00, 22-34-56.

